

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

РОЗВІДКИ й МАТЕРІЯЛИ
ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ.

II.

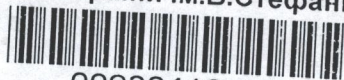
*Відбитки з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“
т. IX—XX.*

У ЛЬВОВІ 1897.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00938416 (V)

2012

B. 1029/2

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

РОЗВІДКИ Й МАТЕРІЯЛИ
ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ.

II.

Відбитки з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“
т. IX—XX.

У ЛЬВОВІ 1897.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

57

Збірка М. С. ВОЗНІКА

~~Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И- 35388~~ ✓

~~Львівська державна
наукова бібліотека
№ 26096~~

27822 / 2

З М І С Т.

Галицьке боярство XII—XIII в.

Гетьман Богданко, критично-історична розвідка.

Кілька київських документів XV і XVI в.

Опись Львівського замку 1495 р.

Описи Перемишльського староства 1494—7 р.

Два документи до внутрішньої історії в. кн. Литовського XVI в.

Дозвіл кор. Жигмунта на передачу с. Крогульця камінецькому
намієнику Григорию.

Королівський дозвіл на викуп Камінецького староства 1456 р.

Кілька духовних віршів з Галичини.

Сьпіванник з початку XVIII в.

Нові розправи про внутрішній устрій в. кн. Литовського.

Нові розвідки з давньої історії Руси.

1875

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

ГАЛИЦЬКЕ БОЯРСТВО XII—XIII В.

Відчит М. Грушевського.

I.

Слово боярин не ясне що до свого початку, в усякім разі дуже старе і спільне з иньшими (полудневими) словянськими мовами. Очевидно, воно в основі своїй означає взагалі найвищу громадську верству, аристократію; тим самим усовуєть ся питання, чи з початку воно прикладало ся до земської аристократії, чи до старшої княжої дружини¹⁾: очевиднож, коли перша старша, то і до неї назва ся скорше прикладалась, а доперва пізнійше до дружини; в усякім разі дуже рано воно прикладаєть ся до „старшої“ дружини княжої, так що не всюди можна собі здати справу, про яку аристократію — княжу чи земську йде річ. Тут відбиваєть ся звязок, обмін, поспільний перехід тих двох суспільних груп. Дружина

Читано на зборах Товариства 21/I (2/II) 1895 р. Вибрано сю тему по часті з огляду на місцевий інтерес її, по часті — з огляду на те, що ся интересна тема в історичній літературі досі не була відповідно оброблена: досі головне місце займає уступ в розвіді проф. Дашкевича Княженіє Даніла Галицького (с. 23 і далі, переклад (без ноток) в V т. Руської історичної бібліотеки с. 65 і далі), багатий важними й справедливими увагами; деякі, більш або менш важні уваги про галицьке боярство знаходимо в монографіях Костомарова (Черты народной южнорусской истории — Монографии т. I, переклад в II т. Р. істор. бібліотеки), Смирнова, Шараневича, Линниченка (Черты изъ истории сословій). В недалекім часі має в Записках появи- тись спеціальна розвідка одного з їх співробітників до сьогож питання.

¹⁾ Див. про се Історію Київської землі с. 351.

княжа складалась з двох елементів: чужинців вояків, що приводив князь з собою, і заступників громади; хіба тільки в самі початкові часи по підбитих землях земська громада і княжа дружина були відгорожені виразною, глибокою межею. І спеціально — аристократія земська, тубильна в значній мірі входила в княжу дружину так що ті дві верстви часами ніби зливалися, одна одну покривали; з того вийшла й така невиразність боярського імення. Явище се легко собі пояснити. З одного боку, князю дуже було корисно притягнути до себе в свою дружину „ліпших людей“ громади: вони мали великі засоби, значні двори служби, вплив у громаді, отже їх підпора значно зміцняла становище князя в громаді. З другого боку — мати в князі заручку було не посліднею річю для тих ліпших людей, земельних власників, капіталістів.

Взагалі княжий устрій у нас солідаризовав з економічною аристократією, що не тїшила ся симпатіями ширшої людности і рада була мати собі деінде підпору. А до того в княжій службі можна було побільшити своє майно і впливу придбати. Княжа служба не була невігідна, се була справжня годівля (корм, кормленне¹).

І знову навпаки — прихожі чужинці, доробивши ся маєтку в тій службі, ставали властителями і переходили в верству земської аристократії.

Навіть в Київщині, на сїм великім шляху, де як ніде, невинний рух стояв серед дружинної верстви через переміну князїв з ріжних княжих домів, що приходючи з своїх волостей на київський стіл, приводили з собою й свою дружину, — й тут ми можемо спостерегти присутність в дружині місцевого земського боярства, осілого і більш тривкого. Ми знаходимо й тут дружину, що має маєтності в землі, провадить господарство²); щоб не були вони що до свого початку — чи бояре земські, що вступали до дружини, чи дружинники, що здобули собі маєтності, а проте з дружини не виступали — то є фактом, що вони привязані до землі, тримали ся ріжних князїв, які лише на київській стіл приходять, і тільки з великої біди уступались з Київщини. В Галичині то мусило бути ще в більшій мірі. Тут князї не мінялись так як в Київщині, цілих сто літ одна династія княжувала без перерви; тут,

¹) Кілька років тому в російській літературі велась жвава полеміка про значіння слова кормленне: деякі хотіли виводити його з керма, кермовати = правити, але текст Іпат. літ. с. 321 (како ны будет отец твой кормилъ и любилъ) рішучо промовляє за звичайним розумінням того слова.

²) Літописні тексти вказані в Історії Київ. землі с. 348.

очевидячки, більш як де княжа дружина могла осісти ся, закоренити ся, більш як де земське боярство могло злити ся з княжим, чи краще — стати разом і княжим, а одночасно — збити ся в трівку і компактну групу, що міцно тримала ся сього становища в урядовій ерархії.

І в Київщині ми можемо помітити, як певні роди з діда батька служать в княжій дружині, ба навіть більше — ми бачимо певні уряди ніби в дідичному держанню: по батькови на той самий уряд приходять син, а часом і внук (розумієть ся — з перервами в часі). То раз у раз бачимо з найвищим урядом землі — київською тисячею¹). Очевидно, певна родина, здобувши собі видатне урядове становище, затримувала його й передавала по змозі далі своїм потомкам, і то навіть входило в практику. Можна припустити, що т. зв. местничество московське, що мало своїм принципом право дітей на те ерархичне становище, яке здобув собі батько, ба взагалі предки, хоч розвинулось і сформувалось остаточно на московським ґрунті, в основі своїй йшло з давнійшої, русько-державної організації.

Таке явище давнього нашого життя трудно собі витолковати инакше як знов таки тільки тим, що хоч дружина княжа безпосередно була звязана з князем, від нього мала свій „корм“, свої уряди, але при тім старша дружина не була цілковито віддана на ласку й неласку князя: боярин здебільшого мав собі становище в громаді й по-за дружиною; князь приходив і виходив, а боярство — київське возьмім, стояло собі та водило перед в громаді; і князь коли хотів собі його позискати, покористати з його громадського впливу, з його засобів, мусив давати йому відповідні місця в своїй дружинній ерархії.

В Галичині, правда, князі, сидячи з покоління в покоління без перешкод, могли би й не потребувати так запомоги дружини, могли би ввійти в безпосередні зносини з громадами, поминувши боярську верству, але сього не зуміли зробити. Боярство й тут стояло між князем та громадою й усю урядову сферу зробило своїм монополем. І то так, що нарешті галицьке боярство поставило було собі метою — правити землею без князя, а в часах боротьби за княжий стіл, коли брали перевагу ріжні, часом і неприхильні

¹) Історія Київ. землі с. 349. Гадка про дідичність урядів на ширшу міру була висловлена і навіть побільшена у Пододіна Изследованія VII с. 92 і далі.

боярству кандидати, боярство в своїх руках держало ціле урядоване, і князі неволею мусіли з тим мирити ся.

Я позволю собі ще навести одну пізнійшу анальоґію з устрою земель давнього руського державного права. В деяких землях в. кн. Литовського місцеві бояре мали монополію „держати волости“ своєї землі; в такому держанні сполучалась експлуатація державних маєтностей з виконуванням деяких державних функцій. Давнійші ці волости роздавав не в. князь, а самі собі бояре укладали меж собою ті держави; по року держав кожний, і так ішли вони чергою; сліди такого порядку заховали ся і в Київщині, на початку XVI в.¹⁾ Сей порядок, дуже можливо, що є відгомонам князівсько-дружинного періоду²⁾; у всякім разі може він нам об'яснити, яким чином боярство галицьке могло часом незалежно від князя навіть держати в своїх руках уряди, а также — в які виразні, часом правні форми могла укладати ся монополія такого боярського урядовання.

По сіх загальних увагах перехожу до більш детального розсліду галицького боярства.

II.

Боярством в князівсько-дружиннім устрою звала ся старша дружина: втративши бояр, що відступили від нього, князь XII в. каже на своїх „дїтских“, себ то молодшу дружину: „а се будуть мої

¹⁾ В грамоті Київській землі 1507 р.: волости кїевскіє Кїяномъ держати, а иному никою, а городки кїевскіє въ нашой воли: Кїяномъ будемъ давати, кому ся будетъ годити; в грамоті 1529 р.: а городки и волости кїевскіє Кїяномъ держати, а иному иному: будемъ ихъ давати, кому ся будетъ годити (Акты зап. Россіи II. 34, 209). Таким чином давнійше волости (себ то не-міські округи) не залежали від волі в. князя. Знаємо, що бояре кїївські держали їх по року — див. витяги з XV—XVI в. у Любавського Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 242, 246 і XLIII; з їх видно, що в к. XV в. вже в. князь мішавсь в те роздаванне волостей; грамота 1507 р., очевидячки, підтвержує звичай давнійший. Порівн. Акты Зап. к. II с. 199: што бояре полоцкіи держатъ волостку Дрисецкую, по годомъ судятъ и радятъ. Про се див. В.-Буданова Христоматія по ист. рус. права II с. 57 (вид. 3), Яснєвського Уставныя грамоты с. 116—7, Любавського оп. с. с. 293; останній каже, що бояре держали „колею“, але в його ексцерптах про се нема, хоч так мусило бути — виходить з комбіновання.

²⁾ В.-Буданов і за ним Ясинський (I. с.) бачуть тут слід „давнійшої власти старшого міста над його землею, і бояр звать „земськими боярами старшого міста“. Такий лад відомий з давних часів тільки в Новгороді, а в нас скрізь держали міста і волости не земські, а княжі бояре.

бояре“ — він робить, іменує їх своїми боярами (Київщина) ¹⁾. Так і в Галичині XII—XIII в.: боярство — то верства урядова, служебна. Ніде ми не знаходимо, щоб боярство виступало, як заступництво громади, відокремлене від урядової верстви. Хоч як самостійно воно виступало часом супроти князя, а все воно віставало ся княжим. Першим актом князя виступає роздавання волостей „бояромъ и воеводамъ“ ²⁾. Очевидячки, ми маємо тут перед собою — в сих боярах і воеводах — тих самих „галицьких мужів“ XII в. (1153), що казали своєму князю Ярославу: „како вы будете отець твой кормиль и любиль, а хочемъ за отца твоего честь и за твою головы своя сложити“ (с. 321).

Виступає боярство з різними іменнями — бояре галицькі, мужі галицькі, часто — просто Галичане³⁾. Імя боярина уживаєть ся з трохи одмінними значіннями: часом воно обіймає цілу масу тієї служебної верстви (відрізняючи її від рядової дружини і народніх мас), тоді бояр видатніших літописець означає іменем „бояр великих“; иноді ж слово „бояре“ уживаєть ся в сїм тіснійшій значінню, прикладаючись тільки до вищих урядників, більш можних і впливових членів тієї верстви. Верства боярська в першій значінню була велика: літопись оповідає, що Ігоревичі вигубили їх з 500 люда; се число дехто уважав за побільшене⁴⁾, але може воно й не було таким, а як і побільшене, то в усякім разі число убитих було велике. З оповідання видно, що загинуло тут кілька „великих бояр“, а решта — то було те дрібнїйше боярство, а такого в цілій Галичині дійсно могло бути сотки.

Велика просторонь ділила те дрібне боярство від „великих“ олїтархів, такого Доброслава, що хотїв „вокняжити ся“ в цілій Галичині, хоч під номінальною властїю князя, і тими „беззаконниками от племени смердья“, що за надану їм волость в ноги кланялись Доброславу. Градація між боярством відповідала градації урядів і держав, що надавались боярам. З оповідання про кн. Во-

¹⁾ Іпат. с. 367. Далі цитати на сю літопись роблено самим означіннем сторін.

²⁾ Іпат. с. 514.

³⁾ Іпат. с. 480: бояре галицькыи = Галичане, id. 483—4, 486; мужи галицькыи особливо в Київській літописи — напр. с. 442, 444—5, тут се = Галичане, с. 384—5 бояре = дружина = Галичане.

⁴⁾ Костомаров Монографії т. I вид. 1872 с. 245, Дашкевич ор. с. с. 25 відкидали сю звістку, уважаючи її за пізнійшу дописку, але вона напевно належить основному тексту — див. мої Примітки до тексту Галицько—волинської літописи — Записки т. VIII (прим. IV) і звідки в моїх Розвідках і материялах ч. I.

лодимира Васильковича і Мстислава Даниловича довідуємось, що князь роздавав боярам не тільки міста, а навіть і села¹⁾. Про роздавання боярам сел для господарської експлуатації (як було пізніше з королівщинами) в Галичині, як і взагалі на Русі давній, не знаходимо відомостей; до того про такі села, що належали до князя, були осадами його, тут не може бути мови — такі села Володимир віддав своїй жінці; отже маємо роздавання боярам сел в державу на такій же основі, як роздавались міста — для зберання податків і виконання державних функцій. З такої невеличкої держави міг розпочати собі кар'єру малий галицький боярин. Він міг мати сю державу не тільки від самого князя, а очевидно — і від більшого боярина, що держав цілий більший округ і від себе міг роздавати менші: в згаданім вже оповіданню про Доброслава бачимо, що той від себе роздавав навіть такі більші держави як Коломия; Данило нічого не каже проти самого того роздавання, тільки ставить певні вимогання — давати „волости“ не чужим боярам, а своїм, галицьким, а деякі — як сільниці коломийські зіставити до безпосереднього княжого розпорядження.

Велика, кажу, просторонь лежала меж таким боярином, що держав з другої руки маленьку „волость“, або був яким помічником при урядованню, і таким більшим, „великим“ боярином, що одержував цілі більші округи з великими містами, як напр. Судислав від кн. Мстислава здобуває разом з „честю великою“ княжий стіл — Звенигород; як за часи Данила бачимо в одного ціле Понизе в руках, у иньчого — Перемищину (с. 413, 525), не кажучи за таку особу, як Володислав, що на короткий час засів на княжій столі в самім Галичу.

Верства боярська не замкнула ся в окрему касту. З літописи ми бачимо, що проходили туди люде і з низчих верств. Згадуючи про одного з „великих“ бояр, галицьких олїтархів XIII в. — Доброслава, літопись зве его „судьичом“ і „поповим внуком“, иньшим разом кажучи за двох „беззаконників“ противної партії, що одержали від боярських олїтархів Коломию, літописець пригадує, що були вони з племені смердья. Але як справедливо зауважено²⁾, сї самі докірливі згадки літописця про незначний рід показують, що на рід уважано, що „худородні“ бояре були рідкі. Вище я згадував, що і в Київщині видатніші роди одержували деякі уряди мов

1) Ипат. с. 592—3.

2) Дашкевич с. 31.

спадщиною, — в Галичині боярство мало обставини ще більш відповідні до того, щоб уложити ся в компактну масу, в яку homo novus не без клопоту міг протиснутись.

Дорогою до того могла бути служба, урядованне. З вище наведеної згадки довідуємось, що батько оліґарха був „піп“, батько — судья: очевидячки, письменний попович зробив собі карєру на судових урядах, почавши від ролі якого писаря-дяка, а свому сину уторив дорогу між саму найвищу аристократію. Такі письменні дяки робили може карєру й частійше; при нагоді битви під Городком згадує літописець про смерть дяка Василя Молзи (с. 490) — видно, була то особа не послідня; дяків в ролі писарів ми стрічаємо ще й у XIV в. (напр. в грам. 1359 р.).

Щасливі обставини могли приспішити карєру, поступанне по урядових сходях. Згадані вище „беззаконники от племена смердья“ — Лазорь Домажиреч і Івор Молибожич одержали від боярської оліґархії Коломию. То було фактом дивним — на погляд стольника княжого Якова такі не варті були „і вотнина (батьківщини, батьківської держави)¹⁾ держати“; були то, видно, пильні слуги боярського сторонництва, яких варто було нагородити й вище їх „вартости“ в урядовій єрархії — не дурно вони до землі кланяли ся дякуючи Доброславу (с. 525).

Сей епізод з тими беззаконниками незвичайно цікавий, бо викриває перед нами ті головні основи, на яких були оперті боярські рахунки. І так кожний передо всім має право на свою „вотнину“ — на ту державу чи уряд, який займав його батько. З другого боку була якась — оперта на роді, здібности, заслужі, може й заможности — певна черга для всяких урядів і держав, і кожний боярин уважав ся „вартим“ (достойним) певних, відповідних урядів. Се цікаво тим, що може нам об'яснити, яким чином, незалежно від княжої ласки, бояре могли собі держати найважнійші уряди: коли сей або той стояв на черзі, був „вартий“ того чи иньшого вищого уряду, з боку князя показало ся б скрайнею самоволею його поминути, а якому небудь меньшому кандидату віддати уряд.

¹⁾ Видавці Іпатської літописи уважали се назвою якогось села, але правдоподібніша гадка (висловлена Нікітским в його „Очерку внутренней истории Пскова“ с. 279), що се вотнина = батьківщина, див. грамоту Бенка старости галицького і снятинського 1398 р.: на своємъ селѣ на Толѣмачи и Жюрюковѣ на своєю вотницѣ (Срезневській Матеріали для словаря древне-русскаго языка, вотнина). Тим самим відпадає толкованне, дане проф. Дашкевичом (с. 31).

Оповідючи про часи перед Ярославською битвою, літописець каже, що „бояре галичєстии Данила княземь собѣ называху, а самѣ всю землю держаху: Доброслав же вокняжилъ ся бѣ Судьичь, поповѣ внуку¹⁾, и грабяше всю землю, и въшедѣ во Бакоту все Понизье прия, безѣ княжа повеления; Григорья же Васильевичь собѣ горную страну Перемышльскую мышляше одержати“ (с. 525). Прихильний Данилу літописець представляє се все тільки як „коромолу“ боярську, а в дійсности може воно й не було такою тільки: бачимо, що Данило нічого не каже, що вони ту чи иньшу округу взяли до держання, а тільки контролює, як вони роздають волости, та скаржить ся, що його розказу не слухають. Може бути, що те заволодінне Понизєм чи Перемищиною не було голою узурпацією, що бояре тут оперались на якісь рутині, якісь уставленій практиці. Бачимо ж, що Данило тільки причепившись до обопільних нарікань і денунциаций тих олігархів, усунув їх з тих урядів — „повелѣ я изоимати“. Може то не була сама боязкість з боку Данила.

Коли таким чином припускаю я (як можливе) якісь певні права, що давало боярину його становище серед тієї боярської верстви, на певний уряд, незалежно від княжої ласки, я одначе у всякім разі не вивожу сього явища поза межі практики, звичаю: де їм урядами розпоряджав, роздавав князь; бачимо, що найповажнійший уряд — тисяцького залежав від князя, і боярин Володислав, садячи на стіл галицький ки. Ростислава, від нього тисячу приймає (с. 527). В дійсности одначе цілий ряд менших держав роздавав певно не сам князь, а „великі бояре“: загал боярства стояв в безпосередній залежности вже від них, і се розуміеть ся давало ще нову підставу для сили і значіння такого великого боярина, він операвсь ще й на свою боярську клієнтелю.

III.

„Держанне“ було ніби боярською спеціальністю; князь „годує“ (кормить) бояр, а синонімом корма є держанне: „прия землю Галичєскую и розда города бояромъ и воеводамъ, и биаше корма у нихъ много“²⁾. Поділу урядових функцій в провінці-

¹⁾ Так поправляю я текст Іпат. л., про сю поправку див. мої Примітки до тексту Галицько-волинської літописи IV (Записки т. VIII і Розвідки т. I).

²⁾ Іпат. с. 514; тут одначе може бути й антитеза з дальшим: королевичъ же и Дьянишь и Судиславъ изнемогаху гладомъ в градѣ.

яльній адміністрації в давній Русі ми не знаходимо (як і взагалі на тім ступні громадського життя вона не існує), тому такий „держитель“ (тогочасний термін)¹⁾ сполучав в руках своїх різні урядові функції — військові, судові, поліцейні, адміністративні, а се все давало можливість майже необмеженого господарювання в краї. Що з такого господарювання бояре користали для егоїстичної користи, для збогачення свого, показують згадки літописи (правда — неприхильної до бояр) про „грабованне“ земель: „бысть мятежь великъ в земль и грабежь отъ нихъ (бояр)“, Данило докоряє їм, що вони його не слухають і грабують (землю грабите, вар.: губите) і посилає на слідство свого печатника — „исписати грабительства нечестивыхъ боярь“ (с. 525—6). Податки і натуральні обовязки людности в ті часи були вже, видко, досить значні і різнородні, і на сьому ґрунті легко могла розвивати ся боярська „грабежь“, а разом з тим — і будованне боярського богатства.

Я висловив вже гадку, що боярство як верства служебна злило ся в Галичині з земельною заможною верствою. Бояре виступають як люде маючі, і особливо — як земельні власники; відомий текст — промова Володислава до бояр перемишльських: „братье, почто смущаетеся? не сии ли избиша отци ваши и братью вашу, а инѣи имѣние ваше разграбиша, и дщери ваша даша за раби ваша, а отъчъстии вашими владѣша инии пришелци“²⁾ — тут бояре виступають з володіннем не тільки рухомого майна, але невільної челяди і нерухомих маєтностей, до того — дідичних (отчествія); подібне ж виходить з оповідання про „парубка Добрыниного, его же лживый Жирославъ укралъ бѣ, и обличену ему бывшю про него же, погуби отчину свою“: тут также виступає челядь невільна і дідична маєтність — „отчина“ (с. 493). Наведена вище аналогія Київщини показує, що такі звістки не повинні будити в нас жадного скептицизму, явище се цілком природне. А виходячи з сих звісток, можемо ми подібним способом розуміти й иньші звістки літописи: так знаходимо відомість, що Данило відібрав Пліснесько у Арбузовичів, збройною силою, і забрав там силу невільників (великъ плѣнь прия); далі — знаходимо бояр з прозвищами місце-

¹⁾ Ипат. с. 524 (Дрогоичин).

²⁾ Ипат. с. 485; що говорить ся се до бояр, видко з того, що згадуєть ся за побитих їх родичів, а як раз перед тим сказано за масове побиванне бояр Ігоревичами.

³⁾ Ипат. с. 491, 510, 513, 515.

вими — як Семен Коднинський, Борис Межибожський, може й — Клим'ята з Голих гір: дуже можливо, що маємо тут назви їх володінь, маєтностей. А як взагалі не маємо жадного сліду роздавання таких земельних маєтностей на власність, або в яке небудь дідичне держане, князями, то мусимо признати, що боярство було не тільки бюрократичною, а zarazом — господарською, властительською верствою.

Як заможне було видатніше боярство, показує оповідання літописи про двір Судислава, коло Галича: „Даниль же взя дворъ Судиславль, якоже вино, и овоча, и корма, и коний, и стрѣль, пристранно видѣти“, так що військо Данилове збогатило ся здобичею (с. 506).

В сім оповіданню цікава подробиця про той запас зброї — списів і стріл; потребу такого арсеналу не можна собі пояснити инакше, як тільки припустити існування у бояр своїх збройних ватаг, своєї дружини. Такі факти відомі нам з иньших країв, знаємо напр. що видатніші бояре київські, переяславські мали свої дружини — дружині такого Свинельда завидувала навіть дружина самого київського князя, у такого Ратибора (потім тисяцького київського) бачимо також „дружину Ратиборову чадь“, що на иньшому місці зветь ся „отроками“¹⁾. В Галичині стрічаємо передовсім „людей“ того чи иньчого боярина — напр. людей Судислава (с. 506); поруч з тим можна поставити „гордых слуг“ перемишльського владика, в пишних убраннях, в вовчих і борсукових шапках (с. 528). Можна уважати за певне, що ми маємо тут не якусь домову челядь, а збройні купи, маленькі, а часом — може й значні дружини.

Але на таких особистих, надворних слугах не обмежувалось. Коли ми пригадаємо, що бояре були, щоб так сказати, прирожденними урядниками, були начальниками більших округів, мали в своїх руках езекутивну власть, то мусимо припустити доконче існування у видатніших бояр більших дружин, що вони удержували з доходів підвального краю, а ті дружини знову були найближше звязані з особою такого свого боярина, від його безпосередно залежали, мабуть переходили з своїм боярином з уряду на уряд, і були його вірною опорою. „Полки“ галицьких бояр — „мужів галицьких“ дійсно стрічаємо в оповіданню про повстання проти Володимира (с. 445), і сі полки, розуміеть ся, грали і в пізніших справах важну

¹⁾ Ипат. с. 34 (порівн. Воскр. I. с. 277) і 158—9.

ролю. Коли літописець, оповідаючи про похід, називає бояр, що ішли разом з князем, — очевидно, йде йому не про те, аби заготовувати їх присутність; вся вага в тім, що боярин приводив з собою військо. Особливо виразно натякає про се літописець, оповідаючи про один з ранніх походів Данила: „бѣ вой Даниловъ болши и крѣплѣйши, бяху бояре велиции отца его вси у него“; сам Данило володів тоді в значною волостію — Каменцем, але туди за ним попереходили бояре: „бояре не изневершася, но идоша вси со княземъ Василкомъ въ Каменець“¹⁾. Очевидно, ті бояре мали свої дружини, і ними так Данила скріпили, що міг заімпонувати Лешкови.

IV.

Отже на основі аналізи літописних відомостей, за допомогою аналогій, такі можемо зазначити головні підвалини сили боярства, а спеціально його верхів, „великих бояр“, галицької олігархії: богацтво, а особливо — земельні маєтності, збройні дружини, компактність тієї верстви боярської й сполучена з тим практика, що забезпечала правильно ніби спадщиною відповідне становище в урядовій ієрархії, на останку — той звязок, який вязав менших бояр до „великих“ і забезпечав сим останнім вплив на рядове боярство — розумію роздавання другорядних волостей „великими“ боярами.

Опираючись на таку силу, міг собі галицький боярин бути пишним. От як оповідає літописець про в'їзд одного з олігархів — Доброслава: едучю Доброславу во единой сорочць (се до князя на послуханне!), гордящу, ни на землю смотрящю, Галичанам же текущим у стремени его (с. 525). Розуміть ся, омкно було Романовичам від такої пихи і зневаги, але трапляли ся річі і гірші, як розказана в літописи сцена, де боярин на пиру заливає вином з чаші Данилови лице, а той мусив то лише складати в серці своїм.

Коли зважимо все те, що становило силу боярства — не покажуть ся нам занадто сміливою політична програма, яку виставило галицьке боярство в XIII в. — усунути цілком князя і заступити його боярською олігархією, або зіставивши за князем номінальну

¹⁾ Пат. с. 487—8; в першій лінії ся звістка належить до волинських бояр, але се певно можна приложити і до галицьких.

власть, перейняти управу в свої руки. Одначе такі змагання у його розвивали ся і виясняли ся поволі.

До другої половини XII в., як справедливо зауважали, боярство галицьке нічим особливо не видаєть ся — княжа дружина, тай все. В часи боротьби кн. Володимирка з громадським, вічевим елементом, боярство виступає по стороні князя: сї два чинники не передчувають, що стануть незадовго один проти одного й не мають на гадці заховати собі союзника в громадї. Що більше — придавленне віча, громади спільними силами князя й дружини в значній мірі приготувало ґрунт для конфлікту князя з дружиною: проти громадського чинника вони звичайно всюди тримались солідарно, як природні союзники; коли він вийшов з політичної гри, прийшов час звести свої рахунки самим союзникам. І от вже за часів Володимиркового сина і наслідника Ярослава боярство показує свою силу — в відомій історії з його нешлюбною жінкою Настаською. Бояре стали по стороні его шлюбної жінки, примусили князя їм покоритись (отца ти есмы яли), побили його приятелїв — Чаргову чадь, Настаську спалили, а князя водили до присяги, що жити ме з жінкою добре. В звязку з сим стоїть дальше — що бояре порушили заповіть Ярослава, віддаливши від стола його нешлюбного сина Олега. Нарешті — примусили кн. Володимира, причепившись, як і попереду, до його родинного житя, тікати з Галичини; літописець, оповідаючи, що сей князь „думы не любяшет с мужми своими“, виявляє нам основну причину всіх сих боярських заходів: він хотїв правити незалежно від бояр. І та нещаслива Настаська, і ся попада, до якої вчепили ся тепер вони, (як на сей раз зауважив сам літописець) були тільки „причина перед очима“, а йшла справа про захованне свого впливу на державні справи. Настаська, очевидно, стояла в якомусь звязку з тиею „Чарговою чадю“, княжими приятелями (може її свояками), що мусили позбавити впливу боярство; тому ж, мабуть, не схотїли бояри й Олега. Попада може теж мала якийсь вплив на те, що Володимир не припускав участи бояр в справах князівства; боярство, перейняте вже аристократичною пихою, могло дуже зразити неправну княгиню, котрій „не хотїли кланяти ся“. Вплив Романа, що підбивав бояр на Володимира, міг мати силу тільки вже на приготованім ґрунті незадоволення.

Право бояр на участь в державних справах було річею загально розповсюдженою, одним з принципів громадського устрою на Руси. Князь був вождем дружини, се була спілка, де справою кермував князь, але кождий спільник мав право знати, як справа

ведеть ся і в кождім випадку заявити свою згоду або незгоду. Не удало ся дружиннику переконати князя, або князь не хоче порозумівати ся з дружиною — дружинник кидав князя. „О собѣ еси, княже, замисливъ, а не ѣдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали“, кажуть бояре князю, коли він без них уложивши плян, закликає до участі, і відступають від нього (с. 367). Але не трудно було відступати на такім широком боярськім шляху, як Київщина, де вічно ішла боротьба між ріжними претендентами на стіл, в політичній ситуації вічно переміняло ся, вічно кипіло, і в рядах дружини був неустаний рух; що иньшого в такім зазубню, як Галичина, де боярство закоренило ся міцно, де не було ніякої боротьби князів-конкурентів і до иньшого князя мандрувати сьвітами дуже було прикро. Тож ділема — або вийти цілком з дружини або виперти самого князя. Галицьке боярство і починає ставляти своїх контр-кандидатів на княжий стіл.

Проти Володимира Ярославича боярство виставило Романа і підняло повстанне, та що значна частина боярства тримала ся Володимира, опозиція виставила причиною його непоправне родинне жите і примусила тікати. Одначе Роман не міг удержати ся в Галичі, бо угорський король виступив проти нього, ніби піддержуючи Володимира, а властиво здобув Галичину для себе: посадив там сина Андрія, але при тім цілу управу зіставив в руках бояр — „даде весь наряд Галичанамъ“ (с. 445).

Та не вважаючи на таку вигідну позицію, боярство, бодай в части, не було задовольнене угорською зверхністю. Очевидно, національне почуте було ображене (пор.: Угре же вѣдаюче лєсть галицькую, аже Галичане ищють собѣ князя руского — с. 447), бачимо се в ширших кругах Галичан, а було воно мабуть і між боярством; крім того не обходило ся певне і без прикростей від угорського війська і воевод; до того не все боярство могло користати рівно з того наряду. Літопись каже, що в конспірації не взяли участь ті, що їх сини і брати були закладнями в Угрів; може в дійсности були й інтересовані; досить, що бояре не виступили солідарно і лише частина їх виступила проти Угрів, тай то потайно і нерішучо. Претендентом виставлено сина популярного у галицького люда Івана Берладника, Ростислава; але з огляду на скріплені перед тим сили угорської залоги бояре не відважили ся піддержати його, і він загинув. Неприхильність галицького люда не зісталась тайною для Угрів, результатом були всякі прикрости та „многа насилья“, що побільшило незадоволенне проти угорської зверхности і приготувало ґрунт для повороту Володимира.

Його місце, по смерті, заняв боярський кандидат Роман. Боярство, очевидно, сподівалось тепер бути панамі. Одначе всевластна роля галицького боярства свіжим князям, видко, занадто давала себе відчувати. Роман зводить заваятущу боротьбу з боярством, про котру, на жаль маємо лише пізнійшу звістку у Кадлубка¹⁾; відкинувши ті прикраси, в яких подана у нього ся звістка, годі не прийняти самого факта боротьби, може і з губленням і вигоняннем з землі противних бояр²⁾. Результатом було, що супроти Романа піднесено кандидатуру свояків — швагрів небіжчика Володимира — Ігоревичів³⁾; в головах сієї партії стояв син кормилиці Володимира, Володислав з братом⁴⁾, оден з головнійших проводирів боярської партії; ще за першого вигнання Володимира (за життя Ярослава), коли він жив у швагрів якийсь час, міг Володислав близше з ними зійти ся. Але проти Романа ся партія нічого не вдіяла, і Володислав з братом мусіли тікати. Дперва по смерті Романа виступають вони знову, і під їх впливом боярство прихилилось до Ігоревичів, відкинувшись від Романовичів (с. 481).

Та й Ігоревичі не могли погодити ся з боярською олігархією. В їх боротьбу, очевидно — за покликком самих бояр, умішали ся Угри⁵⁾, але знову зразили собі люд „томительством“ своїм (с. 484). Результатом було, що Ігоревичі, покликані назад, задумали на чисто викоренити боярську партію і вчинили їм справжню криваву баню; по словам літописи, під час заданої їм різні загинуло 500 бояр, решта розбігла ся і пімстила ся потім, повісивши трох Ігоревичів (с. 486).

Ся боротьба і різні не зломали боярства. Навпаки, нещасливі проби з Романом і Ігоревичами вплинули на проясненне і дальший розвій тих задач і плянів, які собі ставило боярство, та на його з'єднченне: коли доти стрічаємо ся тільки з партією серед боярства, що виступає проти князя в інтересах боярського вплива, тепер пе-

¹⁾ Monumenta Poloniae hist. II с. 440—1.

²⁾ Порівняти наведену в дальшій нотці звістку, що Роман вигнав Кормиличичів з Галичини.

³⁾ Приведоша Кормиличича, иже бѣ загналъ великій князь Романъ, невѣры ради: славяху бо Игоревича — с. 481.

⁴⁾ Пор. Іпат. с. 481 з с. 484; що не може тут бути инакша кормилиця лише Володимирова, се ясно, як зважити всі обставини — літопись не каже про неї нічого.

⁵⁾ Іпат. с. 483 — безаконіе галичное и мятежь, пор. с. 484 — сгрѣшихомъ къ вамъ, кажутъ Галичане Игоревичам.

реважно бачимо ціле боярство, однодушне і зконсолідоване. Ріжних кандидатів на княжий стіл виставляє воно, за ріжні політичні способи бореться, але вони служать для бояр лише способами, не вносячи партійного розділу в їх круги, і їх фронт все звернений проти небезпечних для їх плянів Романовичів.

Проти Ігоровичів боярство оперлось на Угрів і прийняло князями Романовичів, але коли вдова Романова схотіла правити в імені дітей, бояре, під проводом Володислава, повстали і вигнали її з Галичини; очевидно, Володислав хотів іменем молодих князів сам правити з своєю партією, се було ясно: „Володиславъ княжитя, а ятровъ мою (княгиню) выгналъ“, каже угорський король. Він піддержав Романову удову і вернув її до Галича, але бояре ніяким чином вже не хотіли її. Одні вигоняють Романовичів, виставивши кандидатом Мстислава, Володиславу же, взятому невільником в Угорщину, удалося перетягнути на свою сторону самих Угрів і досягнути нечуваного результату: за помочю угорського війська він сам окняжився в Галичи! (с. 489 — 1214 р.).

Однак се крок був занадто радикальний. Не кажучи про загальне обурення руських князів на поступок Володислава, польський князь Лешек теж звертає увагу короля, що „не есть льбо боярину княжити въ Галичи“, і в результаті Галич передано королевичу Коломану, а Володислава увязнено. Се угорське володіння однак було досить добре для бояр: очевидно, і тепер, як і давнійше, вся управа під ним переходила в руки бояр. Місце скиненого Володислава заступає Судислав Судіч, що по нещасливій пробі свого попередника не сягав сам до княжого столу, задовольняв ся номінальним характером угорської влади, що давала боярам іменем його „самим всю землю держати“, і тримається угорського правительства як найбільш вигідного для боярства (с. 489); свої відносини до Угрів він зміцнив, видавши доньку за угорського воеводу (с. 492).

Однак не вважаючи на угорську поміч, ся олігархічна партія не може удержатись на довго; правда, угорська поміч не була дуже значною, але в усякім разі показується при тім і слабкість сеї партії. Не можучи удержатись, боярство однак всякими способами обминає свого „отчича“ Данила: очевидно, як син грізного Романа і дідичний князь, він особливо не надавав ся для боярської політики, котру літописець добре характеризує — називати кого небудь князем, але самим землю держати (с. 525). Для того виставили вони і піддержували проти Данила Мстислава; коли вони посвоячилися — сварили їх між собою (с. 498); уложили шлюб дру-

гої Мстиславни з угорським королевичом Андрієм і нарешті привели таки до передачі Галича сьому другому зятеви — угорському королевичу (с. 501), і Судислав взяв управу в свої руки (с. 506). Аж 1230 р. Данилу удало ся опановати на якийсь час Галич (с. 508), але зараз розпочали ся змови на його жите і сцени отвертої зневаги, як розказано в літописи (одинь отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ лице зали ему (Данилу) чашею — с. 509). Коли бояри виставили против Данила його брата в перших Олександра, все боярство стало по стороні сього контр-кандидата: як оповідає літопись, вірними Данилу зістало ся лише 18 отроків з Демяном тисяцьким (с. 509). Коли Олександру не повело ся, Судислав двинув Угрів, і Данила знову вибито з Галича (с. 510).

Одначе на сей раз стала ся незгода між боярством. Тим часом як Судислав в імени угорського королевича рядив в Галичі, значна частина боярства підняла ся проти сього оліґарха; деякі з бояр перейшли до Данила, і він операючись на них, розпочав на ново боротьбу. Смерть королевича примусила на останку Судислава полишити Галич Данилови. Але при першій неудачі Данила бояре виставляють нового контр-кандидата — Михайла Всеволодовича, по нім — його сина Ростислава (с. 516). Користаючи з сієї боротьби за княжий стіл, де Данило то діставав Галич, то тратив, до чого ще прилучив ся Батиїв нахід, боярська оліґархія взяла цілком в свої руки управу. Поки Данило перебував на чужині, з страху від Татар, „бояре же галичстии Данила княземь собѣ называху, а самѣ всю землю держаху“; літопись про одного з оліґархів, Доброслава, каже, що той „вокняжив ся“ і „грабляше всю землю“. Данило вважав себе настілько слабим супроти сієї боярської оліґархії, що дивлячись на їх самовольство „скорбяше і моляшеся Богу о отчинѣ своей, яко нечестивымъ симъ держати ю и обладати ею“. Але йому знову поміг розділ в самім боярстві. Доброслав не помирился з другим оліґархом — Григорем Василевичом, „сам хотяше всю землю одержати“ — зайняти місце *major domus* при особі князя, і став підбивати проти нього Данила, а той скориставши з сього, увязнив і Григоря і Доброслава¹⁾ (сей особливо далеко сягав в своїх боярських претензіях і був небезпечний); обов сходять після того зі сцени.

¹⁾ В Іпат. кодексі: повелѣ его изоимати, і так в обох виданнях літописи; але так читати не можливо по контексту. Хлібник, Погод, Ёрмолаев. кодекси мають я; в Іпат. чи не було *его*, з чого легко могло вийти *его*?

Сей упадок трох видатнійших олігархів — Судислава, Доброслава і Григорія був чи не головною причиною ослаблення боярської партії. Разом з проводирями, певно, попадало багато і менших. Оповідючи про дальші події, літописець говорить вже про недобитків боярства (останок Галичан — с. 526). Данило вже не вяжесть ся тепер з ними. „Грабительства нечестивыхъ бояръ“ взято під слідство. Боярські прихильники — владики галицький і перемисьльський мусіли тікати (с. 527). Рішуча перемога Данила над останнім суперником — Ростиславом під Ярославом була заразом і кінцем боярської боротьби, їх змагань до обмеження княжої управи.

V.

Боярську політику 2-ої пол. XII і 1-ої пол. XIII в. таким чином можна звести до ось яких моментів: Бояри обстають за своїм правом участі в справах своєї землі. Опертись на чужу державу (Угрів) вони ще не відважують ся і шукають пожаданих собі осіб зпоміж руських князів. Остра боротьба з ними сих облюбованих ними князів і навіть різні приводять їх до зневіри, вони беруть ся до иньшої політики: перекидати князями, маючи на поготові кількох кандидатів, неустанно сварячи їх між собою, а в разі потреби шукаючи проти них помочи у Поляків і особливо Угрів, а користаючи з сеї слабости князів, держати їх в руках і самим правити, одно слово — як каже літопись — того чи иньшого князем називати, а самим всю землю держати. При тім найбільш відважні пробували навіть часом правити землею без князя (Володислав); иньші годились з перспективою правити в імені Угрів, що тим і були добрі, бо задовольнялись номінальною власттю (Судислав). Одначе значна частина боярства чи не могла позбутись певних, національних традицій, чи може не хотіла з ними рішучо порвати з огляду на настрій народа, — не хотіла дати угорській власті закоренитись, воліла руського князя. В результаті з поміж тих руських князів, неважаючи на всі антипатії боярські, зміцнів ся Данило Романович і опановав Галич рішучо, і боярство затихає, його далі не чути.

Не знати, в якій мірі боярство прогало свою справу. З цілої боротьби Данила з боярством бачимо, що поведивсь він з ним дуже обережно і обминав всяких поведів до його подражнення. Навіть при виразних докорах боярському „беззаконію“ Данило повздержу-

вавсь від острих репресій, нагінок, езекуцій. Коли боярська партія не могла (десь в р. 1236—7) удержатись супроти симпатій народа до Данила і мусіла піддатись: „согрѣшихомъ ти, иного князя держахомъ“, він дав амнестию: „милость получисте, паки же сего не сотвористе, да не в горшая впадете“. Тільки скориставши з сварки Доброслава з Григорем рішивсь він їх обох увязнити, та по Ярославській битві, в свідомости своєї сили, велїв на місці скарати на смерть взятого в неволю Володислава (с. 534). Будь що будь, Данила не можна посуджувати в занадто великій мягкості характера (порівняти напр. його сувору пімсту над Болоховцями, або Звяглянами¹), і сю його повздержність в поведженню з боярами треба толкувати політичним тактом — не дражнити боярства. Дуже правдоподібним здасть ся, що скрутивши карки тим провідникам боярства, що занадто далеко, як на нього, йшли в своїх змаганнях, він більш уміркованим зіставив ту міру впливу на справи князівства, якої вони собі жичили, і відносини князівсько-боярські вернулись до тієї рівноваги, яка істновала перед звістним конфліктом за часи Ярослава Осмомисла. Так принаймні можна судити по тому, що знаємо.

Але боярські олітархи свою справу програли. Чому? Як на причини можна вказати — на політичну зручність Данила, на той розділ, що став ся самим боярством (між угорським сторонництвом Судислава і иньшими, а потім між Доброславом і Григорем, уже з причини простої амбіції), на непопулярність у народа не-національної (угорської) політики.

Але була й глубша причина: в боротьбі князя й аристократії симпатії народа звичайно стоять на стороні першого, і так воно було й у Галичі: Володимира Ярославича, коли він вернув ся до Галичини, „Галичкки же мужи срѣтоша его с радостию, князя своего и дѣдича“ (с. 448); коли боярство проти Данила виставило Михайла Всеволодовича, „гражане любяхуть“ Данила: „подъехавшу же ему подъ городъ, и рече имъ: о мужи градстии, доколѣ хочете терпѣти иноплеменныхъ князий державу? Они же воскликнувшѣ рѣша, яко „се есть держатель нашъ, Богомъ даный“, и пустишася яко дѣти ко отцю, яко пчелы к матцѣ, яко жажюци воды ко источнику“, і боярська партія, не мігши повздержати народа, мусіла „зробити веселу міну при злій грі“ та піти на сей раз жаданнем народа.

¹) Іпат. с. 526—7, 558.

Правда, при осуді тодішніх відносин ми мусимо бути дуже обережними що до тієї призви, через котру показує нам їх галицький літописець. Для літописця, горяче прихильного до князя, всі ті політичні змагання бояр були тільки одною коромолою „беззаконних“, „невѣрних“, „нечестивих“, „безбожних“ бояр супроти їх правовитого володаря¹⁾, і він не жалує докірливих епитетів для видатніших їх проводирів²⁾; але для нас не обов'язковий той самий погляд, мусимо цінувати діяльність обох партій критерієм справедливості й загальної користі та відрізняти погляд княжих верств від погляду загалу. Коли напр. літописець каже, що потомкам Володслава прийшлося зле за претензії князівські свого батька, „вси бо князи не призраху дѣтий его того ради“, то ми не повинні ще собі ео ірсо того осуду представляти осудом громадським. Але і незалежно від симпатій літописця, з самих фактів виходить дійсно, що боярська партія була непопулярна. Її підпирало вище духовенство (знаємо се певно за єпископів галицького і перемишльського³⁾), але нема найменшого сліду, щоб підпирала або симпатизувала їй народня маса. Тим і зрозумілою стає перемога князя над боярством.

Літописець і кн. Данило його устами дорікають боярству, що воно, взявши управу в свої руки, „грабить землю“. „Повеленя моего не творите, землю грабите“, закидає Данило Доброславу; по контексту можна думати, що мова йде про розтрачення княжих доходів (справа про воломийську сіль), але там, де грабовалися княжі доходи, розуміється, не обходилося без грабовання люду, і то було, певно, одною з головніших причин, що громада тягла за князем. Апетити князіві лекше було задовольнити, ніж сієї многоголової опіки, що вже з самого положення свого мала ще менше причин дбати, хоч би в своїх власних інтересах, про задоволення люду в своїй державі, ніж князь-отчич, інтересований тим, щоб своє князівство передати по собі дітям не зруйноване і по можності — з добрими відносинами до землі. Тож при всіх тяжких вадах княжої управи, земство мало причини вибрати „наряд“ свого „Богом данного держателя“ — князя-отчича, ніж безконтрольну управу боярської спілки, чи виключну, чи під номіналь-

¹⁾ Іпат. напр. с. 501, 515, 521, 525—6.

²⁾ Напр. Іпат. с. 499 (Жирслав).

³⁾ Іпат. с. 518, 527.

ною властю ефемерних князів, що не сподіваючи ся міцно опанувати землею, не журились будучністю, а в теперішности цілком залежали від бояр і в їх руках полишали дійсну управу землі. Се рішало в відносинах землі до князів і боярства і нарешті рішило й боротьбу боярства з князем-отчичем.

ГЕТЬМАН БОГДАНКО.

КРИТИЧНО-ІСТОРИЧНА РОЗВІДКА.

Написав **М. Грушевський.**

I.

Початкові часи козаччини представляють все ще хаотичну купу фактів і легенд, rudem indigestamque molem, де з трудностю орієнтують ся навіть спеціальні дослідники. Традиція літописна козацька, утворена півтора-віковим нагромадженням фактів, легенд, комбінацій, помилок і фальсифікатів, утворила з сих початкових часів цілком фантастичну картину, що жила довго й ще досі в деяких частинах не уступила цілковито. Хоч в цілости вона розбита критикою, але її місця не заступило ще наукове, критичне, детально переведене представлення річч, і от наслідком того в сучасній історіографії сього періоду живуть поруч особи й події і дійсні, і фальшиві, і заперечені злегка, і заперечені рішучо, і з'орієнтуватись між ними, кажу, нераз тяжко ловить і спеціалістови. До таких питань, де висловлені були певні підозріння, але по тому їх не перестудивано докладно і не представлено в властивому світлі, належить особа славного в традиції літописній гетьмана XVI в. Богданка або Федора-Богдана.

Сучасний стан його справи такий більш-менш. До вісімдесятих років ніхто, здаєть ся, виразно не виступив проти літописної традиції про нього. В давнійших оглядах початкових часів козаччини (Антоновича¹⁾ й Костомарова²⁾ традиційний Федір-Богдан виступав

¹⁾ Передмова до ч. III т. 1 Архива Югозападной Россіи (вид. 1863 р.) с. 37: „перші три роки пановання Баторія гетьманом козацьким був Федір Богдан, що був цілком відданий королеви, поділяв його заміри, як свідчать всі історики; за нього ж була й переведена реформа Баторія.

²⁾ Богдан Хмельницький, вид. 4, 1884 р., т. I с. 20—1: „Він (Стефан) послав, як би на знак ласки й прихильности, козацькому гетьману Федору Богданку бунчук, булаву, печать.. Федір Богданко подяковав за подарунки, але й не думав покоритись, і зараз же, без дозволу короля, пішов воювати з Турками.

в ряді гетьманів XVI в. Максимович, що тоді в ряді статей перевіряв літописну традицію, теж лишив в спокої Богданка¹⁾. Соловєв в своїм огляді козацької історії²⁾ вправді промовчав його зовсім, але він не писав докладної історії козащини. Важнійше було, що Куліш в своїм першому томі Історії возз'єднання, виданім в 1874 р., теж не згадав нічого про літописного Богданка, хоч кілька разів говорив про Богдана Ружинського. В першому томі „Исторических пѣсень“ Антоновича і Драгоманова, що вийшов в тім же році, про Богдана Ружинського переказують літописні оповідання за Богданка. Дперва в 1882 р. небіжчик Новицький в розвідці про кн. Ружинських, виставив догадку, що сей Богданко, або Богдан Ружинський, є одна особа з кн. Михайлом Ружинським³⁾, а слідом — в 1883 р. проф. Антонович в своїй замітці про Дмитра Барабаша, характеризуючи козацьку традицію історичну, признав Федора - Богданка особою, що ніколи не істновала.⁴⁾ Після сього справа Богданка не була докладно розслідженою. Федір-Богдан зістав ся в новім виданню Костомарова, що вийшло в 1884 р.; в новій книзі Куліша (Отпаденіє Малороссіи) Богданка знову не згадано; Д. Еварницький в своїй „Історії запорожських козаків“ (т. II. 1895) оповідає про Богдана Ружинського, сполучаючи відомости про нього з літописними переказами про Богданка і не застановляючись докладнійше над висловленими в сій справі непевностями⁵⁾.

Таким способом зістаєть ся неясним, що в літописній традиції треба викинути й змінити, й що належить прийняти до науки як певний факт. Ми почнемо з перегляду самої традиції літописної, її наростків і модифікацій. Перегляд сей може бути цікавим не лише що до самого Богданка, а й для історії сєї традиції взагалі.

II.

Перші звістки про Богданка в козацькій традиції ми стрічаємо в 1-ій чверті XVIII в. Правда, про нього говорить звістний лист

¹⁾ Собрание сочиненій т. I (Историческія письма о козакахъ приднѣпровскихъ) с. 300.

²⁾ Історія Росіи т. VII гл. I (по вид. 1894 р. с. 367—8).

³⁾ Історія возз'єднання Руси т. I с. 86, 110.

⁴⁾ Историческія пѣсни малорусскаго народа т. I с. 166—7.

⁵⁾ Київська Старина 1882. IV с. 82.

⁶⁾ Київська Старина 1883. V: „і на решті особи, що ніколи не істновали, як прославлений Федір-Богдан“.

⁷⁾ Історія запорожських козаків т. II с. 42—3.

Сїрка до турецького султана з 1675 р., наведений у Величка, але сей лист, на нашу думку, представляє з себе фальсифікат XVIII в.: се ясно зраджує мова його й самий зміст. Поки що час написання сього листу годї нам докладнїйше означити, лише констатуємо, що найранїйші звістки про Богданка в перехованій до нас козацькій літописній традиції — то оповідання Грабянки (писане перед 1710 р.) і листа Сїрка (перед 1720 р.). Оповідання обох про Богданка дуже коротке і подібне: Грабянка каже, що після татарського нападу 1575 р.

„Вскорѣ козаки воздали имъ и за сіе, егда вшедше за Перекопъ зъ вожемъ своимъ Богданком, такожде огнемъ и мечемъ повоеваша“ (с. 21).

В листі Сїрка:

„По немъ (Кішці), року 1575, Богданко зъ козаками Кривъ воевалъ и плундровалъ“ (Величко II с. 380).

Сї відомости, безпосередно чи посередно (через яку небудь руську компіляцію XVII в., яких було чимало), мають своє джерело, певно, в Хроніці Бельского, взагалї найпопулярнїйшим з поміж писань, що згадують про похід Богданка; се знати з того, що з них лише Бельский називає Богдана здрібнїлим іменем Богданка, тим часом як в иньших називаєть ся він Богданом Ружинським, а й саме його оповідання досить близьке до Грабянки:

„Але козаки тим часом теж не дармували і продершись за перекоп з воджем своїм Богданком (що потім під Асемгородком згинув), великі шкоди Татарам наробили і также брали, палили і нікого не живили, навіть дітей малих на палї вбивали; але того не стало за наше“ (вид. Туровского с. 1367).

Грабянка, як ми бачили, теж звязує похід Богданка з нападом татарським; оповідання в листі Сїрка може бути простим скороченням ширшого оповідання, і обоє звуть його Богданком.

Оповідання Грабянки про Богданка увійшло, разом з иньшим, до „Краткого описанія Малоросіи“, уложеного десь в 30-их рр. XVIII в.¹⁾:

1574. Послѣ былъ гетманъ Богданко. Сей повоевалъ Крымъ²⁾.

Як відомо, се Описаніє послужило потім основою до видань Рубана і Шерера³⁾; з ньогож користали дві компіляції, опубліко-

¹⁾ Лїтопись Самовидца, вид. 1878 р., передмова с. 3—7.

²⁾ Лїтопись Самовидца с. 214.

³⁾ Лїтопись Самовидца, передмова с. 6—8.

вані доперва в наші часи — се літопись видана М. Білозерським в 1856 р.¹⁾ та Літопись т. зв. Лизогубівська, видана проф. Антоновичом²⁾.

При сих переходах з одної компіляції до другої до оповідання про Богданка само собою приросло де що.

Вже у Грабянки за оповіданням про похід Богданка іде оповідання про реформу Баторія і спустошення козаками Трапезунта і Синопа, але він нічим не натякає за звязок сих подій з Богданком:

А в лѣто 1576 за Стефана Баторія короля полского козаки в лучшій еще строй учинени (наступає оповідання про реформу).

И сим (удержанням зі скарбу) козаки бяху надолзѣ доволни и многія брани имѣяху съ Татари на земли, а съ Турки на мору, обаче всегда побѣждаху ихъ. Въ то время Азію козаки нападше (оповідання про спустошення Малої Азії).

Взагалі Грабянка ще не має заміру дати якийсь ряд гетьманів без перерви і до них попривязувати всі події, зібрані з різних джерел. Але ся ідея проявляєть ся вже в „Краткому Описанію Малороссіи“. Тим способом механічно скуплені у Грабянки і звідти перейняті події виглядають в „Описанію“ вже ніби фактами з діяльності Богданка, хоч на се укладчик компіляції з свого боку нічим не вказує.

Реформа Баторія органічно зростаєть ся з іменем Богданка доперва під пером Мілера: в своїй студії „О малороссійскомъ народѣ и о Запорожцахъ“, виданій з його паперів Бодяньским³⁾, він пише:

„Козаки вибрали собі на його (Сверчовского) місце вождем князя Богдана Рожинського, і його можна уважати першим гетьманом українським (малороссійскимъ), бо король Стефан Баторий надав за його (гетьманства) в р. 1576 повний військовий устрій козакам. Тоді їх поділено на полки й сотні, куди записано козаків, що були в дійсній службі. Король надав їх вождєви і звичайні в Польщі гетьманські клейноти. Не вважаючи ані на значність княжого рода ані на честь, показану йому королем, козаки називали його не инакше, як Богданком, без додатку княжого назвища Рожинських, на знак цілковитої рівности, якої вони від початку ста-

¹⁾ Южнорусскія лѣтописи с. 54 (Краткое лѣтоизобразительное описаніе).

²⁾ Сборникъ лѣтописей с. 4 (Лѣтописецъ или описаніе краткое), див. передмову с. 1—3.

³⁾ Чтенія общества исторіи и древностей (московського) річн. II т. III і особно: Историческія сочиненія о Малороссіи и Малороссіянахъ Г. Ф. Миллера с. 4.

ради ся пильновать“ (наступають деякі звістки що до устрою козацького).

Правдоподібно з того ж джерела, від Мілера, що постачав нераз ріжні матеріяли Бішінгу¹⁾, перейшли єї факти в таким звязку до Бішінгової російської історії. Самої єїєї книжки я досі, не вважаючи на свої заходи, не міг бачити і сю відомість беру з Симоновського, він піше :

„Перший козацький гетьман (по нововиданій і видрукованій в Гамбургу, 1763 року, німецькою мовою, історії про державу російську доктора Бішінга) був князь Богдан Рожинський, і йому король Стефан надав в вічне і дідичне володінне місто Терехтемирів“ (іде дальше оповіданне за устрій козацький).

З Бюшінга взяв, як бачимо, се оповіданне Симоновський в своє „Краткое описание“, уложене в 1765 р.; у нього увага скуплена на реформі, і ні про що иньше нема мови²⁾. За Мілером і Симоновським пішов цілковито і Бантиш Каменський в першім виданню своєї історії³⁾.

Другий епізод — похід на Малу Азию зростаєть ся з Богданком вже під пером автора історії Русів, але про неї потім.

Поza сими наростками, що витекали з непорозуміння, дальше розширенне оповідання про Богданка бачимо в „Собраніи Историческом'у“ Лукомського, уложенім в р. 1770: тут вперше приходить звістка Бельского вповні, але автор при тім не зрозумів згадки про Аслангородок :

„Тогожъ 1575 года козаки Татарамъ тую на Подоліи ними учиненую обиду отметили. Ходили они съ гетманомъ своимъ Богданкомъ за Перекопъ, и въ Крымъ впадши, многіе шкоди Татарамъ подѣлали, Крымъ разорили, жилия ихъ сожигали, Татаръ, женъ и дѣтей ихъ, не щадя, кого ни попадали, всѣхъ мертвили, токмо гетмана своего Богданка, которій подъ Асламъ-городкомъ убитъ, потеряли; однако сами съ великою добычею возвратились въ Украину благополучно“⁴⁾.

Лукомський при тім цитує: „Гвагвинъ о Полшѣ, кн. 1 ч. 2“, але у Гваніні оповідання сього не має (він кінчить війною Івої і смертю короля); так само покликуєть ся Лукомський на Гваніні, оповідаючи перед тим про напад татарський, що у Бельского власно

1) Иконниковъ Опытъ русской исторіографіи т. I с. 129.

2) Краткое описание о козацкомъ малор. народѣ с. 8.

3) Исторія Малой Россіи ч. I, передмова с. 17 (вид. перше).

4) Лѣтопись Самовидца с. 349.

кінчить ся оповіданням про похід Богданка, і від його імені наводить гадки Бельського про організацію козацтва, висловлені перед оповіданням про той напад¹⁾. Правдоподібно, Лукомський черпав з якоїсь компіляції, що покликувалась між иньшим на Гваніні, й хибно то все з Бельського переніс на Гванті.

Дося ми могли слідити лише дуже повільне наростання легенди про Богданка. За те маємо великий скок відразу в славній „Історії Русів“. Наш епізод може бути цікавою ілюстрацією творчості її автора взагалі. Він орудує для Богданка тим запасом фактів, який бачили ми у Грабянки, але з них утворює за допомогою фантазії пишну картину, повну бічних епізодів, подробиць, нових імен.

Передовсім він поправляє хронологію; умістивши похід Сверчовського на Волощину під р. 1575, він кладе вибір на його місце полковника Богданка, що виступає вже під іменем Федора Богдана, на р. 1576, а похід отже відсовує на 1577 р.; він поясняє сей похід приказом Баторія і прикрашує рядом подробиць: з дороги Богдан виправляє есаула Нечая на човнах на приморські міста кримські, сам він коло Кинбурна має битву, описану автором дуже детально (дорогою при тім Богданко іде цілком фантастичною), наступає штурм Перекопа і Кафи і угода з Татарами, а фіналом служить напад морський на Синоп і Трапезунт. Не задовольнившись тим, автор сей напад на малу Азію повторяє в друге, але в формах цілком фантастичних: Баторій поручає Богдану зробити діверсію, і той іде чорноморськими степами на Кавказ, звідти в Малу Азію, нищить по дорозі турецькі осадні (між ними передмістя Синопа і Трапезунта), аж до Скутари, переходить на європейський берег і вертаєть ся через Болгарію й Волощину, примушивши Турків залишити свій похід на Сербію.²⁾ По сім наступає реформа Баторія, розказана таким самим способом, наведено грамоту Баторія (розумієть ся — фальшиву) з 19/IV 1579 р. на вільности козацькі, де король згадує за недавні послуги „вѣрного гетьмана нашого руского Богдана“, і на тім історія Богданка кінчить ся: „по смерті гетьмана Богдана, що трапила ся скоро по його походах, 1579 р. вибрано гетьманом з полковників Павла Підкову“.³⁾

Таким чином з лабораторії автора „Історії Русів“ Богданко вийшов в цілком фантастичнім виді, й можна цілком згодитись з проф.

¹⁾ Порівняти Лукомського с. 348—9 і Бельського с. 1358—9 і 1365—7.

²⁾ Історія Руссовъ с. 24—26.

³⁾ Ibid. с. 29.

Антоновичом, що такий Федір-Богдан, якого ми бачимо в „Історії Русів“, в дійсности ніколи не істнував.

З тим веім одначе він продержавсь досить довго в історичній літературі українській; не кажучи вже, що Маркевич повторив цілком оповідання Історії Русів, додавши ніби до часів Богданових (хоч не згадує виразно за нього) ще участь козаків в походах на землі московські¹⁾, а Скальковский скористав з нього для історії Січи, — як ми бачили, відгомони сього традиційного Богданка заховались ще були у Костомарова, Антоновича, а напр. в популярній історії козаччини Марковіна²⁾ „історія“ Федора-Богдана з Історії Русів повторила ся ще раз en toutes lettres.

III.

Переїдїм тепер до справжнього Богданка; відомости про нього знаходимо в кількох сучасних джерелах, документальних і літературних. Переглянемо їх тепер.

Найранійшу звістку знаходимо ми в книжці Папроцкого: Panosza, що видрукована р. 1575, значить писана ще до похода на Крим, що головно прославив Богдана³⁾. Тут в реєстрі подільських панів⁴⁾ виступає й він:

Bogdan Kniaż Rożański, Hetman Nizowych kozakow s swoią rotą.

Ten wzgardziwszy bogactwa sławe vmiłował,
Bronic mężnie tych granic vmysł swoy zgotował.
Mitridates krol Rzymski snadz Rycerza tego,
Zostawił nam potomkiem na pohañca zlego.

¹⁾ Історія Малороссія I с. 56—65.

²⁾ Очеркь історії запорожскаго козачества, 1878 с. 38—40.

³⁾ Повний титул цієї рідкої книжки (списаний для мене ласкаво д. М. Білишевським з примірника варшавської бібліотеки ординації Красінських) звучить так:

Panosza. | Tho iest Wysławienie | panow y paniąt ziem Ruskich y Podolskich z męsthwa z obycałow y z inszych spraw pocziwych ktoremi oni porownali z onymi Greckiemі y Troianskiemі mężni także thez mądreми Rzymskiemі y inszych panstw rozmaitych Ricerzmi, z Oratory y Philozophy, osnią wirszow tylko co przednieysze osoby opisane. I masz thez Krole Polskie zmarłe, Woiewody Wołoskie sąsiady przyzlegle, insze krole Rzymskie, y inszych narodow, Hetmany ich sprawne, z rozmaitemi sprawami ich, krotce opisane. Z drukarniey Macieia Wirzbiety, 1575.

⁴⁾ На сторони Сс 2 по пагінації примірника бібл. Красінських (примірник занадто обтягий і стратив свою початкову пагінацію).

Opuściwszy doczesne te zymskie roskoszy,
 Od których go y nedza y głod nie odpłoszy,
 Stoi iako mężny Lew wzniewszy rękę parawą,
 Pragnąc aby s pogany miał biesiadę krwawą.

Що тут іде мова не про нього Рожинського, а власне про Богдана, не підлягає найменшому сумніву з огляду на те, що власно події Богдана інтересували Папроцького найбільше, і ним він з всіх Рожинських головню займав ся в своїх інших виданнях, як зараз побачимо.

Про похід Богдана на Татар 1575 р. ми знаходимо передовсім звістку у Горецького в його „Описи війни Івонї“; історію сю написав Горецький, як сам каже в присвяті, за Бартошом Папроцьким¹⁾, але цього писання Папроцького ми не маємо. Праця Горецького видрукована була Гуркою р. 1578, значить написана була по горячим слідам події; на закінченню її, оповівши про напад татарський в жовтні 1575 р., він каже :

Коли Татари з в'язнями прибули до Волощини, дніпровські козаки, люде відважні до бою, під проводом Богдана Рожинського (Rosieński) напали на землю Татарську, пустошачи все мечем і огнем; жінкам відрізували груди, інших видирали очи, дітей розбивали, а давніх невільників визволяли²⁾.

Коротше переказано сей факт у Бельського; оповідання його навели сьмо вище; у нього напад татарський датовано 8 вересня і напад козацький положено на самий час (tym czasem) нападу татарського³⁾. З того всего виходить, що козацький похід став ся з кінцем р. 1575⁴⁾.

¹⁾ Передмова в виданню Сирокомлі — Dziejopisowie krajowi р. 3.

²⁾ Dziejopisowie krajowi р. 44 — теж в російськїм перекладі п. Мельник в Мемуарах до історії України I с. 136.

³⁾ Bielski р. 1367.

⁴⁾ Може час його можна буде ще докладнійше означити на основі відомости Ожельского: послї руських земель прибувши 8/XI 1575 р. на сойм варшавський, нарікали на своє нещастє й жадали помочи від інших земель, при тїм повідомляли, що „шляхта руська й подільська збройно рушила на границю, щоб покарати нелюдського ворога“ — Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmióro, переклад Спасовича II с. 180. З певною правдоподібністю можна гадати, що се виступленне шляхти на пімсту Татарам стоїть в звязку з походом Рожинського (а може навіть се іде мова про той самий похід); в такім разі можна було б означити його кінцем жовтня. Але се лише можливе.

До сього татарського нападу прив'язується епізод з особистого життя Богдана: неволя його жінки. Ожельський, оповідаючи про сей напад, каже:

„Багато шляхти взято в неволю, з них найзначніша жінка князя Рожинського, теж і жінка Смільовського, суді буського, і його ж донька, дівчина чудесної краси: її забрав один з вождів татарських“¹⁾.

Князів Рожинських було тоді кілька, отже оповідання Ожельського само по собі ще не належить до Богдана. Але з тим оповіданням зв'язується дума народня про неволю гетьманової жінки:

Ой Богдане, запорозький гетьмане!
 Да чому ж ти в чорнім ходиш, да в чорнів оксамиті?
 — Гей, були ж в мене гості Татарове:
 Одну ніч почували: стару неньку зарубали,
 А миленьку собі взяли²⁾.

До згадки про чорне оксамитне убрання Богдана наводять звістку тогож Ожельського, що на варшавський сойм (8 падолиста 1575 р.) посла руські приїхали „знужені на тварі, в жалібній одежі“ (с. 180)³⁾.

Пунктів стичних так справді багато, що само просить ся — зв'язати Богдана думи з Богданом Рожинським; але при тім є й деякі труднощі. Захоранне подій приватного життя в народній пам'яті трапляється дуже рідко в формі так докладній; до того належність оповідання про жінку кн. Рожинського до Богдана має теж трудність: колиб Богдан так страшно пометив ся над Татарами, трудно, щоб не згадано було про се і в оповіданні про неволю його жінки і в оповіданні про його похід. Тож згадану належність можемо назвати лише можливою.

Безпосередно по тому між відомостями про Богдана Рожинського хронологічно наступає звістка з реляції Ржевського 1576 р.:

„Приїхав до царя кримського з Дніпра козак з відомостями: на Дніпро прислав московський цар до старшого (к'ь голов'ї), князя Богдана Рожинського, і до всіх козаків дніпровських з великою

¹⁾ Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro, вид. Спасовича II с. 176.

²⁾ Историческія п'єни Антоновича і Драгоманова I с. 163—4.

³⁾ Са гадка про думу висловлена вперше Кулішом — Перший період козацтва, Правда 1868 р. с. 166, див. також Историчні п'єни Антоновича і Драгоманова с. 167, Куліш История возсоединенія I с. 86, Еварницький История II с. 42.

своєю ласкою (себ то дарунками) і переказав їм: як що вам треба на підмогу козаків, то я вам пришлю їх, скільки треба, і салітри пришлю, і запасу всякого, а ви маєте йти доконче весною на кримські улуси і до Козлова. Старший і козаки піднялись цареві сильно служити і дуже зраділи з ласки царської“¹⁾

Дуже можливо, що в звязку з тим закликком московським до походу на Крим і що важнійше — з тією обіцянкою всякої помочи й запасу — стояв новий похід Рожинського на Татар.

Найстаршу відомість про нього маємо знов у Папроцкого. В оповіданню своїм про жите Самуеля Зборовського між козаками він описує напад його на Аслангородок і з тієї нагоди згадує про напад Рожинського :

„Хтїв доконати того Зборовский, що перед ним пробував був перед кількома літами князь Рожинський (Rożeński), добуваючи того замку, аби його зруйновати, і вже був того доказав, але підкладаючи порох під замок, необережно став на небезпечнім місці і пропав нещасливо“²⁾.

Бельский, як вже ми бачили, згадує за новий похід Богдана побіжно, при оповіданню про перший похід, без всяких подробиць і якого небудь хронологічного означення³⁾.

Час сього похода можна означити лише з певним приближенням: Папроцкий своє оповідання про Зборовського писав десь при кінці 1583 р. або на початку 1584, похід Богданка був „перед кількома літами“, як здатись на се означення — значить р. 1580 або раніше, але не раніше 1576 р., себ то в р. 1577—1580. Коли візьмем під увагу, що в актах Баторія що до козаків з 1578—90 р. за Богдана нема згадки, то се може дати певну (хоч і негативну лише) причину смерть його припускати скорше ближшою до 1577, ніж до 1580 р.

Тим вичерпують ся автентичні відомости про Богданка. Зістають ся ще дві події, що приросли до його особи, як ми бачили, в розвитку літописної козацької традиції: се реформа Баторія і морський похід на Малу Азю.

¹⁾ Уривок з „списка“ Ржевского надруковано в т. VII історії Соловєва, вид. 1894 р. с. 368. На жаль не знаємо ближшої дати цієї реляції.

²⁾ Herby rycerstwa polskiego вид. 1584 с. 109: Chcąc pokazać to Zborowski, o co się też kuśił przed nim kmaż Rożeński przed kilkim lat, staraiąc się o on zamek aby go był mógł zburzyć, iakożby był tego iuż dokazał, tylko prze nieopatrzność gdy podsadził pod zamek prochy, na złym mieyscu sam stanął, pótym mizernie zginał.

³⁾ Bielski p. 1367.

Що до першої, то тут не місце про неї розводитись. Такої реформи, як оповідає традиція, за Баторія ніколи не було, було кілька розпоряджень про козаків, звістних по части з документів самих, по части з пізніших про них згадок; належали вони, певне, до ріжних років і деякі, дійсно, могли припадати на ті роки, коли старшим козацьким був Богданко. Чи був він в тій ролі признаний польським урядом — иньша справа; в звістних нам листах Баторія в справі козацькій Богданко не виступає, і звязувати як небудь його імени з тими розпорядженнями ми не маємо причини.

Що до другої події, то взагалі в XVI в. ми не бачимо, щоб козацькі напади сягали так далеко, як то оповідає Грабянка:

„В то время Азію козаки нападше на тисячу миль повоєваша и Трапезонтъ взяша и взеѣкоша, Синопъ до основанія опровергоша и подъ Константинополемъ многія взяша користи“ (с. 22).

І документи з тих років, і оповідання сучасників, що згадують про труднощі, які мало з козаками правительство польське, за щось подібне у козаків кажуть; вони оповідають лише про напади в сусідстві: Волощину, Очаків, Тегиню, Крим; якийсь більший напад певно не був би промовчаним. Для того всього оповідання Грабянки мусимо уважати перенесенням в XVI вік памяти про козацькі напади XVII в., напр. про походи — 1614 р. на Синоп, 1615 — в околиці Константинополя, 1616 — на Трапезунт, сполучені тут в одну картину, (і то в побільшених розмірах — спустошені на 1000 миль)¹⁾.

IV.

Папроцкий, оповідаючи за рід Богдана, каже:

„Був князь Михайло, а в нього були сі сини: Кирик, що часто бував в бою з поганцями, багато й відважно з ними бив ся, як то потім з історії покажеть ся. Богдан, що був гетьманом низових козаків, брат його, муж великого серця, про нього читав вси під гербом Яструбець, при Самуелю Зборовскім²⁾. Миколай, третій, также муж славний; про нього на ріжних місцях і тут і потім в історії будеш читати“³⁾.

¹⁾ З новіших праць наукових сей морський похід Богданка приймаєт ся напр. у Еварицкого Історія зап. козаків II с. 42.

²⁾ Наведено у нас вище.

³⁾ Herby rycerstwa polskiego вид. 1584 с. 652: Był kniaź Micháylo, ktorego byli сі synowie:

Ся генеалогія, уложена близьким сучасником, показуєть ся одначе хибною. З сучасних актів правних виходить, що Кирик і Миколай були синами не Михайла, а Остапа Рожинського, і мали брата Михайла¹⁾. Всі вони — і батько Остап, і три сини його — Кирик, Миколай і Михайло були живі під час, коли Папроцький друкував свої „Герби“²⁾, і коли він давав їм в батьки якогось кн. Михайла, то мав на думці, мабуть, не Михайла Остаповича, а якогось з старших Михайлів — може Михайла Івановича, брата Остапового і стрія Кирика і Миколая, може ще одного Михайла (одні уважають його Федоровичом, а інші Абрамовичом), а може навіть Остапового діда — теж Михайла Івановича, що вмер ще в першій чверті в. XVI.

Генеалогія князів Рожинських звернула на себе спеціальну увагу дослідників³⁾ і розсліджена дуже старанно, одначе деякі пункти все ще зістають ся в ній неясними; так не знаємо, до котрого з кількох Михайлів Рожинських належать відомости про гетьмана Михайла Р. з р. 1585 і дальших — до Михайла Остаповича чи його стрія — Михайла Івановича; не знаємо, коли вмер Михайло Іванович; для того не можемо розгадати і того, якого Михайла розумів в згаданім тексті Папроцький і чи міг він Михайла Остаповича просто забути, вчисляючи синів Остапа (як що не він був старшим козацьким — значить особою Папроцькому звісною) чи помішав з Миколаєм, назвавши сього „мужом великого серця“, як мішають

Kierk, który często z Pogány w potrzebie bywał, wiele a mężnie z nimi czynił, coć potym się w historyey vkaże znacznie.

Bogdan, który był hetmanem Nizowych kozakow. brat jego, mąż serca wielkiego, o którymś czytał pod Jąstrębcem przy Samuelu Zborowskiem.

Mikołaj, trzeci Mąż także sławny, o którym na roznych miejscach, y tu, y napotym w historyey czytác będziesz.

¹⁾ Опись книги кийвського архива N 8 f. 157 (скарга Кирика Остаповича, ст. 159, 221), f. 227 (скарга на Михайла Остаповича), кн. 9 f. 24 (скарга на Миколу Остаповича, cf. N 8 f. 328).

²⁾ Остап ще живий в році 1586 (Опись кн. N 8 f. 174), Кирик вмер р. 1599 — (Zródła dziejowe т. XXI р. 44, Wolff Kniaziowie litewsko-ruscy р. 418), Михайло з повним іменем своїм виступає р. 1587 (Опись N 8 f. 227), Микола вмер р. 1592 — див. Wolff Kniaziowie litewsko-ruscy с. 417 (цитати з Литовської Метрики).

³⁾ Максимович присвятив їй розділ в своїх „Письмах про козаків наддніпринських“ (Собрание соч. I с. 299), Новицький — спеціальну монографію: „Князья Ружинские“ в Київській Старині 1882, IV; Едв. Руліковський застановляв ся над нею в своїх статях про Ружин і Паволоч в Słownik'у Geograficzn'im, нарешті Бонецкий (Poczet rodów w. ks. Litewskiego, 1887) і особливо Вольф (Kniaziowie litewsko-ruscy 1895) присвятили їм досить просторі розділи в своїх генеалогічних працях.

і пізніші письменники: напр. Рудковський в своїй статі про Паволоч, в *Słownik'u geograficzn'im*¹⁾.

Іншу похибку припустив, як вже згадував я, Новицький в своїй спеціальній монографії про Рожинських. Уважаючи на те, що Богдан ніде в документах сучасних не згадується, він виставив догадку — чи Богдан не одна особа з Михайлом, гетьманом 1585 р. (Новицький цього гетьмана уважав Михайлом Остаповичом). Він виходив з того факта, що в актах 80-х рр. де так багато звісток про інших Рожинських, нема нічого про Богдана, а також з відомости Папроцького: прийнявши Богдана-гетьмана за одну особу з гетьманом Михайлом, об'яснили б ми собі, чому Папроцький цього останнього упустив.

Розуміється, таке припущення можливо б було, як би ми не знали, що в р. 1585 і дальших, коли виступає той гетьман Михайло Рожинський, Богдана вже на світі не було (Новицький не знав цього); такої помилки у Папроцького (бо на його оповіданню про смерть Богдана під Аслан-Керменом сей факт опирається) припустити не можливо. Значить, безперечно — Богдан і гетьман Михайло дві різні особи. Щож до браку відомостей про Богдана в документах, то се пояснюється досить легко: документи про Рожинських виступають в значнім числі головно в житомирських іродських актах, а ті починають ся доперва з кінцем р. 1582, коли Богдана не було на світі, та й то документальні звістки про Рожинських стають частійшими властиво доперва з другої половини 80-их років.

Родинних відносин Богдана — чий він був син — документальні відомости не подають, маємо — як найранішшу — звістку Папроцького, що в сій часті своїй, як ми бачили, хибна. Заходить про Богдана питання — чи він дійсно був братом рідним Кирика Остаповича, і Папроцький помилув ся в імені його батька, як і для інших Остаповичів, — чи він дійсно був сином котрогось Михайла Рожинського (Михайла Івановича або другого Михайла) і стрибчим а не рідним братом Кирика і Миколая? Розв'язати се питання можна було б на основі документів або якоїсь звістки, незалежної від Папроцького²⁾. Д. Е. Рудковський в статі про Паволоч покликують ся на

¹⁾ *Słownik geograficzny* VII р. 917: *Miś (Mikołaj czy Michał)*; в статі про Ружин (ib. X с. 48) він однак в гетьмані Михайлі бачить Михайла Івановича.

²⁾ З тої причини не можуть мати тут значіння напр. звістки Окольного і Несецького; останній, не мудруючи лукаво, іде за Папроцьким, а за пригоду Богдана під Аслан-Керменом довідується ся з *Paszkowski Dzieje tatarskie*, і для того не знає

якусь „рукописну генеалогію“, де Богдан, Миколай і Кирик виступають синами Остапа¹⁾; на жаль однак, автор при тім зовсім не поясняє, що то за рукописна генеалогія і яку може вона мати вартість. Се тим більше цікаво знати, що таку саму генеалогічну схему маємо ми в генеалогічних таблицях Яблоновського: тут на таблиці Рожинських (табл. LXXIX) Остап має синів Кирика, Богдана і Миколая²⁾. Можливо наприклад, що рукописна генеалогія Рудіковського стоїть в залежності від генеалогії Яблоновського, а ся — знов можливо — представляє з себе припадкову похибку або комбінацію укладчика.

Тож хоч наведені нами отсі всі відомости промовляють за думкою, що Богдан був рідним братом Кирика і Миколая і сином Остапа³⁾, і в певній мірі потверджують її, але цілковито розв'язати питання ще не можуть.

V.

Наша критична робота коло Богданка скінчена. Оглянемо ся тепер ще на сю фігуру історичну.

навіть, до котрого з Рожинських се належить. Оповідання Окольського виглядає дуже спокусливо, але се лише риторичні ампліфікації звісток Папроцького; наведу його оповідання (*Orbis Polonus t. II, вид. 1641*): *Michael Rozynski bello stratagematibus et victoriis de Tartaris et Moschis clarus, hos filios qui testes virtutis fortitudinisque suae virenti imitatione forent reliquit. Kirikum seu Cyrillum, qui omnes Tartarorum machinationes dum mente terra et modo computavit, nullum quoque congressum sine strage hostium numeravit. Clarus igitur victoriis a Serenissimis Regibus, campis, pascuis, terra et fructibus, vbi nunc Kotelnia evecta perseverat aeviterne privilegio et constitutione donatus fuit. Bogdanum, hic a mamilla ad expugnandas insidias Tartarorum educatus a Marte et Pallade, nunquam ex campis desertis atque Scytharum vsui accomodis descendit, imo Kosacorum agmen deducendo, quouis loco et tempore illos appugnauit expugnauitque. Quapropter consensu regio Kosacorum Zaporowsiorum caput, et administrator pro Regno institutus creatusque fuit. Nicolaum, qui maiorum firmatus consuetudine et acri hostium victoria, eo disposuit animum, fortunam et vires, ut gladio intincto in sanguine hostili elaboratam antecessorum gloriam, posteritati in campis Tartaricis demonstraret speculandam. O quam iucundum Patriae est et perutile, dum parentes nobiliter et generosae progeniti, iis artibus liberos disponunt et instruunt, quibus honestum, gloria et Reipub. commodum ampliaretur et suscerescat.*

¹⁾ Słownik geograficzny VII: według rękopismienego rodowodu miał on (Остап) trzech synów: Bohdana, Mikołaja i Kiryka.

²⁾ Tabulae Jablonovianaе (вид. 1748 р.); за те на табл. X (потомки Гедимина) Богдан (Bochdanus dux Cosacorum) виступає дідом Остапа і прадідом Кирика.

³⁾ Такої думки й найновіший дослідник — д. Вольф, але й він висловляє її обережно (покликуючись на Słownik Geograficzny i Tabulae Jablonovianaе) — podobno syn Ostafieja — Kniazowie litewsko-ruscy p. 417.

Його діяльність належить до початкових часів козаччини, коли вона не представляла ще сили грізної для самої Річі Посполитої й її шляхетського устрою, коли вона ще не закрасилась виразно соціально-політичною, анти-польською й антишляхетською закрускою, а представлялась на поверховний погляд ще якимсь лише юнацьким буянством *an und für sich*, якимсь спортом, приодягненим авреолью боротьби з поганими ворогами св. Хреста, і се пограничне „душення чабанів татарських“ і руйнування татарських улусів і турецьких осад було разом і популярним в очах тогочасного суспільства заняттям, і вигідним промислом. Тож до козаччини приставали люди різного стану і народу — охочі до слави й охочі до легшого хліба, шляхтичі з сусідніх земель, з „добрих родів“, охочі до бурхливого, військового життя, особливо такі що не мали чого робити в родинних гніздах — чи з причини малої „фортуни“ чи з поводу якого небудь „нещастя“ в формі чужої небудь розбитої голови або небезпечно проколотого боку.

До цієї категорії належали Вишневецькі, Самеель Зборовський, Станіслав Копицький — сюди ж належала і родина Рожинських.

Родина кн. Рожинських була родом з Волиня, з Володимирського повіту, родина розгалужена і здрибіла: родинні маєтності волинські вже в середині XVI в. поділялись на кілька частин, тож Рожинські мусіли заробляти хліб службою по інших краях: один брат Остапа служить кн. Роману Сангушкови, сам Остап — кн. Мих. Вишневецькому підстаростою в Черкасах, а пізніше Костянтин Острожському — підвоєводою в Києві, син його Михайло служить, здасться, Янушу Острожському¹⁾. Інші — як Кирик і Миколай пробовали поправити свою „фортуну“ колонізацію українських „пустинь“²⁾. Для таких небогатих шляхтичів Запорожжя і козацькі забави представляли дуже відповідну і привабливу арену, і от ми бачимо цілий ряд Рожинських козацькими отаманами. Є цілком віта аналогія тут між ними і іншою княжою родиною волинською — розумію Вишневецьких. Як є так і ті стояли близько до козаків, займаючи уряди на Україні; Остап Рожинський був підстаростою черкаським і підвоєводою кївським; він же здобув маєтності в Київщині — значить і в сфері колонізаційної мусії стикався з козаками. Перехід до ватаг козацьких для його родини

¹⁾ Принаймні був в якійсь залежності від нього — Опись кїв. арх. кн. 8 с. 53 N 22, сф. Новицький оп. с. с. 64.

²⁾ Дав. відомости про Рожинських в наведених статях і особливо у Вольфа с. 415—417.

був не трудний, і різними часами аж трох Рожинських виступають козацькими атаманами — Богдан, Михайло і Кирик¹). Козаччина тоді, повторяю, свого соціального характеру виразно не замаркувала, тим поясняєть ся і се, що такий Кирик — колишній отаман козацький (десь коло р. 1588), коли та козаччина рушила на Україну й почала руйновати шляхетські дібра по ряду (між ними й його власні), виступив проти козаків разом з Жолкевским і своїми нелюдськими карами над ними скандалізував навіть Жолкевского, аж той виправдував його, що козаки „всій тій землі, а особливо йому до живого доїл“²). Тим поясняєть ся і се, що Рожинські то атаманують, то господарують на Україні.

Богдан виступає перший в ролі отамана; як ми бачили, вже в 1575 р. у Папроцького виступає він як „гетьман низових козаків“, на чолі своєї „роти“, в ролі пограничного рицаря, відданого цілковито боротьбі з Татарвою. Хоч Папроцький говорить, що він „погордивши богатством, полюбив славу“, і для неї покинув „дочасну роскіш сьвітову“, але ми не маємо ніяких поводів думати, що Богдан справді був людиною багатою: всі Рожинські належали до бідніших князів, Остап — як що він був батьком Богдана, мав цілком незначну маєтність на Волині, а набуті ним землі в Київщині тоді ще не мали більшої вартости, при тім Богдан був одним з чотирох синів, хіба б женячкою збогатів — але й на се нема сліду, так що скорше треба уважати ті слова Папроцького риторичною фразою³).

Рота Богдана отже, правдоподібно, не була надворною ротою, які бачимо у богатших панів; не був він і ротмістром пограничним в службі річи посполитої — тому противить ся назва „гетьмана козацького“⁴); рота, мабуть, значить тут лише близших товаришів

¹) Рудіковський (Słownik geogr. VII р. — 917, X р. 48), і за ним Вольф, уважаючи гетьмана Михайла за Михайла Івановича Рожинського, мають ще четвертого козака в роді Рожинських — Миколая Остаповича: до цього вони прикладають актову звістку, що в р. 1587 Кирик і Мись (Miś) Рожинський разом з кн. Курцевичом вбили в Луцьку Олекса. Комара, напавши на його господу, за що Кирика засуджено на смерть а інших двох на увязнення (Рудіковський взяв сю звістку з рукоп. Początek rejestru ksiąg ziemi Łuckiej), і потім в ним бачуть Михайла Рожинського, згаданого в р. 1588 разом з Кириком в ролі козацьких отаманів (у Соловєва).

²) Listy St. Żółkiewskiego р. 74.

³) Інакше думав Куліш, — ідучи за Папроцьким, очевидно: „було вь сего чимь держати свою роту до оборони узграниччя, а мавши коло боку хоробру роту, тимь самимь звертавь на себе увагу козацького товариства и, вь его волі, гетьманувавь надь Запорозцями (Перший періодъ козацтва, Правда 1868 с. 294).

⁴) Д. Еваршицький (Історія II с. 41) пише: „кн. Б. Р. став звістним з початку як проводир польської козацької міліції, що стерегла границі польської республіки.

Богдана в його козакуванні (подібно як при Оришевським в пописи р. 1581 бачимо відділ з 30 люда окрім самого козачого війська¹⁾).

В ролі козацького отамана, на чолі Низовців, робить Богдан похід на Крим 1575 р., має зносини з урядом московським, що тоді часто запомагав козаків грошима в своїх інтересах — боротьби проти Татар; виходить в новий похід на Татар деє в р. 1577 або пізнійше трохи, і гине під Аслан-Керменом (теперішньою Каховкою). Відомости про нього, як ми бачили, бідні, час його діяльності історичної дуже короткий, за те й образ його одноцільний — се шляхтич-козак, пограничний лицар-борець з „поганством“.

Папроцький називає його гетьманом; в інших відомостях він сього титула не має (у Горецького і Бельського зветь ся просто вождем, в московській реляції — головою). Тодішнє козацтво ледви чи було вже зорганізовано в один організм, з одним старшим на чолі, як то ми бачимо пізнійше (хоч і то не все).

Правда, наші відомости не все докладні; чужі автори різних реляцій про козаків могли не дуже застановлятись над козацькою ерархією; але можемо констатувати в них виступлення рівночасно кількох осіб в ролі козацьких старших: напр. в московським листі з р. 1588 Кирик і Михайло Рожинські виступають разом, як старші козацькі²⁾.

В памятках літературних і в документах навіть (але не в правительственных) такі отамани козацькі — без ріжниць — звуть ся дуже часто гетьманами: так називають в р. 1585 міщане київські Михайла Рожинського, а записка в львівських книгах актових тогож чи иньшого Рожинського в р. 1588; так називає Бельський під р. 1578 свого свояка Оришевського, хоч в урядовім документі пописі р. 1581 він названий лише „поручником козаків низових запорозських“, і під час його урядовання бачимо ми багато інших „отаманів“, „старших“ і „гетьманів“. Лише уряд польський центральний ніколи, аж до Хмельницького, сього титулу за козацькими вождями не признавав і звав їх старшими.

Побачивши спільність інтересів як граничних так і низових козаків, Б. Р. перейшов до низових³⁾ — се, очевидно, довільне толкованне слів Папроцького, що називає Богдана „гетьманом низових козаків“; та й противставленне якихось козаків граничних козакам низовим трудно оперти на фактах.

¹⁾ Zródła dziejowe XX р. 155.

²⁾ Уривок у Соловєва т. VII, вид. 1894 с. 609.

³⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи III т. I с., Zubrzycki Kronika m. Lwowa р. 213, Bielski р. 1480.

Чи був з тим всім Богдан Рожинський головним вождем цілого козацтва, чи одним з кількох подібних йому отаманів козацьких, — безпосередних вказівок не маємо, але то можемо констатувати, що між р. 1575 і 1577 (похід Шаха) окрім нього ніхто нам тепер в ролі козацького старшого не відомий.

У Львові, 6 (18) падолиста 1896 р.

КІЛЬКА КИЇВСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ XV—XVI В.

п о д а в

М. Грушевський.

Київських документів за часи належності до в. князівства Литовського відомо небогато; давніші київські книги актові загинули, й акти XV—XVI в. видобувають ся з пізніших облят, з книг в. княжої метрики та з різних льокальних збірок в невеликому числі. Особливо ж небогато їх для першої половини того періода — з часів київських князів литовської династії; досить сказати, що з часів Володимира Ольгердовича ми не маємо ані одного автентичного документа, а за тридцятилітний період князування його сина Олелька й внука Семена не маємо й десятка актів. А тим часом князування сих князів цікаво нам дуже: се часи, коли Київська земля, своєю удільною відрубністю захована від безпосередних нівелиційних впливів, могла заховувати в значній мірі свою „старину“, а в ній традиції догвовікового, повного незвичайного інтересу історичного життя; фізіономія сієї старини і ті зміни, яким вона підлягала, — се річ дуже важна й интересна; з другого боку, дуже цікава й сама собою діяльність сих князів, чужих родом, але цілковито зручених і перенятих культурними й правними поглядами, виробленими історією Руси.

Низше я подаю дві грамоти князя Олелька (князував від р. 1440? до р. 1455) і одну його сина Семена (кн. від р. 1455 до 1470): обидві переховали ся в пізніших актах, з 2-ої пол. XVI в., разом з иньшими грамотами; особливо важні сі останні для другої з них: вони підтвержують грамоту Олелька й забезпечують її від закидів що до автентичности; одначе й дві иньших не мають ніяких признак не-автентичности. До сього додаю запис з 1571, де подано зміст деяких давніших документів.

Перша з цих грамот, разом з іншими актами, в які вона вилетена, вже була видрукована — в т. I четвертої часті Архива Юго-Западної Росії проф. Антоновичом, але в польськiм перекладі, не все докладним, в витягу з актів овруцьких XVIII в. (N. 1, с. 3—5); тож я уважав користним подати автентичний текст її. Інші грамоти, скільки знаю, не були досі відомі і з'являють ся перший раз. Вийняв я їх перед кількома роками з т. зв. Руської Метрики, перехованій в Литовській Метриці Московського Архива Міністерства Справедливості.

Самі по собі грамоти не представляють нічого незвичайного. Вони являють ся материялами до історії витворення упривилєєваної боярської-земянської верстви серед нерозгороженої клясовими межами суспільности; такий же інтерес мають і ті акти XV—XVI в., що звязані в купу з ними. Той процес в XV в. ще тільки в курсі, далеко від завершення, особливо тут, в Київщині, „яко на Україні“. Упривилєєвана верства, чи краще — більш упривилєєвана частина суспільства, дуже не численна, не відмежила ся різко від решти суспільства, і не вибила ся цілковито з звязку загально-громадського.

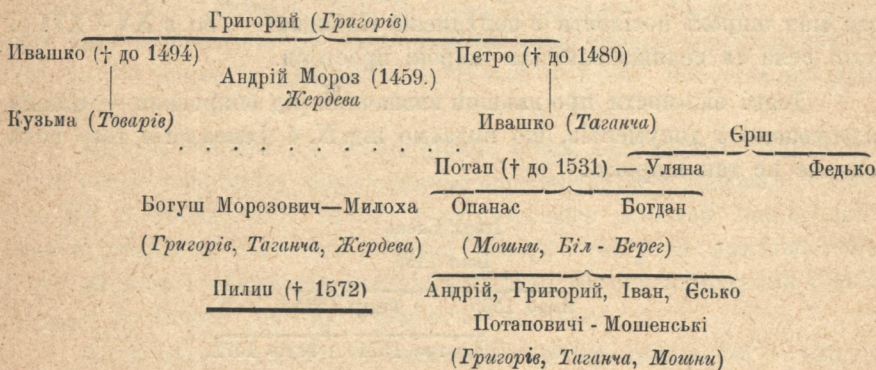
Грамота 1450 р. дана слугі Ларивону Велавському (Валавськiм в пов. Мозирськiм, в басейні Славечни) і визволяє його від обовязків, що лежали на слугах, себ то на висшій, заможнійшій верстві селянства (що була вільна від „тягла“ і натомість несла спеціальні „служби“ і обовязки) — він не має платити „поплатів“ і відбувати служб („пошлин“ — давно уставлених служб) при замку Чорнобильськiм: не має давати підвод, ані виходити на сторожу (сторожа бувала двоїста — стерегти замку і стерегти татарських шляхів, — в описи Чорнобильського замку XVI в. згадуєть ся лише перша¹⁾); він переходить в упривилєєвану верству — боярську, тоді ще не відграничену різко від верстви служебної, з легким переходом з одної в другу; служба боярська має означати тут, мабуть, службу військову, хоч пізнійше між боярами знаходимо і т. зв. путних, що відбували інші, не військові служби. Потомки сього Ларивона звуть ся землянами, пізнійше шляхтою; але вони належали до дрібної т. зв. околичної шляхти овруцької, що економічним своїм ста-

¹⁾ Архивъ Юго-Западної Росії ч. VII т. I с. 589.

²⁾ Про слуг і бояр див. В. Антоновича розправу в Архиві ч. IV т. I с. 4 і далі, В. -Буданова в Читаніях Київ. істор. тов. т. VII с. 26 і д., Любавського Областное дѣленіе с. 343 і д., 534 і д.

ном не багато різнилася від селянства, і старости все хтіли її під свою юрисдикцію взяти і до робіт замкових привернути, до чого, як шляхта, вона не була обовязана. Грамота Жигимонта Августа і Генриха належать до численної категорії актів, що боронили упривілеєване становище овруцької шляхти від узурпації старост.¹⁾

В грамоті 1451 р. і дальших виступають роди боярські, і їх документи цікаві як матеріяли до дуже мало званої історії київського (в тіснійшій значінню слова) боярства і його власности земельної, а разом — колонізації полудневої Київщини. Виступають передо всім брати Івашко та Петро Григоровичі, що „вислужують на князю Одельку“ дві маєтности — Таганчу (в книзі актовій пишеться „Тачанча“: помилка зайшла мабуть при відписованню оригінала), що давніше належала якомусь Ігнату Шумакову (се сучасна Таганча в пов. Канівським) та Товаров (давний Таборов), що був на Роси, деє коло теперішних Межирич²⁾; до них же належала ще, мабуть — батьківщина, Григорів, тепер Григорівка на Дніпрі, низше Терехтемирова, як видно з описи Канівського замку р. 1552.³⁾ Івашко мав Товаров, а діти Петрові — Таганчу, а Григорів поділили по половині: так поділив воєвода Гаштовт і потвердив в. кн. Казимир. Дальша генеалогія того рода представляєть ся не зовсім ясною:

¹⁾ Див. про се в спеціальній розправі проф. Артоновича в Архиві ч. IV т. I, а також Ролле — Z przeszłości Polesia kijowskiego.

²⁾ Див. про нього в Історії Київ. землі с. 35.

³⁾ Архив Юго-Зап. Рос. VII т. I. с. 100.

Не ясними остають ся відносини двох сих родів: Богдановичів-Мошенських і Морозовичів, що тим часом звуть себе стрієчними братами і походили від одних предків. Так чи сяк — родові маєтності Івашка Петровича пішли в лінійю Морозів: 1552 р. Богуш Морозович держить селище Григорево і половину Мошнів,¹⁾ а з нашого документа видно, що належала йому ж і Таганча; окрім того Морози мали від кн. Семена Олельковича село Жердеву (на Дніпрі, нвше Терехтемірова).²⁾

Лінійя Богдановичів Мошенських одержала „по куделі“ маєтності Ёршів: Уляна Ёршівна принесла — по смерти свого брата — Мошни (в повіті Черкаській, на р. Ольшанці) і Біл-Берег; останнім іменем взагалі звало ся побереже Дніпрове на значнім просторі;³⁾ Ёршам належали тут якісь ґрунти, де засновано було потім село Ворохобовичі: 1531 р. Уляна, вже тоді черниця, з синами Опанасом та Богданом, спрдала сю „отчину“ Івану Немиричу за 120 коп грошей (сума дуже значна!).⁴⁾ Опанас мабуть не лишив синів — Мошни перейшли до дітей Богдана, що зібрали в своїх руках значні посілости: Милоха Морозова, жінка Богуша, продала свому братаничу Григорию Богдановичу 1564 р. Жердеву, а по безпотомній смерті Пилипа Морозовича Богдановичі випросили собі 1572 р. грамоту на їх отчину — половину Григорова й Таганчу.

Таким чином з сих документів довідуємось про боярський рід, що мав широкі посілости в полудневій Київщині — бо в XV—XVI в. такі села та селища займали широкі простори.

Деякі відомости про инший визначний рід боярський — Ёльців здобуваємо з документів, що подаємо під N. 4. Генеалогія того рода одначе не так широка:

Ігнат Ёлець

Іван 1492

Яцко 1535 Федір 1535

Дмитро 1574 Федір 1571.

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи VII. I с. 99—100; але рівночасно Мошни згачують ся в володінню кн. Домонта й його зятя Келбовського (с. 89—90).

²⁾ Тепер не існує, але за неї згадує Велачко, як за місце ради, де вибрано Юрася Хмельниченка — I с. 399.

³⁾ Історія Київськ. землі с. 33.

⁴⁾ Архивъ Ю.-З. Р. VII, I с. 69.

Єльці сиділи переважно в північній Київщині, хоч в люстрації Канівщини з р. 1552 значить ся за Єльцом селище Ождилово (с. 101). В документах Єльців знаходимо звістку ще про одно надання князя Семена Одельковича: він дав р. 1465 селище Серяков „служі своему князю Юрию Борисовичу“, а від нього перейшло воно продажею до Івана Єльця. Серяков — се теперішнє Сірякове городище коло с. Хотова, його проф. Антонович (і се дуже правдоподібно) уважав давнім Звенигородом; в актї 1465 р. назване воно „селищем“ і таким зістаєть ся і в актах XVI в. — чи не було зовсім залюднено за той час, чи може — як то з багатьма було, залюднилось та спустіло підчас великих спустошень при кінці XV, на початку XVI в.

Взявши разом отже, маємо тут чотири надання князів київських і цілу групу упривилєєваних, що виступають з різними титулами: княжих слуг, бояр і землян; в якій мірі се була група невиразна, несформована, не диференцирована, показує той факт, що в категорії слуг виступають і ті, що відбували різні роботи натуральні і платили податки (грамота Велавському) і такий князь, як Юрий Борисович (хоч би й з категорії *minorum gentium*); се доперва ембрион пізнійшого панства.

Грамоти сі дають деякі цікаві дати для історії колонізації. Виступає тут в середині і в другій половині XV в. ряд маєтностей полудневої Київщини: Таганча, Товарів, Мошни, Жердева, правда — се здебільшого селища, але се саме роздавання, продажі, поділи, хоч самі припадають по часті вже на часи упадку колонізаційного (як би по інерції), свідчать за більш рухливу колонізацію давнійшу.

Можна вказати ще де що цікаве в сих документах. Звертає на себе увагу наприклад форма санкціонування записи продажу р. 1564 (N. 3): її стверджують своїми печатками троє „властей“ канівських: пан підстароста, ротмістр місцевої залоги і війт, що прибиває мійську печатку; свідками виступають один боярин канівський і двоє міщан; се також „яко на Україні“.

Акти подані під N 4 служать документом імміграції польської межі місцеву українсько-руську боярсько-шляхетську верству: такий десятник київської залоги купує селище під Київом; факти подібні траплялись і ранійше, навіть серед полудневих „пустинь“ київських — так в черкаській люстрації 1552 р. виступає Ян Келбовський, що за жінкою, княжною Домонтовною, дістав маєтності в Черкащині (с. 90).

В записи продажи 1571 р. покликуєть ся продавець — Дмитро Блець на ухвалу сойму Берестейського з липня 1566 р., що касувала давнійші ограничення права розпорядження дідичною власністю: давнійшу уставу, що власник може продати лише третину своєї дідичної маєтности, заміняло право „имѣнья свои отчизные и земские материстые и выслужонные, купленые и якимъ кольвекъ обычаемъ набытые и названые, не смотречы третее и двоухъ частей, яко передъ тымъ бывало въ статутъ обычаемъ стародавнымъ“ продавати, дарувати і т. п.¹⁾ Очевидно тодішня шляхта кнївська не була якимнсь хуторянами і слїдила добре за сучасним законодавством.

I.

Кн. Омелько кнївський увільняє слугу свого Ларивона Белавського від податків і робіт та потверджує його в стані боярським; в Овручі, 19 лютого 1450 р.

В. кн. Казимир затверджує за землянином Булгаком Белавським (lege: Велаським) землю Смольчанську на основі листу воеводи кнївського Мартина Гаитовта, в Троках, 3 марта 1486 р.

Кор. Генрих затверджує за землянами: Павлом та Семеном Булгаковськими, Гридкою Нелеповичом - Лесковичом та Родивоном і Охримом Гевеськими землі Левковську, Ловдиковську та острів Литовський, увільняючи їх на підставі грамоти кор. Жигмонта Августа від овруцького замкового присуду; в Кракові, 18 марта 1574 р.

Генрыкъ, Бо(жо)ю мил(ост)ю корол полски.

Ознаймуемы тымъ листомъ нашимъ всимъ вобец и каждому з особна, кому того ведати належит, нинешнимъ и на потомъ будучим, ижъ указовали перед нами земляне наши Киевского повету на имя Павел а Семен Ивановичи Болгако(в)ские, Гридко Нелепович Левкович, Радивон а Охрем Геевичы зъ братею своею листъ славное памети князя Александра Володимировича киевского, который листом своимъ продка ихъ Ларивона Валевского, с которого онъ (sic!) поколения вышли, вызволити рачилъ от всяких работ и повинностей, а зоставит ихъ рачил на службе шляхетской, а другой листъ — потвержене славное памети Казимера короля его мл., продка нашего, которы(м) листомъ своимъ Казимир кр. его мл. прадеду ихъ, землянину овруцькому, на имя Булгаку Белавскому потвердит рачил

¹⁾ Статут 1566 р. розділ VII артикул I (Временникъ Общества исторіи и древностей т. XXIII с. 119).

землю их отчизную на имя Смолчанскую водлугъ листу на он часъ воеводы киевского пана Мартина Кгаштолта, яко то на тыхъ листехъ ширей описано естъ, которые слово от слова такъ ся в себе мають :

Мы Александро Володимеровичъ пожаловали есмо н(а) то(го) слугу Ларивона Вела(в)ского : не надобе ему нам з слугами службы служити а поплатовъ платити и иных никоторыхъ пошлин в Чорнобыли не велели : подвода(ми), ни стеречи, служити ему служба з бояры. И на то дали есмо ему се(с) нашъ листъ з нашою печатю, подтверждаючи ею к бояромъ. И писан у -Вовручомъ февраля девятогонадцят дня индикта третегонадцятъ.

Самъ Казмир, Бо(жо)ю милостю корол полский, великий князь литовский, руский, князя пруское, жомонтекий и иныхъ.

Наместнику Вовруцкому пану Роману Ивашковичу.

Биль намъ чоломъ земянин вѣруцкий на имя Булгакъ Белавский и поведилъ намъ, штожъ земля его отчизная на имя Смолчанская от него была прочъ отышла. И как небожчикъ пан Мартинъ Кгаштолтович Киев от нас держалъ, и о томъ доведавши се и права досмотревши и свѣтковъ опытавши, тую землю ему далъ. И листъ пана Мартинов на тую земљу перед нами клалъ и просил нас, абыхмо тую землю ему подтвердили нашимъ листом. И мы пана Мартинова листу выслухавши и тую земљу ему подтверждаемъ симъ нашимъ листомъ, нехай он тую земљу держит и намъ с того служить по тому, якъ перво того с тое земли служба шла. Писан в Троцехъ мца марца третего дня индикта четвертого.

ку тому теж поведели перед нами преречоные земяне наши киевские, иж властную отчизную землю свою названую Ле(в)ко(в)-скую, Ло(в)дик(о)в(скую и остров Ли(тов)ский з давныхъ часов од предковъ своихъ держать и спокойне от колкодесят летъ з братею своею уживают, и службу нашу земскую военную заровно з иншими земяны шляхтою киевскою завжды служивали, будучи под присудомъ суду киевского такъ земского яко и кгородского, а тепер дей имъ некоторые земяне киевские в томъ трудност задають, притягаючи ихъ до суду имъ не належного, перед державцу овруцкого, ку великой кривде и уближеню волностей ихъ. И показовали перед нами листы славное памети короля его милости Жикгимонта Августа, до державец овруцкихъ писаные, абы их под присуд свой до замку Овруцкого не примушалъ, але жебы се перед судом Киевскимъ водлугъ здавна звыклого обычаю судили заровно з ыною шляхтою киевскою (sic). И били нам чоломъ помененые земяне наши киевские, абыхмо их при волностях шляхетскихъ, од предков наших

имъ наданыхъ, также теж и при тыхъ именахъ ихъ отчизныхъ, земляхъ названыхъ, то есть земли Смолчинской, земля Ле(в)ко(в)ской, земля Ловдик(ов)ской и острове Ли(тов)скомъ, которихъ они од предковъ своихъ зъ вечныхъ часовъ в держаню и уживаню сют, зоставивши то им, листомъ привилеемъ нашимъ на вечностъ подтвердити велели, якож и воевода киевский велможный Константынъ княжа Острожское, будучи овде при насъ на коронации нашей, за ними ся причинял, поведаячи, ижъ они здавна заровно зъ шляхтою воеводства Киевского службу земъскую военную служивали и о всякие речи передъ судомъ земъскимъ и кгородскимъ киевскимъ справовали се.

Мы теде, взявши в томъ певную ведомость от воеводы киевского и от иныхъ пановъ радныхъ коронныхъ, видечи того бытъ речь слышную, вырозумевши и обачивши то зъ листовъ предковъ нашихъ, ижъ они здавна сютъ земляне шляхта повету Киевского, з ласки наше г(оспо)д(ар)ское за радю и причиною пановъ радныхъ нашихъ коронныхъ, на томъ сойме коронации наше при насъ будучихъ, преречоныхъ землянъ киевскихъ зъ братею и потомствомъ ихъ при вшелякихъ волностяхъ и свободахъ шляхетскихъ, здавна од предковъ нашихъ шляхте киевское наданыхъ и при унией, албо злученю великого князства Литовского и князства Киевского съ короною Польскою, за панованя славное памети Жикгимонта Августа, короля его милости, поприсежоныхъ и упривилееваныхъ, такъ теж и при тыхъ именахъ и земляхъ ихъ отчизныхъ вышей мененыхъ, которыхъ они зъ давныхъ часовъ в держаню и уживаню сютъ, зоставили есмо, якож и тымъ нинешнимъ листомъ нашимъ зоставуемы и подтверждаемы на вечностъ; такъ ижъ пререченые земляне киевские зъ братею своею, такъ вси споломъ, яко и кождый зособна, дети и потомкове ихъ помененые земли свое(и) отчизные, то есть землю Смолчинскую, Ле(в)ковскую, Ло(в)дик(в)скую и островъ Лито(в)ский зо всеми пожитки и доходы такъ, яко се те земляне здавна сами в себе в пожиткохъ, обыходехъ и в шерокости кгрунтовъ мают, з лесами, реками, озерами, з сеножатми, з ловы рыбными и зверинными, з бобровыми гонами, мають держати и всякихъ свобод и волностей шляхетскихъ, од предковъ нашихъ князства Киевского обывателе[m] наданыхъ, упривилееваныхъ, поприсежоныхъ и статутомъ описаныхъ, уживати и в нихъ ся веселити споломъ ровно зо всеми обывателми шляхтою земля Киевское на вечные часы, служачи намъ господарю и речи посполитое службу земъскую военную. Такъ теж во всякихъ речахъ и справахъ своихъ передъ судомъ земскимъ албо кгородскимъ киевскимъ справовати се мають, а передъ судомъ имъ не належнымъ, яко передъ урядомъ замъку Овруцкого и нигде инде не повинни ста-

новити ся и справовати се, окромъ еслибы роки земские судовые албо кгородские тамъ в замъку Овруцкомъ зъ зезволена всіхъ обывателей албо з росказаня нашого были сужоны. И на то есмо пререченымъ земляномъ нашимъ киевскимъ, бра(т)и и потомкомъ ихъ дали тотъ нашъ листъ, до которого на сведецтво и печать нашу коронную привесити есмо росказали. Данъ в Кракове дня осмогонадцать марца мѣсяца року от нароженя Сына Бож. тысяча пятсотъ семдесят четвертого, а панованя нашого року першого, при бытности панов рад нашихъ коронныхъ и великого князтва Литовскаго, духовныхъ и свецкихъ, и пословъ земскихъ, на сойме сполномъ коронацьи нашею при насъ будучих. Дан через руки велможного Валентого Дембинского з Дебянь, канцлера короны Полское, старосты ва(р)те(н)ского.

Коронна Метрика Московського Архива Міністерства Справедливости, I, В, кн. N 2f. 167.

II.

Кн. Олелько кийвський надає боярам Івашку та Петру Григоровичам селище Таганчу по Ігнаті Шумакову, в Київі, 8 мая 1451 року.

В. кн. Олександр в справі бояр Івашка Петровича з Кузьмою Івашковичом ділить між ними, на підставі поділу воеводи Мартина Гаштовта, землі: Товарів, Таганчу ¹⁾ і Григорів, в Вильні, 24 квітня 1494 року.

В. кн. Жигимонт потвержує за земляною Ульяною Потапового землі: Мошиній Біл-берег, на підставі судного листу Ольбрахта Гаштовта, в Торуні, 15 січня 1520 р.

Кор. Жигимонт Август потвержує за землянами Мошенськими землі: Мошни, Таганчу і половину Григорова, в Варшаві, 8 квітня 1572 року.

Жигимонт Августъ, Бо(жо)ю мил(ост)ю корол полскій, великий князь литовскій, рускій, прускій, мазовецкій, жомонтскій, ифлянтскій etc. панъ и дедичъ.

Ознаймуемы тым листомъ нашимъ всім вобец и кождому зособна, кому того ведати належи, нинешним и на потомъ будучимъ, иж указовали перед нами и перед паны радами нашими, на сойме теперешнемъ Варшавскомъ при насъ будучими, шляхетные Григорей, Иван и Еско Богдановичи Потаповича Мошенские, земляне наши киевские, листъ славное памяти князя Александра Во-

¹⁾ В документі хибно: Тачанча.

лодимеровича киевского, которымъ листомъ своимъ даль продкомъ ихъ Ивашку а Петру Григоревичомъ селищо на имя Тачанче, а другой листъ судовой славное и светое памети Александра, великого князя литовского, которымъ листомъ своимъ учинилъ декретъ межи продками ихъ о имена ихъ отчизные и выслужонные, а третий листъ подтвержене славное а светое памети Жикгимонта короля, пана отца нашего, которымъ листомъ своимъ землянце киевской Потаповой Ульяне, бабце ихъ, подтвердитъ рачыл имена ее отчизные и материзтые, на имя Мошны и Бы(л)-берегъ, за правомъ прирожонымъ по брате ее Оедку Ершевичу на нее припалые, яко то все ширей а достаточней тые листы в себе описують и обмовяють, которые слово од слова такъ ся в себе мають :

Мы, князь Александъро Володимеровичъ дали есмо бояромъ нашимъ Григоревичомъ Ивашку а брату его Петру на имя Тачанчу селищо, со всемъ с тым, якъ перво того панъ Игнатъ Шумаковъ держаль, а инымъ в тое никому се не въступати. А писан в Киеве мая осмого дня индиктъ четвертый-надцать.

Самъ Александръ, Бо(жо)ю милостю великий князь литовский, руский, жомонтский и иныхъ.

Смотрели есмо того дела : жаловаль намъ боярин киевский Ивашко Петровичъ на брата своего стричного на Кузму Ивашковича, штож отци ихъ, вислужив две имена, на имя Тачанче а Товаровъ, на князи Олехну Володимеровичу, и после того они стояли у праве, и тые две имена и о третее имене — отчизну ихъ, на имя Григоревъ, перед паномъ Мартиномъ Кгасто(л)товичомъ, якъ от отця нашего короля его милости Киев держаль, и пан Мартинъ выслалъ тамъ ихъ тыми именами делити князя Оедора Глинского а боярина киевского Ерша, и они тамъ выездили и тыми именами — выслугою и именемъ отчизнымъ на полы ихъ поделили : Ивашку Григоревичу достало ся Товаровъ, а Ивашку Петровичу Тачанче, и панъ Мартинъ подлугъ тыхъ делчихъ делу (sic!) Кузмину отцу Ивашку и листъ свой судовой на то даль. И тыми разы онъ тые листы князя Оледковы и листъ пана Мартиновъ перед нами указоваль, и мы тымъ листомъ порозумевши, тую делницу — имене Товаровъ и половицу имена ихъ отчизного Григорева Кузмъ Ивашковичу есмо присудили подлугъ первого делу и суду пана Мартинова ; а тому Ивану Петровичу в то вже не надобе въступати се. Писанъ въ Вилни апреля двадцать четвертого дня индикта второго-надцать.

Жикгимонт, Бо(жо)ю милостю королъ польский, великий князь литовский, руский, княжа пруское, жомонтский и иныхъ.

Била намъ чоломъ землянка киевская Потаповая Уляна и поведила перед нами, иж воевода троцкий державца мозырекий панъ Олбрехтъ Мартиновичъ Кгаштольтовича смотрелъ свояка ее Андрея Ждановича а брата ее Ѳедка Ершевича о томъ, иж тотъ братъ ее Ѳедко рекучи бы хотелъ имена отчизные и материзные, на имя Мошны и Бел-берегъ от нихъ, от близкихъ, жоне своей по животе своем записывати у великой суме, не подлугъ обычая права земского. И досмотревши дей пан воевода его милость того межи ними, и тому Ѳедку не казалъ всех именей от близких жоне своей записывати, лечъ на третей части, и на то тымъ близкимъ листъ свой судовой далъ. Который же листъ пана воеводы его милости троцкого тая Уляна перед нами вказывала и поведила перед нами, што дей вжо тот брат ее Ѳедко вмер, а жона дей его за иного мужа пошла, а тые дей имена на нее одну спали, иного дей близшого к тымъ именямъ никог(о) нет, била намъ чоломъ, абыхмо ей на то дали нашъ листъ. Ино если будетъ братъ ее Ѳедко умер, а к тымъ именямъ никого близшого нет, толко она, мы на то дали себъ нашъ лист — нехай она тые имена Мошны и Белъ-бере(г) отчизну и материзну свою держитъ, со всимъ с тымъ, якъ ся тые имена здавна сами в собе и в границах своих мають, подлугъ суду и листу судового восовды троцкого пана Олбрехта его милости. Писан в Торуни генвара пятого-надцать дня индикта осмого.

И поведили перед нами тые вышей мененые земляне наши киевские, иж водлугъ тых листовъ вышей виписаныхъ, по зештю продковъ ихъ, одно с тыхъ именей выслужоныхъ, на имя Тачанче, а половицу имена отчизного Григорева братъ их стрыечный Пилипъ Морозовичъ держалъ, который дей тых не давно прошлыхъ часовъ в року теперешнемъ, тисеча пясеот семьдесять второмъ, не зоставивши по собе жаднаго потомства, умер, о чомъ и староста нашъ черкасский и каневский князь Михайло Вишневецкий до насъ листъ свой писалъ, ознаймуючи намъ о том, иж по зештю того Пилипа Морозовича жаднаго потомка ани повиноватого и близшого ку тымъ именямъ, окромъ их трохъ брати вышей мененыхъ, не зостало. И били намъ чоломъ преречоные Григорей, Иван а Еско Богдановичи Потаповичи Мошинские, абыхмо ласку нашу господарскую вчинили, а имъ тые имена Тачанче — выслугу, а половицу имена отчизного Григорева, яко близкость их властную и отчизную, водлугъ листу князя Александра Володимировича и водлугъ листу судового великого князя Александра, такъ теж имене ихъ отчизное Мошны, которого они по отцу своемъ в держаню суть, водлугъ листу Жи-

жигмонта короля, пана отца нашего, матце отцу ихъ даного, подтвердили имъ нашимъ листомъ. Мы тогда, видячи того речъ слушную, и обачивши то, ижъ тое имене Тачанче продкове ихъ на князю Александру Володимеровичу выслужили, и зрозумевши, ижъ тое имене Григоревъ властная отчизна ихъ естъ, которого половина по брате ихъ стричьномъ Пилипе Морозовичу правомъ прирочнымъ на нихъ пришло, и видечи тежъ, ижъ тое имене Мошны отчизна властная ихъ естъ, з ласки наше господарское на чоломъ бите ихъ то есмо учили, тое имене Тачанче и половицу именя Григорева, и тежъ тое имене Мошны, в повете Киевскомъ лежачое, яко властную отчизну и близкост ихъ, зо всеми пожитки и доходы, до тыхъ именей здавна належачими, якимъ колвекъ именемъ названы быт могут, и яко се тые именя вышей мененые здавна сами в себе в пожиткохъ, границахъ и обыкодахъ своихъ мают, подтверждаемъ и умоцняемъ тымъ нашимъ листомъ. Маютъ они, преречоные брата, такъ вси споломъ, яко и кождый з нихъ зособна, тые именя вышей описаные на имя Тачанче и половицу именя отчизного Григорева и Мошны держати и уживати, они сами, жоны и дети ихъ, яко властную отчизну свою на вечность, окромъ пренагабана и переказы кождого чоловѣка. А с того намъ господару службу нашу земьскую военную служити будутъ повинни по обычаю иныхъ землянь нашихъ киевскихъ. А на свидѣцтво того всего вышей писаного и печат нашу коронную до того листу нашего привесити есмо розказали. Данъ въ Варшаве на сойме валномъ коронномъ при бытности панов радъ нашихъ коронныхъ, духовныхъ и свецкихъ, дня второго апреля мѣсяца року отъ нароженя Сына Божого тисеча пятъ сотъ семьдесятъ второго, а панована нашего сорокъ третего.

Коронна Метрика Московского Архива Міністерства Справедливости I, В. кн. N 2 f. 133.

III.

Київський князь Семен Олександрович надає село Жердеву боярину Андрію Морозови, в Київі, 23 липня 1459 р.

Милоха Морозова, землянка київська, продає свою маєтність Жердеву на Дніпрі братаничу Григорию Богдановичу, в Каневі, 4 марта 1564 р.

Кор. Жигимонт Август потвержує сю продажю за проханнямъ Григория Богдановича, в Варшаві, 1 квітня 1571 р.

Жигимонт Августъ, Бо(жо)ю милостю королъ полскій, великій князь литовскій, рускій, прускій, мазовецкій, жомонтскій, ифлянтскій etc. панъ и дедичъ.

Ознаймуемъ тым листомъ нашимъ всимъ вобецъ и каждому зособна, кому того ведати належи, нинешнимъ и на потомъ будучимъ, ижъ указоваль передъ нами и передъ паны радами нашими, на томъ сойме теперешнемъ при насъ будучимъ, шляхетный Григорей Богдановичъ Потаповича, землянинъ нашъ повету Киевского листъ запись землянки повету Киевского, Милохи Морозовое, на котрымъ листе своемъ описусть, ижъ продала ему, братаничу своему, имене отчизное на реце Днепри, на имя Жердеву, за певную суму пенязей на вечность, яко и особливый листъ князя Семена Александровича на то имене, право свое, ему отдала, яко то ширей тые листы в себе описують и обмояють, которые слово од слова такъ ся в себе мають:

Милостю Бо(жо)ю мы князь Семень Александровичъ дали есмо село Жердеву боярину нашему пану Андрѣю Морозови, со всимъ с тымъ, што ку тому селу прислушасть, а иный бы ся в то нихто не вступаль, а на то есмо ему сее листъ нашъ дали з нашою печатю. Дан в Києве июля двадцать третего дня в лѣто семое тисечи осмъ согъ шестдесятъ семое.

Я Милоха Морозовая, землянка его королевское милости повету Киевского, визнаваю сама на себе тымъ моимъ листомъ, кому будеть потреба ведати або чтучи его слышати, ижъ продала есми имене свое властное, никому ничимъ не пенное, на реце Днепре, Жердеву, братаничу своему пану Григо(р)ю Богдановичу Потаповича, землянину его королевское милости, повету Киевского с озеры и бобровыми гоны, и с пасечищами, такъ со всемъ на все, якъ ся тая Жердева сама в себе здавна маеть, со всеми пожитками, за двадцать копъ грошей и за семъ копъ грошей литовское личбы, жоне его милости, и детемъ, и потомству на вечность; маеть его милость тое имене держати, и вживати, и ку своему лепшому и пожиточнейшому обернути, а з близкихъ моихъ ни сынъ мой, а ни сестри мои не маеть ся в тое жаден уступовати и переказы ему ни которое не чинити. Гдежъ я Милоха Морозовая для лепшого потверженя сего моего вызнаного листа била есми чоломъ ихъ милости паномъ: его милости пану Ивану Белостоцкому, подстаростему каневскому, а его милости пану Миколаю Друкгомеру, ротмистру его королевское милости каневскому, о приложене печати, и ихъ милостъ то на мое чоломбите вчинили и печати свои приложили к сему моему вызнаному листу. Ку тому тежъ просила есми пана Ща(ст)ного, войта каневского, о приложене местцкое печати, и его милость на прозбу мою вчинил и печать местцкую приложилъ. И на то есми дала пану Григорю Потаповичу сесь мой вызнанный листъ под печатми ихъ милости верху писаныхъ пановъ, а при томъ

были и того добре сведоми люде добрые: его милост панъ Андрей Богдановичъ, Мурава, бояринъ повету Каневского, а мещане его королевское милости каневские Буня Климовичъ а Васко Кабатникъ. Писан у Каневи лет Божого нароженя тисеча пят сот шестдесят четверто(о)мѣсяца марца шостог(о)дня.

И бил нам чоломъ преречоный Григорей Богдановичъ Потаповича, абыхмо ему тое имене Же(р)деву, куплю его, водлугъ листу продажного, вышей в томъ листе нашомъ описаного, подтвердили ему нашим листомъ, а такъ мы, видячи того быт реч слушную и обачивши тот листъ ее продажный, и теж листъ князя Семена Александровича киевского, продку его на тое имене данный, добрый, слушный и ни в чом не нарушоный, и печати цилые тыхъ листовъ, з ласки наше господарское тое имене Жердеву, в повете Киевскомъ лежачое, зо веими пожитки и доходы, такъ яко ся тое имене здавна само в себе в пожиткох, границах и обыходах своих мает, водлугъ листу князя Семена Александровича киевского и теж водле листу продажного Милохи Морозовое подтверждаем и умоцняемъ тымъ нашимъ листомъ: маеть онъ самъ, жона, дети и потомкове их тое имене Жердеву зо всемъ тымъ, яко на листе продажномъ есть описано, держати и уживати вечными часы, а с того нам господару службу нашу земскую военную служить будуть повинни по обычаю иныхъ землянь нашихъ повету Киевского. А на сведецтво того всего вышей писаного и печат нашу коронною до того листу нашего привесити есмо розказали. Дан въ Варшаве на сойме валномъ коронномъ дня первого апреля мѣсяца року от нароженя Сына Божого тисеча пять сотъ семьдесять второго, а панованя нашего сорок третег(о), при бытности панов рад нашихъ коронных, духовных и свецких.

Коронна Метрика Московського Архива Міністерства Справедливости, I В. N 2 f. 132.

IV.

Шл. Дмитр Єлець, землянин кийвський, продає своє селище Сіряків коло Кієва шл. Марку Поплавському, десятнику кийвської залоги; при тім подано зміст документів на сю маєтність, почавши від надання р. 1465; у Кієві 14 падолиста 1571 р.

„Сознанне“ того акту до книг Гродьських кийвських, у Кієві, 15 падолиста 1571 р.

Кор. Генрик потвержує той же акт за проханням М. Поплавського, в Варшаві, 18 марта 1572 р.

Жикгимонт Август, Бо(жо)ю мил(ост)ю корол полский, великий княз литовский, руский, пруский, мазовецкий, жомоитский ифлянтский пан и дедич.

Ознаймуемы тымъ листомъ нашимъ, вси вобец и каждому зособна, кому того ведати належи, нинешнимъ и на потомъ будучимъ, иж указоваль перед нами и перед паны радами нашими, на сойме теперешнемъ Варшавскомъ при насъ будучими, шляхетный Марко Поплавский, десятникъ з роты урожного Каспора Стужинского, ротмистра нашего замку Киевского, лист — запись шляхетного Дмитра Фодоровича Ельца, землянина нашего повету Киевского, которымъ листомъ своимъ продалъ ему селище свое властное отчизное обрубное, прозываемое Серяковъ, лежащее в повете Киевскомъ у двухъ мильхъ от Киева над рекою и обапол реки Котовки, за певную суму пенязей, на томъ листе его продажномъ описаную, якож дей тую продажу свою Дмитръ Елецъ, самъ обличъне ставши перед урядомъ нашимъ кгородскимъ Киевскимъ, оповедалъ и доброволне до книгъ кгородскихъ киевскихъ зозналъ, и тот листъ свой и продажу записати далъ, яко то все ширей а достаточней тот листъ его продажный и выписъ книгъ кгородскихъ киевскихъ в себе описуетъ и обмовляет, который слово од слова такъ ся в себе мае :

Выписъ книгъ кгородскихъ замьку господарского Киевского.

Лета Божего нароженя тисяч пят сот семдесят першого мѣсяца ноябра пятнадцатого дня, постановившыся обличъне на вряде его королевское милости в замьку Киевскомъ перед нами Костентиномъ Острозкимъ, воеводою киевскимъ, маршалькомъ земли Волыньское, старостою володимерскимъ, шляхетный пан Дмитръ Фодоровичъ Елец оповедалъ и доброволне тыми словы до книгъ кгородскихъ киевскихъ зозналъ, иж продалъ селище свое властное отчизное Серяковъ за шестдесят копъ грошей литовьскихъ пану Марку Поплавскому, десятнику роты пана Каспора Стужинского, на што дей есмо и лист свой визнанный под печатю своею и властного писания руки своее, а под сведомом и печатми пановъ зацныхъ пану Марку Поплавскому дал, который листъ на вряде оказавши, просилъ, абы былъ вычитанъ и в книги кгородские записанъ, который такъ ся в себе мае :

Я Дмитръ Фодоровичъ Елец визнаваю и чиню явно симъ моимъ листомъ, кому то потреба ведати або чтучи его слышати, сес час и на потомъ будучимъ людемъ, иж я з доброе воли своее, ведаючи волность шляхетскую, у статуте на уоле сойму Берейстейского описаную, иж кождому шляхтичу волно именами своими ша-

фовати и кому хотячи отдати, продати, не смотречи третее части, але все уздоймомъ, — продалъ есми селищо свое властное отчизное обрубное, прозываемое Серяковъ, лежачое у повете Киевскомъ у дву миляхъ от Киева, над рекою и обалол реки Котовки. То есть грани того селища Серякова: напервей почавши от речки Котовки малою речкою Серяковскою вверхъ долины, где лесъ, и долнна унелася, от тое долины валомъ и з ровомъ, аж до дороги великое, которая идет з места Киевского и монастыра Печерского до Королева мосту, тоюж дорогою поехавши и звернувши лугомъ до долины Глубокое, в которой долине и озеро стоить, а от того озера лугом до леска, который лесокъ и долина впала в речку Котовку, которое местцо зовется вровичомъ Козий Брод; тоюж речкою Котовкою до долины, которая зовется Куликовка, тоюж речкою переехавши въверхъ тою долиною, над которою долиною копьцовъ чотыри стародавнихъ, в которыхъ копьцахъ значилася и знелася Гнилецкая и Лесницкая Семена Трещина. Тое селищо продалъ есми з дубровами, с полми, зъ сеножатми, с пасеками и з ставищомъ и зо всим на все, яко сета земля здавна сама в себе в пожиткохъ, уво входехъ, в широкостяхъ, и в границахъ своихъ верху менованыхъ мает, за певную суму пенязей, за шестдесят копъ грошей личбы и монеты литовское, личечи по десети пенязей белыхъ в грошъ, а в копу по шестдесят грошей, десятнику роты пана Каспора Стужинского пану Марку Поплавскому, жоне, детям, потомкомъ и шадкомъ его на веки исте. Которое селищо Серяковъ заразъ есми в моц и в держане подалъ: мает пан Марко Попълавский самъ, жона, дети, потомки и шадки его тое селищо Сераковъ держати, вживати, розширяти, розмножати и себе з него якие хочечи пожитки привлащати, маючи волност тое селищо менованое Серяков кому хочечи отдати, даровати, продати, заставити, заменить и куды хотя ку своему лепшому пожитку обернути, а я Дмитръ Елец сам, жона моя, дети, потомки, шадки, кривные, близкие, повинные мои и ниhto з брати моее в тое селищо Серяковъ ничим ся въступовать и жадное переказы и трудности пану Марку Поплавскому чинити не маемъ; а естли быхъ я самъ, жона, дети, потомки, близкие, кривные, повинные мои, або брат мой панъ Федоръ в тое селищо Серяковъ чимъ се колвекъ въступовать, якуюж колвекъ трудность пану Марку Поплавскому або потомкомъ его чинити мели, тогды кождый таковой з насъ, хто бы то смель учинити, мает и будет повиненъ заруки господару королю его милости шестдесят копъ грошей, а пану Марку Поплавскому, яко стороне нарушоной, другую шестдесят копъ грошей заплатити, шкоды и накълады нагородити, а заплативши заруку, а за шкоды и накъ-

лады нагородивши, предсе сес мой листъ, яко продажный, в кождого права и на всякомъ местцу при моцы зостати, держанъ и захованъ быти мает. А хотяж бы брат мой пан Өеодор Елец хотель о тое селищю Серяковъ пана Марка Поплавского позва(ти), тогды я в кождого права буду повинен пана Поплавского заступова(ти), якож и листы твердости, право свое, которое есми мелъ на тое селищю Серяков, пану Марку Поплавскому до рукъ далъ, перший листъ князя Семена Александровича, под датою лѣта семое тисечи девет сот семдесят третего мѣсяца марта, индикта третего-падцат, иж его милость князь Семень Александровичъ слуге своему князю Ю(ри)ю Борисовичу тое селищю Серяков далъ; ку тому листъ князя Ю(ри)я Борисовича под датою осмое тисечи, индикта четвертого, мѣсяца августа, иж князь Юрей Борисовичъ тое селище, выслугу свою, пану Ивану Игнатовичу Елцу продалъ: при том теж листъ пана Андрея Якубовича Немировича, воеводы киевского, гетмана господарского, под печатю его милости, в котором дата стоит индикта осмого¹⁾ мѣсяца февраля четвертого-надцать дня, што пан Яцко а пан Өеодор Ивановичи Елцы, ставши очевисто перед его милостю паномъ Андреем Немировичомъ, то сознали, же межи собою роздель вечный приняли, — и на томъ я Дмитръ Елец пану Марку Поплавскому далъ сеє мой продажный листъ з моею печатю и властного писаня руки моеє, а для лепшого сведомя на кшѣталтъ тоєж руки моеє и еще-м руку свою подписалъ. А при том были и того добре сведоми ест, а за устною и очевистою прозбою моею и печати свои прилож(ти) рачили къ сему моему листу ихъ милость панове зацные: панъ Станиславъ Сидницкий, пан Каспор Стужинский войский и ротмистръ его кр. милости замку Киевского, а панъ Богушъ Гулкевичъ Глебовский писар кгородский киевский. Писанъ у Кieve лѣта Бож. нароженя тисеча пят сот семьдесят первого мѣсяца ноябра четвертогонадцат дня.

А такъ мы тоє оповеданє а добровольное и очевистое сознанє пана Дмитра Елца и листъ его продажный слово от слова с початку все до конца в книги кгородский киевский записати казали и выпиєть книгъ под печатю нашою пану Марку Поплавскому на то дати велели. Писанъ у Кieve.

И билъ намъ чоломъ преречоный Марко Поплавский, абыхмо тот листъ Дмитра Елца продажный водлугъ права умоцнивши, до книгъ нашихъ канцлярскихъ коронныхъ въписати казали. А такъ мы,

¹⁾ Себ то року 1535.

видячи то бытъ речъ слушную и обачивши тотъ листъ продажный Дмитра Елца, добрый, порадный, слушный и ни в чомъ не нарушый, и печати целые того листу и тыхъ всихъ, которые до него приложили, водлугъ права посполитого и статуту земского справеный и учиненый и обличъне через помененего Дмитра Елца на вряде нашомъ кгородскомъ Киевскомъ оповеданый и зознанный, тотъ листъ продажный, вышей в томъ нашомъ листе описаный, ни в чомъ его не нарушаючы, вцале и в моцы зоставуемы, а моцю зверхности нашею господарское подтверждаем и умоцняемъ тымъ нашимъ листомъ: мает Марко Поплавский, он самъ, жона, дети и потомъкове его тое седищо зо всимъ, яко на листе продажномъ въ границахъ своихъ описано, зо всеми принадлежачими до него пожитки держати, уживати вечными часы. Што все з розказаня нашего до книгъ нашихъ канцлярейскихъ коронныхъ записано есть, а на свидецтво и добрую ведомост того всего вышей писаного и печат нашу коронную до того листу нашего притиснути есмо велели. Данъ въ Варшаве дня осмого-надцать мѣсяца марца року от нароженя Сына Божего тисеча пят сот семдесят второго, а панованя нашего сорокъ третего. Valenty Dembinsky, r. P. cancell.

Коронна Метрика Московського Архива Міністерства Справедливости, I, В. кн. N 2 f 123.

Опись Львівського замку р. 1495.

Подав М. Грушевський.

Межи описями королівщин руських варшавського архиву скарбу коронного (Казенної Палати) особливу увагу притягають до себе своєю давниною кілька інвентарів з кінця XV і початку XVI в. (див. замітку в Записках т. VI). Тож не чекаючи видання збірника сих описей, що станеть ся десь за кілька років, наміривсь я деякі з описей сих наперед друком оголосити. Минулого року подав я інвентарі подільських замків з р. 1494 (Записки т. VII), тепер подаю інвентар львівський з р. 1495.

Він перехований в відділі LVI т. зв. Архива Старопольського, літера L. 1 кн. I; є се зшиток з восьми карток в аркуш вздовж перегнутий (дудка), широкий, видертий з своєї попередньої оправы й оправлений разом з иньшими описями львівськими (як і взагалі інвентарі сього відділа); писаний старанно, письмом кінця XV поч. XVI в., з тогочасними дописками й поправками иньшим атраментом; як видно з тексту, реєстри мають все таки якийсь фрагментарний характер: бракує закінчення в описях Верхнього й Нижнього замку, одначе се не брак рукописи, бо сі місця припадають на кінці не карток, але сторін (не паристих). Загальнішого титулу бракує, рукою новішою написано на горі „А. 1495“, а до слів: *in castro Superiori* приписано: *Leopoliensi*: се, правдоподібно, приписки, зроблені архивистом при видеранню сієї описи з давнійшої оправы, де дата могла стояти де инде (на горі означено: *z księgi N 517*, давнійшої нумерації).

Дата ся може бути прийнята з повним довірем: окрім згогаду, що архивист знайшов її готову, бо ледви чи став би викомбінувати, і сучасного письма рукописи, за належність описи тому часу свідчить імя підстарости Швартовского, що в ній приходить: в актах львівських сей підстароста виступає від р. 1492 і далі, але з перер-

вами: в р. 1496—7 виступає якийсь час Станіслав de Morawycza, 1497 — Ян de Wyrzbiecza¹). Подібні інвентарі звичайно укладали ся при переміні адміністрації — старост; в 90-х рр. старости львівські кілька раз перемінились: Спитко з Ярослава (до 1493 р.), Ота з Ходча (1493), Андрій de Olesznycza (згад. під 1496), Миколай Тенчинський (1497)²): можна думати, що інвентар наш був списаний при вступі на уряд того Андрія Олесницького. На останку, що ми маємо інвентар дійсно Львівського замку, се зовсім ясно з тексту.

В порівнянню з деякими иньшими інвентарями сей львівський не належить до більш цікавих. Він дуже короткий, не дає нам докладної описи фортифікацій місцевих, обмежуєть ся реєстром артилерії й запасу ріжного, не подає доходів замкових, розділу взагалі дуже цікавого, а говорячи про села, що належали до замку, також обмежуєть ся лише реєстрованнем знайденого в фільварках замкових, не подаючи ані реєстрів людности ані їх податків; побутових подробиць взагалі не багато. Все се що до наукової вартости ставить львівський інвентар значно низше від нпр. подільських; за всім тим одначе й сей інвентар вартість має безперечну.

Інвентар списаний підчас страшних нападів Татар, а по при них — Турків та Волохів на землі руські, перед волооським походом Яна Ольбрахта. Хоч головно терпіло від тих нападів Поділе, але й Галичина не була від них забезпечена; коли 1498 р. (в маю) Стефан Молдавський пустив ся пометити ся над Польщею за її похід, він пройшов до Вислоки, зруйновавши Перемишль, Ярослав, Радимно й ин. Львів, „місто претверде“, обложив він та пробував взяти, але не міг і лише передмістя попалив. За Волохами в липні прийшли в Галичину Татари й свобідно погосподаривши, вернули ся без перешкоди, а в падолисті 70 тис. Турків поруйновали полудневу Галичину — Галич, Жидачів, Дрогобич, Самбір, знову без жадної перешкоди, аж глибокий сніг примусив їх вернутись. Північну Галичину навідали Татари двічі 1500 р., поруйновавши околиці Белза, Туробина, Лежайська; староста львівський Петро Мишковський стояв з значним військом на границях, але паніка була так велика, що напасти на Татар він не відваживсь. Агенти московські, доносячи про спалені Татарами міста, вичисляють і Львів, та тут знову треба розуміти, очевидно, передмістя львівські³).

¹) Akty grodzkie i ziemskie t. XV, index, sub. voce: Leopoldis — vicecapitaneus.

²) Ibidem, sub voce Leopoldis — capitaneus.

³) Ваповський (вид. Краків. Академії) с. 33, 35, 37—8, Зубрицького Kronika miasta Lwowa p. 127—8, Сборникъ истор. общ. т. XLI с. 360, 469—70.

Інвентар 1495 р. дає нам знати, як була приготована *urbs munitissima* для прийняття ворогів. Вигляд не дуже втішний: на Високім замку стояло яких 5—6 гармат ріжного рода, пять гаківниць і 14 ручниць; крім того було вивезено на замку Глинянського зі Львова дві гармати, гаковницю й девять фуклерів. Поруч з ними уживалися ще луки: значне число їх нашлося на Львівськім замку, правда — все старі або попсовані, і наготовано було наново чималий запас стріл. На Нижнім замку, що був резиденцією старости і містився в фортифікаціях мійських (на теперішній площі *Castrum*) ані артилерії, ані зброї взагалі інвентар не згадує, лише запаси харчу та ріжних річей до уживання господарського. Такі-ж запаси зложені були й на Високім замку; харч доволі ріжнородний: окрім звичайного запасу хліба й овочів, мед, сало, смалець, масло, сир, риба сушена, мак, конопляне сімя, сушені черешні etc. Як недбало переховувався сей запас, доводить, що одна комора на Високім замку була заложена коломийським запасом, „але зрахувати його не можна було за для давности й смердючого запаху“, а в чотирох засіках мука так злегла ся, що не можна було міряти.

З поміж ріжних інструментів і річей побутових варто зауважити деякі приряди до кари: так на Високім замку знаходимо „дві куни з ланцюхами, для заковування в них людей“, на Нижнім: „два зелізних інструмента для заковування (*vinculacione*) вязнів (*captivorum*). В додаток до сього наведу аналогічне місце з однієї пізнішої описи Львівського замку (1537 р.), де знаходимо: *kuu czo chlopi sadzaya zeliazny 1, pafo na chlopy zeliazni 1, syna zelazna dloga 1, rucznycze czo chlopi sadzacz 2¹*).

На Високім замку згадується капличка, доволі убога: чаша була цинова, крім орнат та паперового міссала нічого не згадується.

По описи замку йдуть інвентарі замкових фільварків, всього 4; тут можна занотувати випадково зазначені сліди побуту вояків замкових: в Скнилові на фільварку сі вояки забрали більш як сто каплунів і сорок качок, а на селі тамже вони „забрали у селян всіх курей і гусок, нічого не лишивши“; подібне спустошення вчинили вони й на фільварку велепольськім. Апетит їх одначе не обмежався птицею домашньою, бо в тімже Скнилові згадується два стожки пшениці якогось королівського підданого із Слонки, „що за для страху перед вояками свій хліб сюди привіз“.

¹) Архив Скарбу, відділ ІХ кн. N 5 f. 8.

При описи фільварку в Новім Селі згадуєть ся де що про господарство замкове: підстароста роздавав „пішим“ селянам волів для роботи, і ті потім „мали вернути сю худобу або заплатити по таксі“; роздавало ся й насінне для посїву.

На останку занотуємо знову згадку про отумерщину (morticinium): в Перегніві по двох селянах прийшло на замок двадцять один стїжок хліба і трое коней.

У Львові, 10(22)/IV 96.

In primis que in **castro Superiori**¹⁾ inventa sunt, vt bombarde, siue pixides, vna huffnycza cum signo Odrowasch, et altera que nucupatur polhuffnycze.

In basta autem apud primam valuam hec habentur cum signo Lelywa. Tercia pars tharasnycza cum signo Lelywa — hec in Superiori castro. Quarta habetur super turri eiusdem castri, que est poltharasnycze etiam cum signo Lelywa.

Hakownycz in numero quinque: due ferree et tres enee.

Sex staplow ferrei pro preparacione hakownycz.

Rucznycz quatuordecem, omnes ferree.

Triginta et novem vasa puluerum nouorum, alias missilium, preparatum et XV vasa pulueris non preparati pulueris, wlgariter nyepodzalanego.

Saletre medium vas.

Sulfuris in tribus vasis existimacione quasi lapides decem. Aliud sulfur contritum et contonsum, eciam extimacione decem lapides.

Plumbi puri una porcio, extimacione duorum lapidum.

Kulky plumbee tam pro tharasnycze, quam eciam pro hakownycz et rucznycze, de preparatis habentur due urne plene, et lapidearum kulkarum maioris quantitatis sunt octo capecie numerate.

Lucibulariorum sunt sex — kaganczow.

Balistarum destructarum, alias zaskodnych, sunt sexaginta quinque et castrenses baliste antique in numero septem.

Sex vasa telorum alias szypoff osszadzonych.

Item aliorum telorum sunt aliquot capecie, absque vasis posite, eciam osszadzonych, nouiter reparate.

Item brzechwy — iste non sunt numerate, quorum est copia existimacione mille et vltra capeciarum.

Loricarum inveteratarum sunt octo et oboyczkow XXII.

Galearum veteris posicionis, alias scholowkow, viginti sex.

Antiquorum autem armorum numerabilis dispositionis sunt porciones quindecim.

Item sunt quedam instrumenta artificum balistariorum porciones quinque.

Item de pice est una magna porcio quasi duorum lapidum.

Item tres kolowrothy pro trahendis balistis.

Item in habitaculo, vbi pulueres preparantur, sunt dwye stampye cum quatuor stampory et vna rota magna, ad hec preparata. Eciam et tres aluei pro eisdem pulueribus purgandis.

Item vas vnum pro emundacione loricarum factum.

Item in caminata maiori, ubi est capella, ubi totus apparatus missalis habetur, videlicet calix stanneus, ornatus, alba, humerale, cingulus, manipulare cum missali antiquo papireo.

In eodem habitaculo habentur quatuor haste antique, kopyncyze et tres galee antique.

Item unum ferrum magnum, quod vocatur czop ad kyerad.

Item vna longa et magna cathena putealis, alias lanczuch, cum duabus vrcis cum ferro preparatis.

Tres bulge puteales, sed inveterate.

Novem corde, alias lyny, sex magne et tres parwe.

Item in eadem caminata sunt lardinum perne centum cum medio. Item post conscripcionem lardinum recepte sunt ad expensas due perne et tercia incepta.

Arwinarum polente sunt centum cum quatuordecim.

Frixate arvine, alias smalczu, sunt viginti sex olle, tamen quedam non sunt plene.

De sepo sunt lapides triginta duo; item post conscripcionem pro luminibus de sepo recepti sunt duo lapides per quinque septimanas.

De butiro septuaginta sex olle, omnes bene replete, et post conscripcionem de butiro due olle sunt recepte pro expensis per V septimanas.

Caseorum capecie centum et quinquaginta minus media, et iterum post conscripcionem recepte sunt due capecie.

Piscium siccorum sunt quinquaginta, et post conscripcionem quinque pisces sunt recepti.

Pultium ex ordeo medius truncus, alias polklody, et post conscripcionem una macza est recepta.

Milii truncus cum medio, et post conscripcionem unum chorum milii consumserunt.

Papaueris X trunci cum y $1\frac{1}{2}$ choro, et post conscriptionem medium chorum cosumserunt.

Cerasarum, alias czeresny, tres chori.

Pisi duo trunci cum medio.

Seminis canapi trunci octo, et post conscripcionem medium chorum consumpserunt.

Item spyza colomyyska, de eadem repleta est una stuba magna, sed propter vetustatem ipsius atque vaporem fetidum enumerari non potuit.

In celario caulium caulium (sic) novem kuffy et duo dolia, preter caules recentes, ex quibus adhuc possent repleri duo aut tria dolia.

De cepis triginta aut quadraginta trunci.

In superio promptuario, vbi farina reseruatur:

De farina sunt quatuor szasyeky profundi, existimacione mille aut plus truncorum farine compresse, que facili non potuit mensurari.

Item post conscripcionem per quinque septimanas propter expensum castrense de farina consumti sunt octo trunci farine antique et postmodum adducta est farina nowa de molendinis decim novem trunci.

In alio promptuario, supra aliud celarium situato:

De farina seminata triticea quatuor sunt koritha magna et plene coagulata et vna magna fassa eciam plena, et ibidem de farina przykadek magnum et plenum et medium drays.

Salis duodecim fasse magne et plene cum medio dolio. Istud dolium medium pro salsandis carnibus porcinis totum exiuit.

De melle duo trunci cum medio et una macza.

Octo boues castrenses.

Viginti octo owes, que sunt recepte Iudeo propter transgressionem thelonei, alias w przemycze, que occise sunt pro familia castrensi et ipsorum usu et que eciam tempore hyemis conservari non potuerunt.

Quatuor scrofe, que seruantur in castro propter suellos, et postmodum due sunt adducte.

Tres currus castrenses cum tribus securibus et vno ligone, cum lopatha ferrea.

Per quinque septimanas post adventum meum quatuor braxaciones cereuisie pro familia castrensi braxauerunt.

Molendinum castrense manuale.

In braxatorio: caldar, duo dolia, unus linter, alias koritho spusczadne, przykadek, duo srothfassy ceruisiales, sypyen, septem vasa ceruisionalia, vnus linter cellarii, qui sub vasa supponitur braxacionis tempore.

In coquina: patella vna, scutelle lignee quinque et septem talaria.

Humulum non est mensuratum, cuius copia magna habetur.

Ante portam castris superioris, alias Na przehradzy robora quercina multa iam precisa, pro edificio preparata.

Due boyya, alias kuny, cum suis catenis, pro vinculandis hominibus.

Item lignorum communium pro calefactione et coquina copia magna.

Scilindriorum duo millia ducenta et decem Guniformum scilindriorum tria millia. Scilindria mille et ducenta.

Brasea duo magna triticea et tria parva castrensia, per tres truncos comparata.

Awene¹⁾

In **castello Inferiori**, in ciuitate Leopoliensi situato, et in promptuario maiori:

Quatuor vasa magna farine seminate.

Item eiusdem farine przykadek non plenum.

De piso duo trunci cum vno wyrthel.

Pultium ordeaceorum tres trunci cum polmyarek.

Scruti triginta sex trunci.

Triticum in braseatorio viginti trunci cum $1\frac{1}{2}$.

Siliginis sexaginta quatuor trunci cum $1\frac{1}{2}$.

Salis quinque vasa magna cum medio przkadek.

Papaueris vnus truncus.

Humuli in duplici loco estimacione XXX truncorum.

De cepis vnum magnum celarium plenum.

De rapis recentibus copia.

Vasa ceruisiaria vacua sedecim.

Unum magnum srothffasz pro conseruacione aque.

Duo czebry, duo lintera, duo cantari lignei, due kuffy.

Duo instrumenta ferrea pro vinculacione captivorum, alias wlgariter kygye.

Baliste destructe, alias zaskodne, decim nouem.

Cere vna magna porcio.

Viginti septem porciones secti et preparati lapidis, que pro reformatione fenestrarum excisa fuerunt.

Tres pecie tentorii rubei regalis a moldauiensi pallatino; eiusdem tentorii due sepes.

Aliud tentorium regale de sela alba cum sepe, eciam a pallatino moldauiensi. Eciam sunt alie porciones aut sepes tentorii, igne fulguris cremate.

¹⁾ Далі нема

Signorum regalium quatuor.

Scilindriorum triginta capecie et quinque.

Lignorum cum pino copia.

Lucibulare, alias lichtharz.

Sacci, in quibus frumenta ducuntur ad molendina, sunt in numero quatuordecim.

Brasea duo magna triticea et tria parwa castrensia, per tres truncos comparata.

Awene¹⁾.

Krznylow p[r]edium, miliare a castro distat,

In eodem predio in horeo de siligine acerwi decem septem cum modio et quarta pars allodii, que pars quarta incepta est tritulari propter pecora. Eiusdemque siliginis triturate in predio et promptuali iam sunt tres trunci.

Ordei medium allodium et eiusdem ordei media pars acerwi.

Pisi vnus arthomus, sed grandine percussus.

Paganice vnus arthomus.

Feni vna stirtha in horeo et in campo tres.

Peccora cornuta quinquaginta et quatuor.

Scrofe communes triginta sex.

Vitullorum, alias czyelath, quadraginta duo.

Gallorum communium citra ducenti, tantum caponum sexaginta, nam stipendarii plus quam centum capones receperunt.

Ancarum quadraginta tantum, stipendarii vero quadraginta ex eis receperunt.

In eadem villa kmethonibus omnes gallos et ancas stipendarii receperunt, nihil relinquentes.

Styrtha et duo arthomi siliginis in eodem horeo prediali cuiusdam hominis regalis ex villa Szlonka, qui propter metum stipendiariorum predicta frumenta illuc introduxit.

Decime ecclesiastice duo arthomi.

De feno duo arthomi in hereditate ville Wroczyw falcastratum in prato deserte aree, quod fenum ducitur pro necessitate prediali in Krznylow.

Awene quinque styrthe et tres acerwi cum medio.

In villa **Wyelyepole** predium, distans tribus miliaribus a castro, in quo quidem predio siliginis sex arthomi cum medio.

Awene quatuor arthomi.

Pisi vnus arthomus.

¹⁾ Далі нема.

Peccorum in eodem predio nonaginta, in quorum numero quardraginta boues et duo habentur; eciam in eadem summa quatuor boues in transgressione thelonei recepti.

Tres eque erronee, alias bladne.

Porcorum maiorum sexaginta.

Minorum porcorum quadraginta.

Scrofarum communium centum cum medio.

Ancarum septuaginta quinque.

Gallorum communium centum cum medio.

Caponum tantum vndecim, qnia ex eis stipendarii plus quam centum receperunt.

Molendinum ex villa Stradecz pertinet ad eundem predium, ex quo annuatim solvit triginta truncos farine.

In prato magno Przechodi feni XL-ginta et duo artomi.

Item in prato Thyczna anni preteriti et praesentis centum cum triginta arthomi minus vno et octo stirthe feni.

Item in villa Iacznyseza stat vnus arthomus scruti, quod seminatatum est in Thyczna.

Molendinum in villa Slonka annuatim pro castro soluit XXX truncos farine.

In villa **Noue Syolo** predium, quatuor miliaria a castro distat, in quo predio siliginis acerwi octo cum medio.

Due styrthe iarzycze.

Tritici vna styrtha.

Awene duo acerwi et sex styrthe.

Pisi vnus acerws.

Ordei acerwi vnus arthomus et medium.

Scruti arthomulus parws.

Ancarum quinquaginta septem.

Gallorum communium ducenti.

Caponum plusquam centum.

Vacce tres.

Pavones quinque.

Ibidem in promptuario triturate awene, que hominibus accomodata erat ad seminandum, XXIII-or trunci.

Item accomodati tritici quatuor trunci cum medio.

Seminis canaparum vnus chorus.

Siliginis quindecim trunci.

Una scrofa, duo porci, porcelli, alias nazymath, quatuor, suelli quinque.

Item in eadem hereditate ville Nowe Syolo de feno tres arthomi, et aliud, quod non potuit perfici, stat in prato in cassulis bene ad decim currus.

In eodem predio regie maiestatis boues sunt in numero viginti, quos vicecapitaneus Swarthewsky dedit inter kmethones ad laborandum, qui restitui debent tempore suo aut iuxta taxam solui.

Sub ista villa est molendinum, quod iacet in hereditate Turzynka, annuatim solvit XXIII-*or* truncos farine, et iam retentam farinam tenetur citra centum truncos.

Predium in villa **Myklaschow**, duo miliaria a castro distat:

De siligine undecim styrthe cum vno artomulo.

De tritico due styrthe et vnus arthomus.

Awene anni preteriti decim styrthe.

Anni praesentis quinque styrthe avene magne quantitatis.

De piso vna magna styrtha.

De ordeo vnus arthomulus.

De tritico triturato, quod dabatur hominibus in nouam restitutionem, viginti vnus truncus.

De semine canaparum medius truncus.

De feno in pratis lutuosis quadraginta arthomi, in aliis pratis octo styrthe.

Antiqui feni due styrthe cum media.

Item in eodem predio invente sunt viginti vacce steriles, alias ialowycz, stacionales, per vicecapitaneum Swartzowskj exacte.

Inveni peccorum domesticorum communium quinquaginta, in quo numero sunt tres boues laboriosi.

Item vitallorum (sic) adulatorum, alias ozymezath, viginti septem.

Ancarum quadraginta.

Pauonum nouem.

Gallorum sine numero.

Ibidem in Myclaschow Martinus thywn de consensu domini pallatini propriis impensis molendinum de novo construxit, quod successu temporis duodecim truncos farine annuatim solvere deberet.

Item in eodem predio inveni robora optima pinea, reposita pro edificio, centum cum sexaginta.

Predium, sub castro nouiter factum, in quo sunt due styrthe pisi et totidem feni et vnus arthomulus scruti.

Item ibidem piscarium, piscibus repletum.

Item in villa Thurzynka quinque magne styrthe et cum vno arthomo feni.

Item molendinum de villa Byelka dat ad castrum annuatim triginta sex truncos farine.

Oppidum cum fortalicio **Glynyany**,

In quo primo inveni armorum propugnancium, que ex Leopoli deducta sunt: vna huffnycza, una tharasnycza, vna hakownyza, nouem foglary, prochownycz viginti tres, rucznycz XVII.

Duo foglary castri Glynyanensis.

Nouem prochownycz eiusdem castri Glynyany.

Pulveres ad huffnycze vnum vas.

Pulveres ad tharasnycze vnum vas.

Pulveres ad rucznycze vnum vas.

Ad tharasnycze kulky quinquaginta.

Ad huffnycze kulky quinquaginta.

Ad ffoglary kulk ducenta cum septuaginta.

Ad rucznycze septem centa kulkarum.

Telorum due capecie ossadzonych.

Item tres rucznycze ferree fracte.

In promptuariis:

De semine lini unus truncus.

De semine canapi nouem trunci.

De semine papaueris quatuor trunci.

De sale trito communi lintera quinque cum vno dolio.

Butiri octo olle.

Caseorum quadraginta capecie minus duabus.

Pisi tritirati duo trunci.

Vas milii et aliud pultium vas.

Lardinum viginti perne.

In predio frumentorum:

De tritico antiquo viginti sex styrthe.

De novo tritico viginti vna styrtha.

De siligine antiquo vna styrtha.

Siliginis noue quinque styrthe

Awene antique eciam quinque styrthe.

Awene anni praesentis octo styrthe.

Pisi vnus arthomus.

Scruti vna styrtha.

Ordei vna styrtha et alia incepta est.

In eodem predio:

Viginti octo vacce lactantes.

Thauri trium annorum sunt vndecim.

Ozymkow nouem.

Vituli viginti octo.

Ance sexaginta.

Sues quinquaginta comunes.

Caponum et aliorum gallorum non est numerus.

Suppellectilia domus: Sex scutelle lignee. Octo tallaria lignea. Ligo vna. Gracza vna, Ffossoria duo. Tres thene et quinque multra. Dzeza. Securis.

In braxatorio; Duo dolia magna et unum parwm. Caldar. Vanna. Viginti vasa cum vno ceruisialia. Due thene, alias czebry. Unus tippus ferreus, alias kyy.

Morticinia: Item in villa Przegnyowo derelicta morticinia hominum Lowyn et Zankow, post obitum relinquerunt viginti arthomi cum vno frumentorum, tres equas.

Описи Перемишльського староства 1494—7 р.

Подав М. Грушевський.

На сей раз подаю найдавніші описи Перемишльського староства, взяті також з архиву скарбу коронного (Варшавської Казенної палати). Є їх два: перший представляє реєстр доходів староства за часів старостовання Добеслава з Курозвонк, вовводи сендомирського, споряджений, очевидно, з поводу його смерті, при відбиранню староства скарбом коронним¹); він містить ся в відділі 54 згаданого архива, кн. 37, і складаєть ся з пяти карток (f. 18—22) повздовш перегнутого аркуша, тогочасного пьєсма, з значком 656/5 (давнійшої оправы). Другий — то опись замка і приналежних до нього фільварків і сел з їх доходами, споряджений при передаванню староства в руки нового старости Миколая Крєзи з Боболич при кінці 1497 р.; він містить ся в відділі 56 кн. Р. 1 і складаєть ся з 11 аркушевих карток (f. 30—40), з двома чистими сторінками (другою і останньою).

Перша опись — коротша містить детальний виказ селянських чиншів 8 сел і сумаричні дати про кілька иньших сел і містечок, закінчені увагами про доходи і їх шафование за небіжчика старости. Друга — ширша — починаєть ся коротеньким інвентаром Перемиського замка, почім зараз розпочинаєть ся виказ чиншів і всяких обовязків людности селянської (разом з передміської) староства.

В сих відомостях про селянство і маломіщанство, в поіменних реєстрах і ще без порівняння більше — в відомостях про податки і панщинні обовязки полягає головний інтерес сих описей, що ста-

¹) У Несецього значить ся, що вмер Добеслав 1495, порівняти закінчення реєстру.

новлять найбільш інтересні інвентари відомі мені з XV в. не лише для Галичини, але й взагалі для українсько-руських земель: ніде більше не знаходимо таких богатих і ріжносторонніх відомостей про оподаткованне селянства. Щоб оцінити їх, треба порівняти з спорадичними і бідними відомостями (і то виключно майже для сел на праві німецькім), зібраними для XV в. в розвідці д. Линниченка про галицьку людність XIV—XV в. (с. 201—9). Тим часом в інвентари 1497 р. ми знаходимо села всіх трох категорій — права руського, волоського і німецького з досить повним означенням селянських обов'язків; бідніші в порівнянні з ним відомости описи 1494 р. являють ся користним додатком — для порівняння і в де чім — для доповнення, бо містять відомости про тіж самі села.

Розуміють ся, в сій вступній замітці я не маю заміру вичерпувати всього, що подають сії інвентари. Зазначу лише децо. Ото маємо в описи 1497 р. 6 сел на руськім праві (*juris ruthenici* — Брилинці, Ольшани, Гойсько, Коровники, Яскманичі, Медика); 5 на волоськім (Брилинці — друга половина, Макова, Старява, Смольниця, Кросно), і три на німецькім (Вишатичі, Пекуличі, Циків). Лише в селах німецького права стрічаємо лани, хоч і то ще не виміряні докладно (*lanei longiores i breviores*), у селян права руського і волоського бачимо ще дворища (*areae*); пізнійше, в XVI в., сії дворища переходять в лани: вони зуть ся дворищами, але переміряні на лани, дворище = лан; якими були вони в кінці XVI в., годі сказати покн що.

В селах на руськім праві бачимо досить ріжнородні датки, що й зрозуміємо, згадавши, що в селах тих великість податків залежала лише від „звичаю“, не нормувались якимись загальнішими нормами. І так в Брилинцях бачимо грошовий чинш — 8 гр. з дворища і хлібну дань — колоду вівса, теж і в Ольшанах, з тою ріжницею, що з дворища дають 15 гр. і колоду вівса; в Гойську з дворища 3 гр. і колоду вівса; в Яскманичах 10 гр. і дві колоди вівса; в Коровниках платять лише чинш — 15 гр. з дворища; в Медиці лише овес — по колоді вівса. Крім того були ще иньші данини: давали дріб (птицю домашню) і яйця — подекуди се входить в склад данини з дворища (Яскманичі, Медика), подекуди має спеціальне призначенне — „збір“ (Брилинці, Ольшани). Далі „стация“, вже грошами: в Брилинцях, Ольшанах — 30 гр. з села, в Гойську ялівку тоїж ціни, що припадала дуже не рівномірно: в Брилинцях на півчетверта дворища, в Ольшанах на півдесята, з Гойську на сімнадцять; в Яскманичах 60 гр. Селяне одначе противились перетворенню стації на реґулярний податок: в Гойську

й Яскманичах вони казали, що обов'язані платити лише на дійсний приїзд короля, і в Яскманичах справді не платили вже два роки.

Натомість дуже однородна панщина: робити, коли скажуть; в Ольшанах казано, що давнїше робили 3 дні (до року?), а від недавніх часів роблять, коли скажуть. В Гойську селяне скаржились на панщину, признавали її занадто великою (*magnos labores*), тим більше, що приходилось іти на панщину за дві милі. На грошеву вартість панщинних робіт дає вказівку с. Коровники: звичайний чинш з дворища тут 15 гр., але дві жінки, сидячи на дворищах, не роблять панщини (виразно се сказано лише про одну), за те платять чиншу 30 гр., таким чином панщина їм раховалась на 15 гр.

Великість господарств не однакова: в Гойську і Коровниках сидять на цілих дворищах майже всі, переважають вони і в Медичі; в Ольшанах і Яскманичах — півдворищні; в Брилинцях одиницею виступає дворище, але на нїм по два господарства; рідкі ще третини дворищ (Ольшани).

В селах на праві волоськім бачимо все цілодворищні господарства, але на них сидить все по двох господарів, лише в Старяві на дворищах згадуєть ся тільки по одному господарю.

Податки в них досить однородні; на се вказує і сама опись, покликуючись з одних сел на практику других. Головну данину становить худоба, грошового чиншу нема; початковою даниною громад волоських була овеча, відповідно пастушому характеру сих осад, але в місцевих обставинах широко розвинулась годівля свиней, і як бачимо з описи 1494 р., тим часом як вартість овечої данини з тих сел виносила $21\frac{3}{4}$ — $24\frac{1}{2}$ зл., свині давали близько 13 гривен. З дворища давали звичайно по 5 баранів *super pedibus* і по одній свині (в Брилинцях 1497 р. натомість 4 баранів і 2 свині). Свині властиво були десятиною, від 10 свиней давали свиню, як то виразно каже опись при с. Брилинцях, але ся данина вже в такій мірі усталила ся, що там же зазначено: хто не має свиней, має оплатити ціну двох свиней. Свиня цінувалась на 16 гр., тим часом як баран (міркуючи з великості доходу показаного в описи 1494 р. з всіх 5 сел) коштував 5 до 6 гр. Крім того давали по колоді овса, по 2 сира і *porrag* (*cingulum, succinctorium*); в Маковій не давали вівса, натомість другу свиню; в Смольниці й Кросні замість *porraga* ще два сира; сир цінували на $2\frac{1}{2}$ гр. Давали ще подекуди і мід, а за пусканне свиней в королівські ліси на „жир“ особно брали по грошу від свині. Крім того платили цілим селом

strungam — в два речинці по гривні, стаці гривну, „кінного“ (equum) гривну, і ще відбували роботу: оден день на рік виходять жати, а другий косити, також рубають дерево, коли кажуть, але кличуть їх при тім на толоку; також їздять з старостою або його урядником, коли їм кажуть. Се сказано при Брилинцях, але належить і до иньших сел, судячи з покликувань (Макова).

Князі діставали третину всіх доходів з села (між ними згадуєть ся і вихідне), за те давали самі по 12 баранів.

Треба зазначити, що подані в описах обовязки сих сел досить близько підходять до обовязків осадчого привилею р. 1487 (Prochaska Materyalu N 207) теперішньої Завадки коло Яслиск, що служив поки що одинокою докладною відомостию про сї обовязки.

В селах на праві німецькім бачимо вже значне роздробленне ґрунтів: лише меньшість має по цілому лану, переважає половина, є і третини і чверти. Грошевий чинш вагаєть ся значно: в Вишатичах бачимо з пів лану 26—30 гр. переважно (але є й 17 і 14), в Пекуличах 12—15, в Цикові 12—16; крім того давали збіже: в Вишатичах давали з пів лану колоду вівса і дрібне (курку, 6 яєць і сир коровячий), та ще стаці пів колоди вівса, та ще ціле село давало стаці 45 гр. В иньших меньше: в Пекуличах давали (з $\frac{1}{2}$ лану) по пів колоди, пів колоди жита (з тимиж додатками дрібними), але вже без стаці; в Цикові лише $\frac{1}{4}$ колоди вівса (та ще сир і 3 яєця). Що до панщини, то при двох селах виразно зазначено: роблять, коли скажуть, при третім (Пекуличі) вичислені лише спеціальні роботи, які відправляють і передміщане перемиські: возити сіно й дрова підчас приїзду королівського, коли треба, возити хворост (ріще) до млина (на гать) і перевозити королівську кухню (coquina) до Мостиск — в оден бік, і до Канчути — в другий. Отже селянські обовязки тут, як і в селах на праві руськім, різнять ся дуже значно.

Маємо ще категорію слуг: вони залюднюють ціле село Негребку, виступають також по иньших селах (в значнім числі в Медці). Докладно означені їх обовязки в Негребці: панщини вони не роблять, натомість службу служать, коли і де скаже староста або його урядник, але крім того дають данину натураліями: колоду вівса і по 2 курей, і се зветь ся „празничне“. Подібні були обовязки й иньших слуг: порівняти що до панщини с. Шагню, де роблять лише тяглі, що до данини Медику, де при однім дворинці служебнім означена таж данина, але більша: з цілого дворища дві колоди вівса і 2 курей.

Цікаві дуже ще відомости про передміщан Перемиських.

I.

...proventuum tenute Przemisliensis tempore dni pallatini sandomiriensis 1494.

Pro festo sancti Martini census de villis:

Zasanye villa.

Konieczko 20 g(ros.),	Ivanko Kurzeya fert.,
Radovicz Lechno 11 scot.	Paulus Vanczek fert.,
Lieny 15 gros.,	Lubovienska 18 g.,
Nieczuya 7 $\frac{1}{2}$ gros.,	Jacubitova 3 fert.,
Lechno Czulka 7 $\frac{1}{2}$ gros.,	Voitek Bogdalek 20 g.,
Sienko 7 $\frac{1}{2}$ gros.,	Chochol fert.,
Stepan fert(onem),	Maczek Bogdalko $\frac{1}{2}$ marc.,
Stepanovicz 15 gros.,	Skorcзина 10 g. †
Piotrasch 15 gros.,	Jacub Bogdalkovicz 18 gros.,
Nikel $\frac{1}{2}$ sexag(enam),	Simon Sparsky fert.,
Proczko 15 gros.,	Dorosh tywn nil dat.,
Michno Ivaskowicz 7 $\frac{1}{2}$ gros.,	Kost fert.,
Andris 15 gros.,	Say fert.,
Martin 14 gros.,	Wash fert.,
Danilowa 3 $\frac{1}{2}$ gros.,	Hlovienska 18 gros.,
Antony 17 gros.,	Halko navigator 18 gros.,
Proboszcz $\frac{1}{2}$ marcam,	Jaczko Kozeyka 6 gros.,
Bibek fert.,	Lopaczsky 6 gros.,
Marek $\frac{1}{2}$ marcam,	Stepan Sowka 6 gros.,
Halko fert.,	Vasko nauigator 6 gros.,
Vaczovicz 6 g.,	Zavischina fert.
Summa 12 marce cum 6 g.	

Piekulicze villa.

Kunasch 8 g.,	Viprzek 15 g.,
Hrin Novakowicz libertas,	Michal 9 g.,
Jan Novakovicz 10 gr.,	Matis Vayss fert.,
Stepan 9 g.,	Albertus Mykosch fert.,
Piotr fertonem,	Lanypetr Jurek 6 g.,
Gunyka 7 $\frac{1}{2}$ g.,	Martinus Vlman 6 gr.,
Nikel fert.,	Blasius 9 gr.,

Hannus Hunbik fert.,
 Casper Sikora 6 gr., |
 Sorosh 9 gr.,
 Martinus Shram 6 gr.,
 Ioh. Vandzidlo fert.,
 Johannes Sutor fert.,
 Kellar 11 gr.,
 Carpo 10 gr.,
 Philip 4½ g.,
 Humko Jankovicz 10½ gr.,
 Matis 4 g.,

Summa 6 marce minus 11 gr.

Nikel Sikora 7 g.,
 Michal Havster 7 g.,
 Thisko 4 grossos,
 Vasko Jankovicz 4 g.,
 Nicolaus Syyc 8 gr. desertum,
 Baytko 6 g.,
 Vasko Sienkovicz 9 gr.,
 Kunrath fert.,
 Hannus Gravshar 9 gr.,
 Stepko 4 g.,
 Andris libertas 8 gr.

Suburbani et ortulani:

Blazek 2½ gr.,
 Kocziebiey 4 gr.,
 Miniecz 2½ g.,
 Hrin 5 g.,
 Grzebien 3 g.,
 Luczka 2 g.,
 Liecz 5 g.,
 Ilko 1½ g.,
 Vasko 3 gr. de orto,
 Niczova fert.,
 Josko 5 grossos,
 Hrinko 2½ g.,
 Clemens balneator fert.,
 Trambacz 10 gr.,
 Blaskovicz 8 g.,

Lisy Jan 6 g.,
 Miklash 5 g.,
 Matvey fert.,
 Jacobus textor fert.,
 Liesiey 9 g.,
 Mikiczina ½ marcam,
 Czirvonka 9 g.,
 Volczko 16 g.,
 Lecz de Volczkowska 10 gr.,
 Kusma servit. 3 gr.,
 Volyanyn 2 lat nil est,
 Kucz 5 g.,
 Grzebien 10 g.,
 Arthim Fertorem,
 Kidalko 6 grossos.

Ex alia parte suburbani:

Pietrzek Sidor 6 gr.,
 Dibala cum Korithko 15 gr.,
 Andriskovicz Janek fert.,
 Nikel Czvernar 9 gr.,
 Vassil fert.,
 Sawka fert.,
 Janko Korithkovicz 6 gr.,

Mathias Czemermer ferton. |
 Andris Czvernar fert.,
 Jurassek 18 g.,
 Stepan fert.,
 Andrey fertorem,
 Marthiniecz 6 g.

Shumczieze.

Ivanko 8 gr.,	Martiniecz 6 gr.,
Vanyko 3½ g. cum t(ernario),	Hricz Otveyko 6 gr.,
Minkova 3 gr. cum 2 t(er)nar(iis),	Stanek Kidalko 6 gr.,
Jaczko Maly 6 gr.,	Martinus Labgarn fert.,
Demko fertonem,	Vielunczik 3 gr. cum t(ernario).

Summa 8 marce cum 11½ g.

Berlinze Valachorum:

Thimko cum Hawrylo de desertis 15 gr.,
 Item quatuor de dvorzisko 8 grossos,
 Item sex de dvorzisko fert.,
 Item tres de dvorzisko 6 gr.,
 Item tres de dvorzisko 6 gr.,
 Item vnus de dvorzisko 1½ gr.

Taberna iam est possessionata — marcam.

Summa 2 marce cum 6 gr. cum taberna; ibi proventus aliquando maius altiquando minus.

Olschany.

Tabernator Ichnat sexagenam,	Hrin tab(ernat)or 15 gr.,
Molendinator ½ marcam,	Iwan 7½ gr.,
Thimko 7½ gr.,	Sienko 7½ gr.,
Pasko 7½ gr.,	Andrey 7½ gr.,
Procz 7½ gr.,	Hrin 7½ gr.,
Nagorny 15 gr.,	Kost 7½ gr.,
Manykowska 7½ grossos,	Michal 5 gr.,
Mieli Jan 7½ gr.,	Ivan 5 gr.,
Ivanko 7½ gr.,	Piotrosch 7½ gr.,
Stepan 7½ gr.,	Jaczko 7½ gr.,
Abram 7½ gr.,	Tabernator sexagenam.

Summa 6 marce cum 8½ gr.

Krovnyky.

Ivanko 15 gr.,	Josko 15 gr.,
Niesczior 15 gr.,	Czurilo 15 gr.,
Item desertum,	Fied 15 gr.,
Stepan ½ sexagenam,	Slobyna ½ sexag.
Zany 15 gr.,	

Taberna sexagenam ad Tres reges.

H o s k o.

Maxim 3 gr.,	Vasko 3 gr.,
Mal 3 gr.,	Kusma 3 gr.,
Misko 3 gr.,	Andrey 3 gr.,
Jaczko 3 gr.,	Ivasko 3 gr.,
Michalko 3 gr.,	Malisha 3 gr.,
Michno 1½ gr.,	Ivasko 3 gr.,
Demko 3 gr.,	Humien 3 gr.,
Stepan 3 gr.,	Kost 1½ gr.

Taberna ½ marcam pro festo Martini.

Ceteri agri, qui appreciabantur, iam suscepti sunt sup(er) laborem.

Summa cum taberna 1½, marca minus 3 gr.

Jaskmanicze.

Stanko Sidor 10 gr.,	Ivan cum Stepan 10 gr.,
Hriniecz cum Teresko 10 gr.,	Prony cum Fiedko 10 gr.,
Hrinko cum Trost 10 gr.,	Piotr cum Kusma 10 gr.,
Sawka cum Luczka 10 gr.,	Stepan cum Stash 10 gr.,
Olexa cum Pashko 10 gr.,	Lechno 5 gr.,
Ivanko cum Kost 10 gr.,	Pyeshko 5 gr.,
Ivan cum vidua 10 gr.,	Fiedor 5 gr.,
Pietr de medio 5 gr.,	Taberna marcam.

In Dzievianczicze desertum.

Summa cum taberna 3½ marce cum 10 gr.

Czikow 5 marce cum 5½ gr.

Vishaczicze 21 marca minus 8 grossis.

Niezankovicze 6 marce cum 16½ gr.

Moscziska 16 marce cum 9 gr.

Item carnifices 8 marcas cum 16 gr.

Item sutores 2½ marcam cum 8 gr.

Item pistores 2½ marcam cum 8 gr.

Sed isti tantum primo anno dederunt, sed secundo non dederunt propter libertatem.

Item de navigio 12 marce

Item de villis Valachorum pro porcis etc.:

Makowa: 5 marce pro porcis, pro caseis 2 sexagenas, pro coquina marcam.

Krosno: pro porcis marcam cum 11 gr., pro caseis marcam, pro coquina $\frac{1}{2}$ sexagenam.

Smolnicza: pro porcis $1\frac{1}{2}$ marcam cum 8 gr., pro caseis marcam, pro coquina $\frac{1}{2}$ sexagenam.

Starzeva: pro porcis 3 marcas minus 16 gr., pro caseis sexagenam, pro coquina marcam.

Brilnicza: pro porcis 2 marcas cum 11 gr., pro caseis marcam, pro coquina $\frac{1}{2}$ sexagenam.

Summa 23 marce cum 20 gr.

Pro melle $1\frac{1}{2}$ marcam cum 10 gr. de eisdem villis.

Item pro festo sancti Petri Pauli de eisdem villis pro stranga 12 marce.

Item pro agnis 22 marcas minus fertone primo anno, secundo autem $24\frac{1}{2}$ marcam pro agnis.

De quinque villis Valachorum solunt per 5 agnos de qualibet area. Hic est proventus unius anni, similiter sequentis.

De molendino civitatis a tempore capitaneatus domini palatini vsque ad mortem 320 marce cum 3 marcis minus 3 grossis, de ista pecunia providebatur domus et famuli et artifices, et dominus recepit 50 marcas minus tribus marcis.

Item de teloneo dominus palatinus recepit 227 marcas.

Item a telonario, qui appreciaverat teloneum a medio quadragesime, recepit 100 marcas.

Censum duorum annorum recepit dominus palatinus in vigilia Trium regum, ex quibus misit regie maiestati centum florenos in moneta in Kanczuga ad quittanciam sue serenitatis.

Ceteram autem pecuniam duorum annorum mandavit sibi adduci ante festum s. Andree proxime preteritum cum registris et quittanciis regie maiestatis, que omnia commisit in manus filiorum, quia quittancia solvebat propria pecunia omnis, quarum non pauca habetur summa.

Item pecuniam, quam portavit Dobeslaus agazo ex Drohobicz sigillatam, prout dedit 240 marcas, etiam dominus recepit pariter cum ceteris.

II.

Regestrum capitaneatus Premisliensis

omnium proventuum oppidorum et villarum, per generosum dominum Stanislauum Maldrzyk de Chodywanyce, capitaneum samboriensem, de mandato serenissimi domini conscriptarum in manusque generosi domini Nicolai Creza de Bobolyce traditarum, prefatus vero dominus Creza in capitaneatum est intromissus de anno Domini 1497 die sive feria quinta proxima post festum s. Lucie.

Et primo sequitur castrum Premisliense. |

Castrum **Premisliense** omnesque res in eodem conscripte, que fuerunt invente :

Item 7 baliste; item hasta 1; item 2 reservacula sagittarum; alias thuly, absque klyky; item 1 paveza et alia thareza radeckye antique;

item 1 trunkus papaveris; item 3 olle buteri; item olla alia buteri przemythnego; item 5 casei valachici; item 7 arvine antique et 2 nove; item caseorum vaccinorum 40 et 5; item 3 trunci cepearum; item $\frac{1}{2}$ truncus humuli; item 3 polmyarky de pultibus ordei; item $\frac{1}{2}$ truncus piscium salsorum absque parte trunci; item 9 perne lardinis cum $\frac{1}{3}$ perna; item 20 szoldri porcine; item 4 verva carniurn agnellinarum subfumigatarum; item 2 trunci de granis canaparum;

item corde redales 63 alias postronky; item truncus salis; item calidare antiquum; item aliud calidare in balneo;

item ance 44 honorum alias poczty;

item 7 medii dolii caulium acetosorum; item 2 polachtelky carniurn salsarum et 6 maiores parum quam polachtelky; item 40 et 8 casei przemytne vaccini;

item de pulvere bombardarum funth; item 2 pixe alias poltarsznye in lectis; item 2 bombarde alias moszderze; item 3 pixe ferre oblonge, alias hakownyce; item 1 bombardata parva admodum, moszderz; item 2 hakownyce parve; item 2 hakownyce de spyza; et omnes supradicte pixe in lectulis impositae.

Item in castro braxatorium cum omnibus necessariis nihil excludendo.

Item in coquina 3 calidaria duo parva et tertium parum maius; item due patelle ambe super pedibus; item 2 scultelle magne stannee et tertia parva; item 5 talaria stannea; item 1 veru ferrum; item 2 coclearia ferrea magna.

Item 15 porci et sedecimus karmny; item in molendino civili premisliensi 3 porci karmne; item in molendino in Olshany 2 porci karmne; item in molendino super fluvio Wyaz 1 porcus karmny.

Predium sub castro Premisliensi et omnes res in eodem conscripte:

item $7\frac{1}{2}$ acerws siliginis; item tritici acerws, item 4 acervi avene; item $1\frac{1}{2}$ acerws de ordeo; item $1\frac{1}{2}$ acerws pisi; item $\frac{1}{2}$ acerws tatarky; item 1 stirta feni, item 11 vacce; item 3 vituli et 2 lonsczatha, item 5 vitululi alias cyelath; item ance 34. |

Dzyewyacycze — aliud predium castri Premisliensis et omnes res in eodem conscripte:

item 6 acervi antique avene, et omnes mures destruxerunt, quod nullius sunt valoris; item 7 acervi avene nove et octaws $\frac{1}{2}$ acerws; item $\frac{1}{2}$ acerws pisi pariter cum avena; item acerws avene cum medio mixtus, sed ad brazea inceptus; item acervi de ordeo et ex illis 2 pisa impleti; item 12 acervi siliginis et tredecimus cum tritico anni preteriti mixtus; item acervus pisi; item $2\frac{1}{2}$ acervus feni; item media stirta feni; item in montibus dictis Kruhel, qui ad castrum pertinent Premisliense, 8 stirte feni; item in campo, quod ad Dzyewyacycze pertinet, dictum Blonye, 10 stirte feni; item a pratis dictis Horzky 2 stirte feni.

Castri ortulani dicti pszarcze:

item Grzebyen $2\frac{1}{2}$ gr.,
 item de alio orto 10 gr.,
 item Luczka 2 gr.,
 item Lucz 5 gr.,
 item Lyecz 5 gr.,
 item Pawel 15 gr.,

item Franek 5 gr.,
 item Hrynkowa 5 gr.,
 item Maczek $2\frac{1}{2}$ gr.,
 item Mynyecz $2\frac{1}{2}$ gr.,
 item Wanko 4 gr.,
 item Fedor $2\frac{1}{2}$ gr.

Ortulani subcastrenses alii:

item Waszkowa 3 gr.,
 item Jan Lyszy 15 gr.,
 item Hryko $2\frac{1}{2}$ gr.,
 item Ilko $1\frac{1}{2}$ gr.,
 item Helena vidua fert.,
 item Jozsko 5 gr.,
 item Mikyczyna $\frac{1}{2}$ marcam,
 item Blaszkow $1\frac{1}{2}$ gr.,
 item Olexa 3 gr.,

- item Lyeszyen 10 gr.,
- item Cuzsma 3 gr.,
- item Luczka 6 gr. de quarta agri et non de orto,
- item Martinus tubicinator fert.,
- item Nyczowa fertonem,
- item Martinus Knap tenet ortum et quodocunque eum potest
appreciare aut pro $\frac{1}{2}$ marca aut pro floreno, hunc solvit,
- item Czyrwonka 15 gr.,
- item Jan balneator fertonem,
- item Prassolka fert.,
- item Wolczek 16 gr.,
- item Mathey penes Kropka fert.,
- item Byrethko 8 gr.

Isti ortulani aliqui laborant et aliqui non, qui vero censum solunt ultra 10 gr., isti non laborant, sed qui 3 gr. aut 8 solunt, isti pro castro semper laborant.

Piscatores castri. Item juris est et consuetudinis, quod piscatores, qui volunt tenere regium fluvium dictum Szan, extunc a festo s. Adalberti conveniunt sive appreciant et teneant usque ad festum s. Michaelis, et qui tenent dictum fluvium, tenentur septimanalim ad castrum dare sive solvere 2 gr. aut pisces valoris 2 grossorum. Item si alicui dictorum piscatorum contigerit tenere dictum fluvium a festo s. Michaelis usque ad festum s. Martini, extunc ad castrum tenetur aut pisces valoris 1 grossi, aut in pecuniis 1 grossum.

Civitas Premisliensis, sed habet libertatem post combustionem ignis.

Suburbium ejusdem civitatis Premisliensis:

item prefati suburbani censum solunt; item quilibet kmetonum de quolibet laneo dat $\frac{1}{2}$ marcam et truncum avene et alium truncum siliginis, duos gallos, 12 ova et 2 caseos vaccinos et de qualibet quarta unum vertel siliginis et avene, 1 caseum et gallum.

- item Jurek de 3 quartis,
- item Stepan de $\frac{1}{2}$ laneo,
- item Andrey de $\frac{1}{2}$ laneo,
- item Andryszek de $\frac{1}{2}$ laneo,
- item Michal de $\frac{1}{2}$ laneo,
- item Korythko de $\frac{1}{2}$ laneo,
- item Szawka de $\frac{1}{2}$ laneo,
- item Pyrzchala de quarta,

item Cravczowa de $\frac{1}{2}$ laneo,
 item Nykyel de laneo absque media quarta,
 item Jankowa de $\frac{1}{2}$ laneo,
 item Dybalka de $\frac{1}{2}$ laneo et de $\frac{1}{2}$ quarta vna cum Korytko,
 item Petrenko de quarta.

Szunczyckye agri:

Item Petrus Lagar de $\frac{1}{2}$ laneo,	item Lyecz de quarta,
item Jaczko de quarta,	item Jaczkovicz alter de quarta,
item Martin Chocz de quarta,	item Kydala de quarta,
item Jaczkovicz de quarta,	item Stanko de quarta.

Prefati suburbani ad molendinum ducunt rubetum, quando mandatur; item vias sive ponticulos reformant, quando mandatur; item prefati, quando serenissimus dominus equitat versus Podoliam, reducunt regiam coquinam ad Moszczyska, et de Podolia equitat versus Cracoviam, extunc reducunt coquinam ad opidum Canyczuga.

Item idem suburbani, qui morantur in civitate Premisliensi et suos agros in suburbio habent, isti libertatem ab igne non habent, sed census ut et alii suburbani solunt, et isti omnes suburbani sunt iuris theutonici etc.

Villa **Zaszanye** sub civitate Premisliensi, de ista villa omnes kmethones censum condescendunt:

item Mathias de $3\frac{1}{2}$ quarta, item Lechnowa de $3\frac{1}{2}$ quarta media marca minus 2 grossis,
 item Lyenko de $\frac{1}{2}$ laneo 15 gr.,
 item Nyeczuyka de quarta $7\frac{1}{2}$ gr.,
 item Kulka de quarta $7\frac{1}{2}$ gr.,
 item Ffyeth Danylowey de quarta $7\frac{1}{2}$ gr.,
 item Albertus Stepan de $\frac{1}{2}$ laneo 15 gr.,
 item Pyotrasz de $\frac{1}{2}$ laneo 15 gr.,
 item Kykyel de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ sexagenam,
 item Procz de $\frac{1}{2}$ laneo 15 gr.,
 item Michno de quarta $7\frac{1}{2}$ gr.,
 item Andreas de $\frac{1}{2}$ laneo 15 gr.,
 item Martin de $1\frac{1}{2}$ quarta 15 gr.,
 item Ffyeth Danylowey de $\frac{1}{2}$ quarta 4 gr. secundo solvit,
 item Antonyowa de 3 quartis $16\frac{1}{2}$ gr.,
 item de laneo prepositi solunt $\frac{1}{2}$ marcam,
 item Michno de $\frac{1}{2}$ laneo fert.,
 item Halko de $\frac{1}{2}$ laneo fertonem,
 item Ivanko de medio laneo fertonem,

- item Ivanko alter de quarta 6 gr.
- item Marek de laneo $\frac{1}{2}$ marcam
- item Pawlik de $\frac{1}{2}$ laneo fertonem
- item Paszkowa de 3 quartis 18 gr.
- item Staszek Jacubik de $1\frac{1}{2}$ laneo 3 fertones
- item Woythek de $3\frac{1}{2}$ gr. 20
- item Michnowa vidua de $\frac{1}{2}$ laneo fertonem
- item Malyszka de quarta 6 gr.
- item Maczyn de $1\frac{1}{2}$ quarta 10 gros.
- item Jacub Bochdalek de 3 quartis 18 gr.
- item Szymek Spaszky de $\frac{1}{2}$ laneo fertonem
- item Dorofyey de $\frac{1}{2}$ laneo fertonem
- item Maczek Bochdalek de laneo $\frac{1}{2}$ marcam
- item Coszcz de $\frac{1}{2}$ laneo fertonem
- item Iszay de 3 quartis 18 gr.
- item Iwasz de $\frac{1}{2}$ laneo fertonem
- item Olowyenka de quarta 6 gr.
- item Halko de laneo $\frac{1}{2}$ marcam
- item Jacub de $\frac{1}{2}$ laneo fertonem
- item Szawka de quarta 6 gr. |
- item Przewosnyk de quarta 6 gr.
- item Iwanko de $\frac{1}{2}$ laneo fertonem
- item Zawyschina de $\frac{1}{2}$ laneo fertonem.

Prefati kmethones quilibet de laneo solvit avenam et siliginem, ova, caseos vaccinos, gallos, rubetum ad molendinum ducunt et coquinam serenissimi domini reducunt, similiter ut suburbani premislienses; item prefati eciam ligna et fenum ducunt pro adventu regio, quantum necesse fuerit, solum vias non reformant.

Opidum **Nyezankowycze**, sed habet libertatem. Agri dicti Zabczeczye sub opido Nyezankowycze, ibi kmethones censum solunt:

- item Baythko de quarta $5\frac{1}{2}$ gr., item idem de alia quarta 5 gr.
- item Ffedor de quarta 5 gr.
- item Waszyl de quarta 5 gr.
- item Michno de quarta $5\frac{1}{2}$ grossos
- item Szychczyna de obszar $5\frac{1}{2}$ gr.
- item Sydorek de quarta 5 gr.
- item Valek de quarta $5\frac{1}{2}$ grossos
- item Marcisz de quarta $5\frac{1}{2}$ gr.
- item Chryn de quarta $5\frac{1}{2}$ gr.
- item Syenko quarta 5 gr.
- item Kysz Watrovycz de $\frac{1}{2}$ laneo 10 gr.

item Hawrylo de quarta $5\frac{1}{2}$ gr.

Isti kmethones nihil solunt, neque condescendunt, solum supra-dictum censum.

Villa **Vyszathyceze** iuris theutonici, et censum solvit laboremque condescendit :

item Wanko Kusznycz de obszar solvit 8 gr.

item Culyeschowa vidua de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.

item Fedor de 3 quartis 3 fertones et 3 gr.

item Paszek de quarta $8\frac{1}{2}$ gr.

item Zanyecz de quarta $8\frac{1}{2}$ gr.

item Lehyn de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.

item Mathiaschowa de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.

item Jaczko Temerecz de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.

item Wanko Zelyeszko de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.

item Dymitr cum Procz de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.

item Stepan de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.

item Jaczko Czwoisch de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.

item Climkowa de $\frac{1}{2}$ laneo longiori $\frac{1}{2}$ sexagenam

item Michno de $\frac{1}{2}$ laneo longiori $\frac{1}{2}$ sexagenam

item Michno Korythkowicz de $\frac{1}{2}$ laneo — відтято |

item Waszyl de quarta 15 gr.

item Victor de 3 quartis $\frac{1}{2}$ marcam absque 3 gr.

item Hrycz de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ sexagenam

item Zanko de quarta 15 gr.

item Ffyen de quarta 15 gr.

item Fedor Victorowicz de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ sexagenam

item Dzyeczynnyecz de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ sexagenam

item Luca de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ sexagenam

item Jacub de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ sexagenam

item Hryn Maszco de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ sexagenam

item Olexa de quarta 15 gr.

item Jaczkowa de $1\frac{1}{2}$ quarta $\frac{1}{2}$ marcam absque $1\frac{1}{2}$ gr.

item Ogonek de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ sexagenam

item Zegotha de $1\frac{1}{2}$ quarta $\frac{1}{2}$ marcam absque $1\frac{1}{2}$ gr.

item Gregorius de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ sexagenam

item Wyerzba de quarta 15 gr.

item Maszko de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.

item Maczek de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.

item Maczkowa de quarta breviori $14\frac{1}{2}$ gr.

item Michnyk de 3 quartis 3 fert. et 5 gr.

item Marek de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.

- item Byenkowa de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.
- item Nowak de quarta breviori $14\frac{1}{2}$ gr.
- item Marek alter de quarta $14\frac{1}{2}$ gr.
- item Smolka de 3 quartis 3 fertones et 5 gr.
- item Mrzyglot de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.
- item Murarz Zak de 3 quartis 3 fertones et $3\frac{1}{2}$ gr.
- item Hulubyen de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.
- item Vanko de quarta $13\frac{1}{2}$ gr.
- item Jaszczek de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.
- item Mathwey de $\frac{1}{2}$ laneo $\frac{1}{2}$ marcam et 3 gr.
- item Czyzelyeyowa de 3 quartis 3 fertones et $3\frac{1}{2}$ gr.
- item Spodar de 3 quartis 3 fertones
- item Cuszma de quarta fertonem
- item Duda Szymek de obszar 10 gr., nihil magis dat.

Item villa prefata stacionem dat marcam minus tribus grossis; item prefati kmethones quilibet de laneo solvit stacionem per truncum avene; item quilibet de $\frac{1}{2}$ laneo avenam censualem — truncum avene, gallum, caseum vaccinum et per 6 ova; item quilibet de quarta eciam censum solvit $\frac{1}{2}$ truncum avene, $\frac{1}{2}$ gallum, $\frac{1}{2}$ caseum vaccinum et 3 ova; item prefati kmethones laborant, quando mandatur. |

Villa **Pyekulyeze** — ista villa est iuris theutonici, solunt $\frac{1}{2}$ censum pro serenissimo domino ad festum s. Martini et medium censum pro festo s. Johannis advocato.

- Item Cunasz de obszar 8 gr.
- item Hryn de $\frac{1}{2}$ laneo 6 gr.
- item Jan de 3 quartis et 1 virga 10 gr.
- item Stepan de 3 quartis 8 gr.
- item Iwanko de $\frac{1}{2}$ laneo 6 gr.
- item $\frac{1}{2}$ laneum desertum
- item Petrus de 3 quartis 10 gr.
- item Kykyel de laneo fertonem
- item Iwanko de $\frac{1}{2}$ laneo 6 gr.
- item Andreas de 3 quartis 9 gr.
- item Michal de 3 quartis 9 gr.
- item Matisz de laneo fertonem
- item Jurek de laneo fertonem
- item Wythek de laneo fertonem
- item Blazek de 3 quartis 9 gr.
- item Lenart de $\frac{1}{2}$ laneo 6 gr.
- item Lucasz de $\frac{1}{2}$ laneo 6 gr.

- item Philip cum Hryn de $\frac{1}{2}$ laneo 6 gr.
 item Schorosz de 3 quartis 9 gr.
 item Szram de $\frac{1}{2}$ laneo 6 gr.
 item Wądsydlo de laneo fertonem
 item sutor de laneo fertonem
 item Kyelar de $\frac{1}{2}$ laneo 6 gr.
 item Carp de 3 quartis et virga 10 gr.
 item Pilip de $1\frac{1}{2}$ quarta $3\frac{1}{2}$ gr.
 item Hryn de $1\frac{1}{2}$ quarta $3\frac{1}{2}$ gr.
 item Cunrath de laneo fertonem
 item Maczek de 3 virgis 4 gr.
 item Hannus Cawczarowicz de 3 quartis 9 gr.
 item Andreas alter de 8 virgis 8 gr.
 item Faltyn de 4 virgis 4 gr.
 item Michal de quarta et 4 virgis 7 gr.
 item Peter de quarta et 4 virgis 7 gr.
 item Casper de 4 virgis 4 gr.

item Wyeczorek de 4 virgis habet libertatem duorum annorum a festo Paschae proxime affuturo

- item 4 virge deserte
 item pop de obszar 2 gr. dat
 item Waszco de 3 quartis 9 gr.

Item prefatorum kmethonum quilibet per annum de laneo teneri dare per truncum avene, per truncum siliginis, per 2 caseos vaccinos, per 2 gallos et per 12 ova; item prefati tenentur fenum et ligna ducere in adventum serenissimi domini, quociens opportunum fuerit; item prefati kmethones tenentur rubetum ad molendum ducere et coquinam regalem reducere, ut et suburbani premislienses.

Villa **Brylnyca** — istius ville medietas est iuris valachici et alia medietas est iuris ruthenici. Item isti homines, qui solunt daciarn agnellinam sunt iuris valachici:

Item Petrus et Iwan de integra area solunt 4 agnos super pedibus, truncum avene et 2 gallos, quilibet procus valoris 16 gr., 2 caseos valachicos, aut pro 2 caseis et pro cingula alias poprak dant 5 grossos.

Item Harthin et Fyedo similiter solunt de integra area.

Item Hryn et Dimitr similiter solunt de area integra.

Item Thymko et Mikytha similiter de area solunt.

Item in Olschany similiter integra area una iuris valachici et similiter solvit ut prefati kmethones, quia ad illos pertinet iure.

Item de prefate ville medietate quilibet de area solvit daciam de iure et consuetudine 4 agnos super pedibus, 2 porcos, quilibet porcus valoris 16 gr., per truncum avene, per 2 caseos valachicos aut 5 gr. pro 2 caseis, et cingula alias poprak. Item prefate ville medietas solvit $\frac{1}{2}$ trugam in vere $\frac{1}{2}$ sexagenam et in autumpno aliam mediam sexag. Item prefata medietas ville stacionem solvit pro festo ss. Petri et Pauli apostolorum $\frac{1}{2}$ sexag. Item prefata medietas equm solvit — marcam pro eodem tempore ut et stacionem. Item prefati villani per annum tenentur ire 1 diem ad messem et aliam diem ad falcastrandum. Item ligna scindunt, quando mandatur, sed petiti ad tlocam. Item equitant cum capitaneo aut suo officiali, dum et quando mandatur.

Item iuris est et consuetudinis, quia quilibet de area dat a 20 porcis 2 porcos, quilibet porcus valoris 16 gr., et aliquis kmethonum non haberet porcos, oportet solvere illos 2 porcos pecuniis, videlicet per 16 gr. porcus; item si aliquis kmetonum vltra illos 20 porcos haberet alios 10 aut 20 porcos etc., extunc a porcis tenentur dare porcum super pedibus et a 20 porcos tenentur dare duos eciam super pedibus. | Item si vero fuerint glandines alias zyr, extunc ab intromissione(m) porcorum quilibet kmethonum tenentur dare per unum grossum et hoc a quolibet porco. Si vero aliquis haberet minus porcos quam decem, hoc est porcum tres aut octo, et non essent glandines, extunc tenentur solum dare per medium grossum.

Item prefati kmethones sbor solunt gallis.

Item aduocatus alias knyasz capit terciam partem penarum, seropharum et agnorum. Item knyasz de iure XII agnos dare tenetur. Item omnes advocati, alias knyazye, qui sunt iuris valachici, tenentur de iure per 12 agnos super pedibus quolibet in anno.

Alia medietas Brylnyze, que est iuris ruthenici. Isti omnes solunt censum:

Item Zan et Phil de area solunt 8 gr. et truncum avene

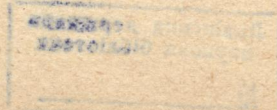
Item Hanko et Fedor de integra area solunt 8 gr. et truncum avene

Item Dascho et Danilo de area solunt 8 gr. et truncum avene

Item Jaczko de $\frac{1}{2}$ area solvit 4 gr. et $\frac{1}{2}$ truncum avene

Item taberna solvit marcam integram

Item prefati villani huius medietatis stacionem solunt pro festo ss. Petri et Pauli mediam sexagenam. Item prefati villani laborant, quando mandatur. Item prefati sbor solunt 2 gallos et anciam. Item solunt ova 3 sexagenas per annum.

Villa **Olschany**, iuris ruthenici, censum solvit :

Item Procz de $\frac{1}{2}$ area, item Paszco de $\frac{1}{2}$ area, item Milian de $\frac{1}{2}$ area per $7\frac{1}{2}$ gr. |

Item Iwanko de $\frac{1}{2}$ area, item Waszyl de $\frac{1}{2}$ area, item Syenko de $\frac{1}{2}$ area, item Jaczko de $\frac{1}{2}$ area, item Andrey de $\frac{1}{2}$ area, item Coscz de $\frac{1}{2}$ area, item Abram de $\frac{1}{2}$ area per $7\frac{1}{2}$ gr. solunt.

Item Michalco de tercia parte aree 5 gr. soluit.

Item Iwan de tercia parte aree 5 gr. soluit.

Item tercia pars aree deserta, sed qui laborat — soluit.

Item Iwan de $\frac{1}{2}$ area $7\frac{1}{2}$ gr. soluit.

Item Jaczko de $\frac{1}{2}$ area $7\frac{1}{2}$ gr. solvit.

Item molendinator de $\frac{1}{2}$ area $\frac{1}{2}$ sexagenam soluit.

Item taberna soluit sexagenam et $\frac{1}{2}$ truncum avene.

Item taberna alia soluit sexagenam.

Item Ilko et Syenko de integra area per 2 annos habent libertatem.

Item prefata villa stacionem soluit $\frac{1}{2}$ sexagenam in estate et laborant, quando mandatur.

Item omnes pariter kmethones solunt auenam censualem IX cum medio trunco; item sbor per annum solunt 2 gallos et ancam.

Villa **Hoszko**, iuris ruthenici, omnes censum solunt in eadem :

Item quilibet kmethonum solvit de integra area 3 gr. et per truncum avene, et quilibet de $\frac{1}{2}$ area soluit $1\frac{1}{2}$ gr. et per $\frac{1}{2}$ truncum avene.

Item Alexius, item Mal, item Michno, item Jaczko, item Petrus, item Stepan, item Jozzko, item Antosz, item Vaszco, item Demko, item Andrey, item Cuszma, item Hrycz, item Andrey alter, item Iwazsco, item Fedor: isti omnes de integris areis.

Item Miszko de $\frac{1}{2}$ area $1\frac{1}{2}$ gr. et $\frac{1}{2}$ truncum avene.

Item Andrey ortulanus de orto soluit 6 gr., sed de $\frac{1}{2}$ area soluit $1\frac{1}{2}$ gr. et laborat quando mandatur. |

Item prefata villa laborat, quando mandatur; item villa dicta stacionem dat unam iuventam valoris mediam sexagenam, sed soli kmethones asserunt, quod dum serenissimus dominus venerit, solum dant stacionem, ideo quia magnos labores habent et veniunt ad labores per distanciam 2 miliarum.

Villa **Crownky**, iuris ruthenici, censum soluit :

Item Iwanko de area 15 gr.

Item Nyestorowa de area $\frac{1}{2}$ sexagenam, sed nunquam laborat

Item Slobyna de $\frac{1}{2}$ area $\frac{1}{2}$ sexagenam

Item Stepan de area 15 gr.

Item Fyeth de area 15 gr.

Item Nyestor de area 15 gr.

Item Jozsko de area 15 gr.

Item Zanko de area 15 gr.

Item tres aree deserte.

Item taberna 4 florenos soluit, duos pro festo Trium regum et alios duos pro festo ss. Petri et Pauli apostolorum.

Item prefati villani ex antiquo laborarunt 3 dies, sed asserunt, quia ex novo laborant, dum et quando mandatur.

Villa **Jaszkmanyeze**, iuris ruthenici, censum soluit:

Item quilibet kmethonum de $\frac{1}{2}$ area soluit per 5 gr., truncum avenae, per 1 gallum et per 6 ova.

Item Lyechno, item Stanko, item Hryczowa, item Thereszko, item Wanko, item Stepanowa: isti omnes de mediis areis. |

Item Iwaszkowa cum Thaschowa de integra area 10 gr. solvit.

Item Pyszco, item Kywyorny, item Hrynko, item Trusz, item Sydor, item Luczka, item Wassyliecz, item Paszco, item Olyxa, item Coscz, item Zygala, item Fyeda, item Lysznyk, item Wanko: isti omnes de mediis areis.

Item pop nichil dat.

Item 3 cum media area deserta.

Item taberna dat duas marcas, unam marcam pro festo s. Johannis et aliam pro festo s. Martini.

Item prefata villa laborat, dum et quando mandatur; item predicta villa stacionem dat sexagenam, sed asserunt kmethones, quia solum in adventu serenissimi domini regis et non plus, et retinuerunt duas staciones.

Villa **Makowa** iuris valachici:

item prefata villa soluit daciam, item quilibet de integra area dat 5 agnos super pedibus, 2 porcos per 16 gr., 4 caseos valachicos aut 10 gr. pro caseis et pro cingula, quilibet caseus per $2\frac{1}{2}$ gr. et poprak per $\frac{1}{2}$ gr. |

Item Deschko et Andrey, item Andrey alter cum Thereschko, item Fyethko et Syen, item Coszcz et Myasz, item Hrycz cum Petro, item Waszyko cum Wanko, item Jaromi cum Iwan, item Myasz cum Szyenkone, item Syenko alter cum Iwaszco, item Jaczko cum Sydor, item Ichnat cum Lycz, item Petrus cum Danilo, item Lyechno cum Fedor: isti omnes sunt de integris areis et solunt ut supra.

Item **k a n y a s z** dicit, quia habet terciam partem mellis, penarum, agnorum, scropharum, kunyze, wychodu etc. Item knyasz tenetur dare quolibet in anno 12 agnos et pro festo Pasche agnellum.

Item prefata villa strungam dat in vere marcam et in autumpno aliam marcam. Item dat de melle unum polmyarek. Item supradicta villa similiter omnia facit et condescendit, sicuti medietas ville Brylnyze suprascripte, que est iuris valachici etc.

Villa **Starzewa**, et est iuris valachici:

Item istius ville quilibet kmetho de integra area dat 5 agnos super pedibus et per 2 caseos valachicos cum poprąk, valoris 5 gr., et per 1 poreum, valoris 16 gr. etc. |

Item Chodor, item Onacz, item Roman, item Stepan, item Fedor, item Zan, item Iwazsko, item Ilko, item Iwan, item Lyecz, item Stepan alter, item Petrusz cum Climkone: isti omnes sunt de integris areis.

Item prefata villa tempore veris soluit strungam vnam marcam et tempore autumpni aliam marcam, item equum soluit sexagenam, item stationem soluit vnam sexagenam; item quilibet soluit scrophas siue porcos, similiter sicuti medietas ville Brylnyze suprascripte, que est iuris valachici, item mel soluit.

Item knyasz habet terciam partem agnorum, scropharum, mellis, penarum iudicii, kunyze et vychodu; item knyasz soluit 12 agnos quolibet in anno et agnellum pro festo quolibet Pasche.

Villa **Smolnyza**, iuris valachici:

item quilibet kmethonum soluit de integra area 5 agnos super pedibus, per 4 caseos valachicos valoris 10 gr. et per 1 poreum valoris 16 gr., similiter ut et alie ville valachice.

Item Jan et Stan, item Fedor et Phil, item Hleb cum Waszkone, item Stepan et Michno, item Iwan et Petrusz: isti omnes sunt de integris areis et solunt ut supra.

Item Stepan et Fedo dant 2 mensuras mellis. |

Item prefata villa soluit strungam mediam sexagenam tempore veris et aliam mediam sexagenam tempore autumpni; item soluit stationem eciam mediam sexagenam, item equum soluit marcam.

Item knyasz similiter capit ut et alii knyaszice de villis valachici iuris et dant similiter daciam ut et alii.

Item omnes kmethones, si habent scrophas, similiter ab eisdem solunt daciam ut et alie ville aut medietas ville Brylnyze iuris valachici.

Villa **Kroszno**, iuris valachici:

Item quilibet kmethonum de integra area solvit 5 agnos super pedibus, 4 caseos pro 10 gr. et per unum porcum valoris 16 gr.

Item Iwko et Symko, item Schandro cum Phil, item Iwan cum Hawrilo, item Clym cum Iwan, item Maxim et Fedor: isti omnes de integris areis.

Item Johen de $\frac{1}{2}$ area soluit $2\frac{1}{2}$ agnum et 2 caseos pro 5 gr. et porcum pro 8 gr.

Item prefata villa strungam et stacionem solvit similiter ut villa Smolnycza superius scripta; item equm soluit marcam et $4\frac{1}{2}$ gr.; item prefati villani, scrophas habentes, similiter ab eis solunt, sicuti medietas ville Brylnyche iuris valachici.

Item knyasz similiter capit terciam partem, sicut et alii knyazye, et similiter eciam daciarn condescendit ut et alii knyazye.

Villa **Nyehrepka**: in ista villa omnes sunt servi; item quilibet servorum predictorum soluit truncum avene et per 2 gallos et hoc vocatur prasznyczne; item isti nihil faciunt, solum seruiunt, dum et ubi mandaverit illis capitaneus siue suus officialis: |

item Wassyl, item Jarofey, item Iwanko, item Zanyecz, item Luczka, item Slomeczyna, item Wanko, item Jaczko, item Fyetko, item Hrynyecz: isti omnes de integris areis.

Molendina quatuor ad castrum Premisliense pertinentia sequuntur:

Item molendinum sub civitate Premisliense, super fluvio Schan.

Item molendinum in Olschany, super fluvio parvo.

Item molendinum in Krownyky, super fluvio Wyar nuncupato.

Item molendinum in Nyehrepka, super fluvio parvo.

Villa **Czykow**, iuris theutonici:

Item Iwanko de $\frac{1}{2}$ laneo fertonem, vertel avene, caseum vaccinum et 3 ova.

Item Fyetko de $\frac{1}{2}$ laneo $12\frac{1}{2}$ gr., vertel avene et 3 ova, gallum et caseum vaccinum.

Item Zanko de 3 quartis 23 gr., medium truncum avene absque macza et caseum vaccinum.

Item Hartim de 3 quartis $\frac{1}{2}$ marcam, $\frac{1}{2}$ truncum avene et 6 ova, gallum et caseum vaccinum. |

Item Wassyl de $\frac{1}{2}$ laneo 14 gr., vertel avene, 3 ova, caseum et gallum.

Item Michal de obschar $16\frac{1}{2}$ gr., 3 polmarky avene, gallum, caseum et 3 ova.

Item prefati kmethones laborant, quando mandatur.

Item ibidem bona et magna piscina.

Medica predium bonum:

Item omnes res in eodem invente et conscripte, et primo in oreo item $1\frac{1}{2}$ acervus ordei; item $\frac{1}{2}$ acervus tritici vernalis, vna cum siligine vernali, alias iare; item acervus pisi vna cum ordeo; item duo acervi avene; item 6 acervi siliginis; item 11 vacce; item 3 iuveneule, alias ialovyath; item 2 vituli nywrzasne; item 6 vitululi alias cyelath; item 6 scrophe; item ance 40; item 3 trunci papaueris; item 2 sexagene caseorum vaccinorum; item vnus truncus rapparum succarum; item $\frac{1}{2}$ truncus mili; item 2 arvine; item $1\frac{1}{2}$ porcio sepi, alias polthora kraga; item 2 olle buteri; item 3 dolii caulium accetosorum; item $\frac{1}{2}$ truncus de granis canaparum; item 11 stirte feni novi et 16 stirte antiqui feni.

Villa Medica, iuris ruthenici:

Item quilibet kmethonum de integra area soluit truncum avene, per 2 gallos; item de $\frac{1}{2}$ area per $\frac{1}{2}$ truncum et per unum gallum.

Areæ: Item Pyotrek de $\frac{1}{2}$ area, item media area deserta, item Derlycza cum Fyk, item Lyenyecz et Manyecz, item Czechowa cum Hawrilowo: de integris areis.

Item Jozsko et Michno de integris areis.

Item Antosch de media area.

Item desertum.

Item Marczynowa de $\frac{1}{2}$ area.

Item Jacco cum Waszyl de integra area.

Item Andrey piscator de $\frac{1}{2}$ area nihil dat, sed sedet ad voluntatem domini.

Item Thymosz, item Lycz cum Dorofyey, item Josz cum Lyechno, item Lyesz et Hrynko: de integris areis.

Item Sidor de $\frac{1}{2}$ area.

Item desertum.

Item Hryn cum Balasz de integra area.

Item Manyecz de $\frac{1}{2}$ area.

Item desertum Mayowskye.

Item Feythko et Maliyan de integra area.

Servi ibidem:

Item Fedor de integra area

Item Feythkowa de $\frac{1}{2}$ area

item $\frac{1}{2}$ area deserta.

Item Janko et Sydor de integra area 2 truncos avenae et 2 gallos dant.

Item prefati kmethones laborant, dum et quando mandatur.

Item thaberna soluit marcam de area, truncum avenae et 2 gallos, sedetque in ea Mykytha.

Item Wanko tabernator de area taberne soluit marcam, truncum avenae et 2 gallos.

Item Pilip tercius tabernator de area soluit marcam, truncum avenae et 2 gallos.

Item Syenko et Jacob tabernatores solunt marcam, truncum avenae et 2 gallos. |

Item taberna deserta una.

Item Jacob Woszny in taberna sedet et nihil dat.

Villa **Schahynye.**

Item Iwanko et Hrycz de integra area solunt 1 truncum avenae, 2 gallos et isti 2 solum laborant.

Servi ibidem: item Stanko cum Manko de integra area, item area integra deserta. Item Hanyczko de taberna $\frac{1}{2}$ sexag., $\frac{1}{2}$ truncum avenae et 1 gallum.

Item prefati villani similiter faciunt sicuti villa Medica.

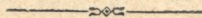
Item ibidem est molendinum et piscina.

Opidum **Moscyszka:**

Item venientes omnes consules de dicta civitate Moszczyszka fassi sunt et recognoverunt, venisse omnes fructus sive proventus de civitate Mostiensi super partem serenissimi domini solum 32 marcas cum 16 scotis.

Item ibidem sunt duo molendina bona etc.

Finis huius operis.

Два документи з внутрішньої історії в. кн. Литовського XVI в.

В одній з львівських антикварень між паперами, що, очевидно, належали родині Мосальських вибрав я для себе кілька документів. Два з них оголошую тепер друком, як цікавий матеріал до історії внутрішнього устрою в. кн. Литовського.

Перший з них — се інвентар маєтності Дедиґолдишки, в землі Жомоїтській, споряджений 1585 р. Ориґінал писаний старанно на двох аркушах, зшитих ниткою, з кінцями приліпленими печатками; печатки прибиті на паперовім паску, підложеном воском, мають на собі герби з ініціалами імен. Ззаду документа пізнійші надписи: *Inwentarz, co p. Hrehory Mosalski puszcza zastawą na rok ieden majątnosc Dedigoldyszki P. Ozemblowskiemu*, і подібна ж надпись, вже новим письмом написана. Інвентар сей містить в собі докладну опись костела, двора і току в Дедиґолдишках, далі реєстр доходів з людности, що належить до тієї маєтності — се, розуміється, найбільш цікава частина документа, хоч і перша для історії побутової має не малий інтерес (по дорозі вкажемо на уживання давніх термінів руських: гридня в значінню хати для челяди, одрина (пор. Іпатська літ. с. 38) в значінню повітки, хліва на худобу).

Людність приналежна складається з трох категорій: міщан, бояр і селян — людей волостних. Містечко стоїть в повній залежності від свого дідича: міщане не лише платять чинш грошовий (3 гроша з огороду і з морґу ґрунту по 40 гр.), але ходять літом на роботу до двірського фільварку; доходи з корчом ідуть до двору; про якісь вільні ґрунти мійської адміністрації (війта і т. и.) не згадується. Всі міщане мають окрім городів по морґу поля, значить — всі займаються хліборобством.

Бояре виступають в значному числі; вони сидять здебільшого особними селами і хуторами, лише в селі Гелґодшиках мешкають разом з селянами. Їх ріжниця від селян — що не роблять роботи

фільварчаної і не дають данн хлібної, а звичайно обмежують ся чиншом грошовим; чинш неоднаковий: від 1 копи і 40 грошей до трох кіп, з ріжними дрібними додатками (гуска, двоє курей, яйця й прядиво); ріжниця залежала як від умов, так і від ґрунту: в описи селянських обовязків виступає „злість“ і далекість ґрунтів, як мотив зниження податків. Величина боярських ґрунтів не скрізь вказана; там де вона є, маємо 2—4 волоки на родину або й рід (морґ литовський має в собі 1564 кв. сажнів, а волока 30 морґів).

Обовязки селянські взагалі дуже однородні (більш однородні ніж боярські): з волоки платить ся дві копи грошей чиншу, хлібної дани по бочці жита та бочці вівса, і дрібні натуралії (гуска, двоє курей, 20 яець і 2 десятки льну); крім того роблять чотири дні на рік „з чим скажуть“, беруть участь в сїнокоси — се на своїм хлібі, і ходять на толоку — на панськїм хлібі. Від сїєї норми ухиляєть ся дві волоки в селі Яцитах: тут — як згадано — задля злих і далеких ґрунтів платять лише півтори копи, хлібної дани не дають, а робота обмежаєть ся сїнокосом: коло сїна два тижні мають робити (се означеннє часу — два тижні може вказати, як велика була робота взагалі коло сїна). В сумі взявши, селянські обовязки, з винятком роботи, не багато або й зовсім не переходять боярських; знов робота селянська мала урівноважуватись боярською службою, бодай в теорії.

Такі головні дати сього цікавого документу, що збогачує собою колекцію інвентарів, виданих Виленською археоґр. комісією. Для нас він має цікавість лише посередно: ілюструючи громадський устрій держави, так інтересної як в. кн Литовське.

Другий документ — се заставна умова кн. Слуцьких з р. 1589; вона теж писана на двох аркушах, зшитих фіолетовими шовковими нитками, приліпленими печатками, що прибиті на паску паперу, підложенім червоним лаком. Печатки князїв Слуцьких мають в середині герб (погоня), навколо латинську надпись (читаєть ся зле, невиразно): IOAN SIME D G DVX SLVC ET COPILE., на другій: ALEXAND... DVX SL...S, иньші три — шляхетські гербові. Ззаду документа напись новіша: Zastawa Tryznie maietności od im pp. Sluszkow (sic).

В документі передовсім мають певну цікавість особи діячів — кн. Слуцьких; се потомки кн. Оделька Володимировича київського, а властиво його сина Михайла, останні в роді кн. Слуцькі, на них ся лїнія вигасла; документ споряджений за кілька років передкінцем їх роду. Батько їх Юрій († 1579) — особа добре звістна і дуже характерна: се він підчас сойму 1569 р. вів справу з воеводою виленським за місце і знову 1572 р. зажадав для свого роду місця

в сенаті короннім по праву родовому, і то першого місяця серед євітських сенаторів литовських; се була ремініценція колишніх прав удільних князів литовських, пізнійше віддалених на другий плян аристократичною служебною: місяця в раді в. кн. Литовського в XVI в. займали більші урядники. Рівночасно Юрій виступив прихильником Польщі проти сепаратистичних змагань литовських сенаторів, доносив про зносини їх з царем Іваном, а себе з поводу того, що династія великокняжа вигасла, оголошував *sui juris* і заявляв, що передає себе і свої землі короні Польській. Се, правдоподібно, було причиною, що прохання його було прихильно прийнято сенатом, і кн. Слуцькі одержали місце зараз по виленським біскупу¹). В документі згадують ся трое синів його: небіщик Юрій († 1586), Іван-Семен і Олександр. Останні виступають опікунами доньки Юрія — Софії, се була остання в роді князя Слуцька: вона родилась р. 1586, 1600 р. вийшла за Януша Радзивила і вмерла р. 1612. Ще скорше вмерли обидва стрії — Олександр 1591, Семен 1592. Сим останнім Олельковичам присвятив Стрийковський свою Хроніку Литви 1580 р., дякуючи за ласку і щедроту їх батьків. Цікаво, що обидва брати підписали ся по польську і час в документі рахуєть ся по календару латинському; се цілком згожуєть ся з політичною роллю їх батька князя Юрія і звісткою, переказаною Несецьким, що князі сї перейшли на латинство. Юрій був ще православний поховано його в Печерській лаврі²).

Умова покликуєть ся на інвентар і сама не подає близших відомостей про маєтність. Нам цікаві деякі згадки й натяки документа. Так згадують ся між приналежностями маєтності толоки, що по давньому звичаю відбували до фільварку Іванівського міщани міста Старого Слуцька. Державці передаєть ся з маєтністю разом право „піданних судити, рядити і винних за виступки їх карати“. Є теж деякі подробиці цікаві в обговоренню й гарантіях держави.

І. Інвентар маєтності Дедыґолдишки, 28 жовтня 1585 р.

Ресстръ списаня имени Дедыґолдишского: двора, гумна и в нем будованя, пашни дворное, бояр, мещан, волости, людей осельх и повинностей ихъ и венх сель, к тому имену належащих, которое имене я Каспор Ленартович Озембловский, земенин г(оспо)д(а)рьский повету Ковенского от его млсти пана Григоря Аонасевича Мосалекого, суди земского городенского, державцы пер-

¹) Дневникъ Любл. сейма с. 120—1, Трачевскій Польское безкорольеве с. 344—6.

²) *Stadnicki Bracia Wladyslawa Jagielly, Wolff Ród Gedymina* — кн. Слуцькі.

стуньского, в заставе в суме п(е)п(е)зей на один год мне заведеное, приимую, року от нароженя Хрыста сына Божего тисеча пять соть осмьдесятъ пятого мца октебра двадцат осмого дня.

То ест напрод: костель в том местечку Дедыкголдышском деревеный, двери в немъ на завесах, зъ защепками, з ланцугом, з замком. В того костела оболоны шкленые, звон одинъ. В том костеле орнать камки бстрое чирвоны(е), со всеми потребами костелными, што до него належи, на олтарю обресе, ширинка, лихтари, образы.

Двор і будоване того двора Дедыкголдишского, то ест дом, в котором светло(ч)ка малая, двери и оконницы на завесах, защепки и пробои, в них оболоны две шкленые, не целые волове; лавы две, столик один и лавка новая пред столом; печ кафлей простых, коминок мурованый. С тое светлицы комора приробленая новая, двери и оконница одна на завесах, защепки и пробои, а другая оконница без завесов; лав две. Напротивко тое светлочки сени, в сеней двери, с тых сеней коморка потребная з дверми простыми. С тых жо сеней светлица болшая, двери на завесах, защепки и пробои, в которой окна и оконницы, оболон шкленых збитых у волове две, а простых окон две; лавы три, стол великий один, лава пред столом, печь и комин простой. Тые светлицы драницами побиты. С тое светлицы другие двери до сеней болших, на завесах, защепки и пробое; в тых сенях коморки две з дверми простыми и третие двери простые на двор. С тых же сеней гридня старая; в ней печ чорный. Тая гридня соломою покрыта. В другой стороне дом, светлочка малая с коморкою и з сенцами, печ в ней простой и столик, лавы две, двери трое, оболон шкленых волове две старых, не целых. От тое светлочки свирен старый рублений, драницами покрытый, а другой свирен менший, также рублений. Тамжо недалеко светлочка старая без дверей з сенцами. В том дворе одрын рубленых две, где быдло, овцы, свиня и стадо хованы, соломою крыты, и стайня третя, также рубленая, соломою крыта. Посеред двора сырница. В стороне того двора лазня рубленая, зас з другое стороны за стайню гриднею сажовка ново обрубленая и и (sic) спуст новый.

За сажовкою гумно; в том гумне свирны два рубленых, драницами покрытых; двери в них з защепками и пробоями; в них засеков тартичных осмь. Гумно с током и з сторонами ново збудованое и евя великая новая. Жита зложеного в стырте копь осмьдесятъ шест; в брокгу жита копь тридцат одна, в другом брокгу жита копь двадцат девять, в третем брокгу жита копь двадцат шест, в четвертом брокгу жита копь тридцат, ув одрине жита копь петдесятъ

три; сумою жита чинить копъ двесте петдесят пят; проба с копы.. (нема нічого). Одрины две рубленые великие в том гумне для складаня збожя, в которых зложено пшеницы копъ двадцат одна, ечменю копъ шестдесят семь, ярицы копъ тридцат семь, овса копъ двесте тридцать одна, грики копъ осмьдесят три, сена под дворомъ одрина великая неполная. Другая одрина сена также великая под боярином Кузелем полная. Озеред в гумне переплотовъ тридцат деветь. Огород подле двора великий, с которого репы, мархвы, па-старнаку, свеклы по части се zostало. На дворе холодник подле большое светлицы, в том холоднику стол **а**, лав **б**. Жита на пашни дворной посеено жита дякольного бочок сорокъ осмь.

Местечко того двора Дедыкголдшского: Бартомей Насайтис з сынами, пляц, огород и моркгъ **а**.

В том местечку всех пляцов оселых трынадцат, а кождый з них до тых пляцов маюг по огороду и по моркгу одному; на плебанию пляцовъ з огородами шест и моркгов шест волных, а пустых пляцов два.

Повинност тых мешан: с кождого огорода платят по грошей три, а с кождого моркга по грошей сороку, лете на роботу ходит повинни.

Корчомъ в том местечку пивных десеть, а горелчена одна, с которых платят от каждое пивное карчмы на рокъ по копе грошей литовских, от горелченое карчмы по грошей тридцати.

Бояре того имени Дедыкголдшского: в селе **Мажутайти** волокъ оселых пять, повинност с тых волокъ: с каждое волоки платят по две копе грошей литовских.

В селе **Наркунах** волокъ оселых три, с каждое волоки платят по две копе и грошей двадцати ли(тов)ских.

Бояре Добковичи — волок три, с каждое волоки платят по две копе и грошей двадцати литовских.

Бояре Ковали — волок оселых две, с каждое волоки платят по три копы грошей, по гуси **а**, по **б** кур, по **в** яец, по два десятки лну.

В селе **Кгелкгодишках** боярин Петръ Терликовеский держит волок две, платит з них копъ три грошей двадцат.

В том жо селе держат Юшковичи волок три, с которых платят коп шестъ грошей литовских.

Миколай Матеевич Кузен держит волок **д**, с каждое волоки платит по две копе грошей.

Села и волости, люди оселые того имения Дедыкголдшского:

Село **Петрашъны** — волок оселых одиннадцат, повинност того села: с каждое волоки цынш платят по две копе грошей литовских,

по бочце дворной жита, по бочце овса, по гуси \ddot{a} , по \ddot{b} кур, яец по \ddot{b} , лну по \ddot{b} десятки, лете через рокъ на роботу дни \ddot{d} , с чим розкажут, о своемъ хлебе, и сено на своемъ хлебе спрятыват повинни, толоки на дворномъ хлебе служит.

Село **Кгелкгодишки** — волок оселыхъ одинадцат, повинност того села: с каждое волоки платят по полторы копы грошей литовскихъ, по гуси \ddot{a} , по двою куров, яец по \ddot{b} , лну по два десятки; робит через рок на своемъ хлебе дни \ddot{d} с чим розкажут, сено спрятыват, а толоки о дворномъ хлебе служит повинни.

Село **Виронки** — оселыхъ волок пять, повинност того села: с каждое волоки цыншу по две копе грошей литовскихъ на кождый рокъ, жита по бочце, овса по бочце, по гуси \ddot{a} , по двою куров, яец по \ddot{b} , лну по два десятки, робит через рокъ — о своемъ хлебе дни \ddot{d} , сено спрятыват повинни, толоки на панскомъ хлебе служит. Тое село Виронки в заставе от пана Дембинского у пана Стецкого Петровича.

Село **Станайти** — волок оселыхъ десять, повинност того села: с каждое волоки цыншь платят по две копе грошей, по бочце жита, по бочце овса, по гуси \ddot{a} , по двою куров, яец по \ddot{b} , лну по \ddot{b} десятки; роботы дни \ddot{d} в рокъ, с чим розкажут, сено спрятыват, толоки на дворномъ хлебе служит повинни.

Село **Яцыти** — волокъ оселыхъ чотырнадцат пол, повинност того села: з волок дванадцати полъ по две копе грошей цыншу, по бочце жита, по бочце овса, по гуси \ddot{a} , по \ddot{b} куров, яец по \ddot{b} , лну по два десятки, робит через рокъ дни \ddot{d} с чимъ розкажут, сено спрятыват, толоки служит на панскомъ хлебе, яко и в иншихъ селахъ. А з двухъ волокъ повинни платит по полторы копы грошей на рок, по гуси \ddot{a} , по \ddot{b} кур, по \ddot{b} яец, по два десятки лну; иншихъ повинностей для злости кгрунтов и про далекост чинит не повинни, толко сена две недели спрятыват повинни.

Село **Янъкуны** волокъ оселыхъ \ddot{e} , с которыхъ на плербанию волныхъ волок три. Повинност того села: с каждое волоки цыншу по две копе грошей, по бочце жита, по бочце овса, по гуси \ddot{a} , по \ddot{b} кур, по \ddot{b} яец, по два десятки лну, робит через рок дни \ddot{d} с чим розкажут, сено спрятыват и толоки на дворномъ хлебе служит повинни; в томъ селе пан Стецкий Петрович от пана Дембинского мает в заставе оселыхъ волок десеть.

Который реестръ противный я Каспор Озембловекый даломъ его млети пану Григорию Мосалскому з моею печатю и с подписомъ руки моею власное писмомъ руским. А ктому за очевистою прозбою моею его млети пан Ярощ Швабъ земенин г(оспо)д(а)рьский повету

Троцкого, а панъ Петръ Юшковичъ Лявда возный земли Жомойтское округу Велонского, а панъ Щастный Миколаевичъ Юражича другой возный земли Жомойтское печати свое приложити рачили и руки свои подписали до того моего противного реестру. Писан у Дедыкголдишках лета от нароженя Хрыста сына Божего тисеча пятсоть осмьдесят пятого мца октебра двадцат осмого дня.

Каспер Озембловский рука властна. Za prosbą pana Kaspra Ozeblowske-o Iarosz Szwab ręką własną. Петръ Юшковичъ Лявда возны(й) волости Веленско(и) власна рука. Щастный Миколаевичъ Юражича возны(й) волости Веленско(и) власною рукою своею.

II. Княжата Иван і Олександр Слуцкі віддають в трилітню державу Петру Тризні маєтності: двір Івань і Митяевичі, 18/I 1589 р.

Мы Янъ Сымеонъ и Александер Оледковичове кн(я)жата Слуцкие ознаймуемъ и чиним явно тым нашим листом, кому бы того вѣдати належало, иж мы обадва сполне по смерти небожчика кн(я)жати Юря, пана брата нашего, маючи правом прирожоним в опеце своей потомка небожчиковско(го) — сыновицу нашу кн(я)жъну Зофью з ымѣнъями и маєтностями ей належачими, теды опатруючи оноу выхованье, яко тежь и долги немалых сум пенезей небожчика брата нашего, по нем не заплачоных, позосталые, а видечи быть з лѣпшим пожитком и латвейшим выплаченьем тых долговъ розным особом, мы преречоные кн(е)жата Слуцкие, яко опекунове, обадва сполне и згодне намовившисе, взяли и позычили есмо въ его млети пана Петра Тризны, кашталяновича смоленского, певной и готовой сумы п(е)н(е)зей, то есть двѣ тисечи копь и полтретяста копь грошей личбы и монеты литовской, личечи в каждый грошь по десети п(е)н(е)зей бѣлых, а въ копу по шестидесятъ грошей литовьских. В которой той суме п(е)н(е)зей вышей помененой арендовьным способом на выплаченье и зуполную заплату менованой сумы п(е)н(е)зей двух тисечей и полтретя ста копь грошей литовьских его млти пану Тризне в моць в держанье и в спокойное уживанье завели, подали и поступили есмо имѣнъя лежащие в повѣте Новгородском небожчика пана брата нашего, то есть двор Ивань и толоки з мещанъ мѣста Старого Слуцкого водлугъ давного звычайу и двор Метяевичи з будованьем дворным и гуменным, з оборами, зъ засѣвком збожья всякого, в полях засѣяного и в гумнѣ зложенного, и с пожитками гуменьными, с приплодками оборными въшелякими, з огороды овощовыми, з навозами, с полми оремыми и неоремыми, з сѣножатми, болотами, з реками, з водами, з озеры, з ставы,

ставищами, сажовками, з млынами и ихъ вымилками, з лесами, бо-рами, пуцами, з гаи, зарослями и приборками, з деревом бортным, з ловы звериными, рыбными и пяташими, з гоны бобровыми, з бояры, с поддаными, з селы людей осѣлыхъ и неосѣлыхъ, теглыхъ, куничныхъ, зъ ихъ кгрунтами, волоками, застѣнками и морктами, з роботами и иными повинностями, з платы и пожитками грошовыми, житными и овсяными, з данью медовою и зо всими их входами и вступами, так яко се перед тым тые имѣнья вышей поменены Иван и Метяевичи сами в собѣ в границах и обходах и пожиткох своих мѣли и тепер мають, ничего в нихъ сами на себе и ни на потомка небожчиковско(го) сыновицу нашу, такъже и на потомки наши не зоставуючи ани уймаючи, такъ ижь помененое непомененому, а непомененое помененому ничего шкодити и уймовати не маеть и мочи не будеть, але ра(з) сим на все и такъ яко се вышей описало и поменило и водлугъ инъвенътару, пану Тризне с печатми и с подписами рукъ наших даного, на котором тые имѣнья и пожитки ихъ вшелякие достаточне и ширей описаны суть.

Маеть панъ Петръ Тризна, почавши от часу певного, то есть от месопустъ рымскихъ в семь року тисеча пять сотъ осмъ-десят девятом через цалые три годы по собѣ идучие, то есть до месопустъ рымскихъ пришлых в року тисеча пятасть деведсят втором с тых вышей помененых имѣней водлугъ инъвенътаровъ и такъ, яко се вышей описало и поменило, держать и с покоем уживать, выбираючи и оборочаючи вси пожитки, доходы и платы на себе и в тую суму свою, нам позичоную, а подданных судить, рядить и винныхъ за выступки их карать. А кгда аренде сполна три годы на месопусты пришлые в року тисеча пять сотъ деведсят втором выйдуть, на тот час панъ Тризна тые имѣнья зо всим с тым, щамъ тепер ему од насъ поданы суть, уступити и здати будеть повиненъ намъ. А гдѣ (sic) бы перед часом с тых имѣней быдла, збожя молочного и немолочного, сѣна и иныхъ вшеляких спрятовъ домовыхъ спровадити не моглъ, тогда и по року на три недели поддаными тых имѣней, подводами до имѣнья своего албо гдѣ колвекъ похочеть волно ему будеть спровадити и отвезти с покоем, кром вшелякое переказы и затрудненья.

А перед роком выйстья аренды, то есть тых трехъ лѣтъ, мы поменены кн(я)жата Слуцкие сами черезъ себе, черезъ приятел, слуг, бояр и подданных наших в тые имѣнья, в люди, в кгрунты, в пожитки, ни въво што и ни в которую част уступоват и пану Тризне в держанью и в спокойномъ уживанью чинити не маемъ и не будемъ мочи, и овшемъ од каждого такового, хто бы се в тые

имѣнья либо в которую част их, в земли, в люди такъ за першими и опослѣдними сего постановеня нашего записами вступоваль и позы якие покладалъ, толко за данем вѣдомости от пана Тризны передъ часом недѣль за две до намѣсника нашего слудкого, от каждого такового, коли колвек того потреба будет. у каждого права своим власным грошом и накладом боронити и заступовати будем повинъни. И хотя бы штожь колвекъ од тых имѣней а з моцы и з держанья пана Тризнина, буд правне албо и неправне, одышло, так кгрунъты, люди и села, тогды тогожь часу з ыншихъ маетностей имѣней небожьчика брата нашего албо з наших власныхъ нагорожати будемъ винъни тое все, што бы колвекъ он на томъ шкодовалъ.

Гдѣ бы тежь в том часе за держанья пана Тризнина, чога Боже уховай, пригодне в тых имѣнъях. в будованью дворномъ и фолварковомъ, в збожую, в гумне зложеномъ и в полю засѣном, в быдле, в подданных и въ ихъ маетностяхъ и въ инъшихъ яких колвекъ пожиткох з допущеня божего через огонь, повод и град, презъ неприятеля и через моровое повѣтрее якое ушкожденье и спустошенье на кгрунты пришло, тогды не толко абы есмо за то за што на пану Тризне албо и потомкох его мѣли правъне и неправъне позысковать и доходить, але о таковой каждой школе через посланцы наши взявши вѣдомость и што бы на том шкодовалъ, будемъ повинни з маетности небожьчика брата и(а)ш(ог)о нагорожати. А если бы есмо з нее не нагородили, тогды з наших власныхъ маетностей п добръ нагорожати пану Тризне будемъ повинъни, и ему будеть волно того на насъ доходити, яко власности своее.

А если бы есмо мы, преречоные княжата Слуцкие въ том часе за держанья пана Тризнина в тые имѣнъя, в люди, в кгрунты и во штожь колвекъ уступовали и переказу в держанью и в спокойном уживанью его чинили сами через себе албо через коож колвек, такъ тежь и от того, хто бы се з стороны в то вступовал, не борнили и не очистили, и в чомже колвекъ сесь нашъ лист нарушили и ему досыт не учинили, тогды за каждое такое нарушение его будемъ винъни заруки заплатити пану Тризне тисечу кошь грошей, а на тот уряд, до которого бы се тая справа приточила, другую тисечу кошь грошей литовьскихъ и всѣи школы и наклады на голое речене слова самого пана Тризны албо умоцованого его, о што ему волно быти мает насъ обудвухъ сполне албо и одного, которого колвекъ онъ похочеть, позъвати до вряду и права кгородского новгородского албо суду земского албо головного трибунального от поданья позы недѣль за чотыри. А мы сами через себе

албо черезъ умоцованого нашего, не вымовляючись нпакими причинами правными и неправными, хоробою своею, сеймом, войною, послугою г(оспо)д(а)рської и о болшие наши sprawy до иншого повѣту позваньемъ, перед тым урядомъ, до которого быхмо были позваны, становитесе, позвов и року не збываючи, ани от того суду и вряду апелюючи, и не мовечи ничего до сего листу нашего и до прокуратора умоцованого пана Тризна, который хотяй бы и несельым был, на конецъ усправедливити се будем винни; а тот уряд, до которого бы се тая справа приточила, хотяй бы и незаполный был, так за станемъ яко и за нестанем нашим, яко на року завитом, скоро вгленувъши в сее наш лист, тое все, о што колвекъ позвани будемъ, на добрах і маестностях наших, гдѣ колвекъ тутъ у великом кн(я)зстве Литовском лежачих, и гдѣ сам пан Тризна похочеть, вказати и мощную отправу вдѣлати маеть. А и заплативъши тые заруки и шкоды, бы и колко разъ, предсе сее наш лист при зуполной моци захованъ и держанъ быти маеть ажъ до выйшьтя аренды тых имѣней трех лѣт. Если бы тежь в том часе перед выйтьем тых трех лѣт тые вышей поменены имѣнья панъ Тризна хотѣлъ кому тым же правом своим пусти(ти) и завести, тогда то ему волно будетъ завжды учинить. А мы противъ тому, яко и противъ самому пану Тризне во вѣсем водлугъ сего листу нашего заховатесе маемъ и будем винни, инжли если бы в том часе на нас обудвух албо и одного которого колвек панъ Богъ смерть допусти(ти) рачплъ, тогда тому, кому бы то по смерти его належало и при ком бы сее наш лист был, во всем водлугъ сего постановенья нашего, на аренду тых имѣней поменены пану Тризне даного, до зуполного выйшьтя трех лѣт, яко се вышей описало, вси обовязки и артыкулы в сем листе нашем сполнить и им досы(т) учини(т) будем и будутъ винни. И на то есмо дали его млсти пану Петрови Тризне сее наш арендовный лист з нашими печатми и с подписами рукъ нашихъ, писмом полским подписаными. А при том были и того будучи добре свѣдоми за устными и очевидными прозбами нашими до сего нашего листу печати свои приложили и руками власными подписалисе ихъ млсть панъ Янъ Оленский, панъ Оникей Униховский а панъ Янъ Колонтай. Писанъ в Слуцку року от нароженья сына Божьего тисеча пят сот осмъ-десят девятого мца генваря осмогоднацать дня.

Szimon ks. Sluczkie reka swa. Alexander ks. Sluczkye reka swa.
 Ion Olendsky reka swa. Оникый Униховский рука власна. Ian Kolontay.

Дозвіл кор. Жигимонта митнику Петрашку на передажу с. Крогульця камінецькому намістнику Григорию 1509 р.

В недавно виданій праці д. Ю. Сіциньського: Историко-статистическія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи, I. Каменецкій уѣздъ (Труды ист. статист. комитета т. VII, 1895) поважний автор на вступі зводить до купи деякі загальніші відомости про духовенство подільське; згадує він тут як про першого звістного намістника Гдашицького, що завідував між иньшого церквами подільськими, а низше, говорячи про материяльне становище духовенства, одиноку вказівку про володінне землями знаходить в поборовім реєстрі 1565 р. — про с. Пилатовці камінецького протопопа. Та бідність наших відомостей про подільське духовенство дає мині причину предложити низше поданий документ, поки то прийде час публікації тх подільських документів. Документ цікавий з двох боків — перше — уставляє особу намісника камінецького значно старшого від згаданого Гдашицького: з иньшого документу довідуємось, що сей Григорий, або Грицько Дяк, як він там названий, усталений був in superiorem alias vicesgerentem, vulgari vero — namiestnykiem ще за Яна Альберта. Друге, що сей намісник виступав властителем земельним, набував від тестя — камінецького митника Петрашка село Крогулець (тепер присілок села Кадиевець, на границі австрійсько-російській — див. про нього в згаданій праці д. Сіциньського с. 349); се село записав кор. Олександр 1506 р. сьому Петрашку в 100 копах лѣчби подільської (значно меншої від звичайної), і Григорий набував село, відповідно тому, не на власність, а право володіння ним, доки король не сплатить записаної на нїм суми (що, звичайно — ніколи не наступало).

Sigismundus etc.

Significamus etc., quia habentes commendatam virtutem fideique integritatem famosi Pyotrasssek, civis theloneatorisque camenecensis, fidelis nostri dilecti, sibi de certa sciencia et singulari gratia regis nostris — summas pecuniarum, in villa seu vastitate Crogulcze, in terra Camenecensi sita, sibi per olim fraternam maiestatem Alexandri regis inscriptas et obligatas, simul ac tenutam ipsius discreto Hrehorey, poponi et ritus ruthenici in civitate Camenecensi vicem gerenti, genero suo, inscribendum et resignandum consenciendum et admittendum duximus, consentimusque et admittimus presentibus, ita tamen, quod

summe pecuniarum non excedant summas, in litteris originalibus super villam predictam concessas, descripte (sic), admittentes villam seu vastitatem predictam per dictum Hrehorey poponem et suos successores legitimos tenendam, habendam, utifruendam pacifice et quiete possidendam, usque ad redempcionem per nos vel successores nostros faciendam, qua facta possessio ville seu vastitatis prefate revertetur ad nos pleno jure, juribus et stacionibus nostris semper salvis, — harum, quibus sigillum nostrum est subappensum, testimonio litterarum. Datum n convencionem Pyotrkoviensi generali feria sexta ante Ramis palmarum anno Domini millesimo quingentesimo nono, regni nostri anno tercio.

Коронна Метрика Варшавського Головного Архиву кн. N 2394. ф. 4.

М. Грушевський.

Королівський дозвіл на викуп Камінецького староства 1456 р.

В своїх материялах до історії Поділя (Акты Барскаго староства — Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VIII т. 1 і 2) я подав був деякі материяли до справи заставу й викуплення Камінецького староства з рук Бучацьких: 1442 р. кор. Володислав записав Камінецьке староство тодішньому подільському старості Фридриху (Теодорику) Бучацькому за ріжні заслуги в сумі 3000 гривен (Барское староство с. 286) і в руках Бучацьких староство Камінецьке зіставалось аж до 1464 р., коли король Казимир викупив його з рук Фридрихового сина — Михайла Бучацького (Акты Бар. стар. I. с. 23). З низше поданого документу (перехованого в варшавській Коронній Метриці) довідуємось, що 1456 р. король Казимир дозволив був тодішньому подільському воеводі Грицьку Кердеевичу з Поморян викупити Камінецьке староство у Фридрихового сина Бартоша Бучацького, аби тим ліпше подбав про оборону його від Татар. Але Кердеевич, значить, не скористав з сього дозволу. Сам король не міг спромогтись на таку значну суму, в якій записано було староство, аж зробила ся можливим, як звістно, подільська шляхта, визначивши добровільно по одному волю з кожного лану і селяньского господарства на викуп свого столичного замка (Длугош під 1463 р.).

Littera data pallatino Riczkoni exemere capitaneatum Camyene-censem.

Kazimirus, Dei gracia rex Polonie, magnus dux Littwanie, Rus-sie, Prussieque dominus et heres. Significamus tenore presentium,

quibus expedit universis, quomodo habito speciali respectu ad virtutis et merita fideique probitatem et obsequiorum studia, quibus magnificus Hriczko de Pomorzan pallatinus Podolie, sincere nobis dilectus, primum genitori, deinde germano nostris carissimis, Polonie regibus, et demum nostre complacuit magestati, quem ipsis et nobis sua strenua opera, superioribus acta temporibus, comendabilem reddidere, horum intuitu volentes eum gracie nostre prosequi favoribus et ad nostra obsequia reddere prompctiorem, sibi capitaneatum Camyenecensem terre nostre Podolie, in confiniis Thartarorum site, ut eiusdem tuicioni intendat, contulimus et dedimus ac illum de manibus generosi Bartholomei de Buczacz in pecuniis, sibi inscriptis, in eodem exemendum et redimendum concessimus, indulsumus, concedimusque et indulgemus tenore presencium mediante, per eundem Hriczkonem cum omni jure et dominio, censibus, fructibus, redditibus, obvencionibus, proventibus, allodiis, prediis, curiis, agris, pratis, campis, silvis, sereptis, indaginibus, borris, gaijs, nemoribus, virgulis, stagnis, lacubus, paludibus, piscinis, fluviis, aquis et earum decursibus, molendinis aqualibus et ventilibus constructis et construendis ac eorum emolumentis, nec non cum omnibus venacionibus et aucupationibus tenendum, habendum, possidendum et utifruendum tamdiu, donec sibi aut suis successoribus summa pecuniarum, in qua dictum capitaneatum exemerit, per nos aut successores nostros fuerit integraliter persoluta; qua soluta, possessio et tenuta dicti capitaneatus Camyenecensis ad nos et nostros successores devolvetur et redibit pleno iure, stacionibus tamen nostris et iuribus regalibus semper salvis, — harum, quibus sigillum nostrum appensum, testimonio litterarum. Datum in convencione generali Pyotrkowiensi feria sexta post octavas Epiphaniarum Domini anno millesimo quadringentesimo quinquagesimo sexto.

Варшавський Головний Архив, Коронва Метрика кн. 11 л. 45.

Кілька духовних віршів з Галичини.

Про потребу трохи більшої уваги до наших віршів духовних не будемо тут розводитись; ще різдвяні і великодні вірші на Україні звертали на себе більше уваги, хоч там се лише рідкі останки — пережитки колись широкого уживання віршів; в Галичині ж ся література віршева ще в повній силі і доси живе, і тим більше треба заходитись коло неї, поки ще є коло чого. Приготовлюючи до друку співанник з початку XVIII віка, знайшов я в музею Просвіти співанничок маленький, в вісімку писаного аркуша, дуже заязнений, але судячи по письму — часів дуже недавних — не старше десь, як з середини сього віку; писаний дуже старанно, ніби славянськими буквами; якоїсь титулової картки нема; з устних відомостей виходить, що збірничок сей походить з Яворова і належав до яворівського міщанина Голоти, а в музей Просвіти перейшов від його сина, ученика руської гімназії († 1887). Вірші сіь співають ся в Яворові й тепер, а списані вони, правдоподібно, десь в 1870-х р.

Збірничок сей містить в собі 30 псалмів руських і польських, але всі писано руським письмом, лише на чистих листках з заду, иньшою руки, є дві польські вірші, писані польським письмом; дві руські псалми дописано на приліплених листках. З написаними на тих листках всього маємо 21 руську псалму, з них лише одна „псень свѣтова“: Тепер свѣтъ великої зради (N 26), та й ся моральна, иньші псалми (як і всі польські) — релігійного змісту; з них чотири таких, що є в старім Богогласнику, один переклад польської колядки, заведеної і в Богогласник (W żłobie leży), дві є в новім львівськім Богогласнику (р. 1886) одна в „Колядах і піснях“, вид. Просвітою 1895 р.; одну надруковав др. Франко в повнішійм варіанті; одну (N 4) призначив я в примітки до співанника з поч.

XVIII в. (Непостижимий чоловічим умом); інші — недруковані або значно відмінні від друкованих варіантів друкуємо тепер; роз'язані титла і скорочення означаємо круглими (), букви пропущені [], число поставлене в () на початку показує номер вірші в збірничку.

Польські псалми в співанничку такі (заховую правопись рукописи): В жлобіє лежи (N 12), Аніоль пастиржом мувил (N 13), А вчора з вічора (N 15), Народзълъ сіє Езує в стайнѣ убогѣ (N 16), Гей въ дзїєнь народзєня сина єдного (N 17), О менце Пана Езуєса за душе, кгурє жаднего ратунку ніє маіон (N 21 — Езу в отроїцу мдлеіонцый), До найсвїєнтшей Маріє Панны за душе въ чїєцу бєндонце (N 22 — Пршєзъ чїєцовє упалєня), О свїєнтєй Маріє Магдалєніє (N 27 — Маріє Магдалєна в свїєціє сіє кохала), О пану Езуєсіє въ пѣвнїцѣ пши слунїє бѣчуіонцѣмъ (N 28 — Оуважъ побожнїй чловїєчє оу сїєбіє), О найсвїєнтшей Паннїє Маріє (N 29 — Бїєсмі пшишлѣ до Цѣбѣє до коєцѣола), О Найєв. Паннѣє Маріє Калваріє. (N 30 — Гвєздо єлѣчна єспаняла); приписано: Nie opuszczay nas Panie i Piesń o S. Antonim (Chcesz wiedziec iakie Antoniego cuda).

У Львові 16 (28)/XI. 1896.

I (1). Пѣєнь Бытїє

С початку вѣка, не было свѣта...

Надрукована дром Франком в Житїї й Слові 1895. II с. 216 в варіанті дуже близькім, але ширшім і подекуди докладнішим; є деякі варіанти не без значіння напр.:

Не мали ж млѣти —	Кличуть, рушають,
Першу смєртъ въ свѣтѣ	Перевертають,
Взрѣти на своєй дитинѣ	Ахъ! не вєстанєтъ до нинѣ!

або: Чрєзъ девять сот лѣтъ
И тридцать свїй вѣк
Проживши умирають.

Вірша тут кінчить єя потопом.

II (2).

Що за радостъ на свѣтѣ повстала,
Которая предъ тимъ не бивала

С(вя)тъ, с(вя)тъ, с(вя)тъ! Богъ народиль ся,
Ото днесъ и повиль ся

Во яслехъ.

Бый, Давиде, на гусли весоло,
Бо то нынѣ исполвыся слово!
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Исаия на престолѣ зряше,
Херувими окрестъ предѣстояще.
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Даныиль то предѣ лѣти предѣрече,
Же от Дѣвы на землю приче (sic)
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Пастирѣ къ нему прибѣгають,
На колѣна предѣ нымъ оупадають,
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Триє цары от востокъ прихотягъ,
Ливавъ, смирно, злато му привосятъ.
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Иродъ съ того бардзо засмутилъ ся,
Же от Дѣвы на землю родилъ ся,
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Казалъ дѣти малыя стинати,
Рожденнаго въ вертепѣ шукати.
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Що Ироде безумный шатаешъ,
Же за Христомъ въ Егупетъ вганяешъ?
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Нехай Иродъ вѣчне погибаетъ,
Нарожденнаго імя сіяеть.
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
И мы ему дары днесъ отдаймо,
Тривятое яко Богу спѣваймо.
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.
Дай нам Боже того дочекати,
Нарожденного тебе вихваляти
С. С. С. Б. Н. О. Т. Д. И. П. В. Я.

Початок пригадує колядку Богогласника: *Radość wielka nam nastala, jaka nigdy nie bywała* (N 16 в вид. 1791 р.), деякі строфи (як 5 і 8) пригадують знов иньші колядки (Нова радість, Виді Богъ).

III (3).

Ликують вси, на небеси	Квѣтокъ слѣчный, Б(о)гъ предвѣч-
Хоровъ лики, человеки,	[ный
Царіе тежъ и владыки	Днесъ въ яслехъ проквитаеть,
Поютъ красно, велегласно.	Которого послушаютъ
Где при кринѣ въ той яскинѣ	Вси бидлята, Б(о)га свята.
Дѣвая днесъ раждаеть,	Три Цари текутъ съ дари,
Во вертепѣ полагаеть	Тецемъ и ми дари дати,
Въ оубогой стайны Пан(а) на(д)	Серце чисто готовати
[паны.	Вси подщимся, послужимся.
Где при кринѣ въ той яскины	Сей избавить и возведеть
Изъ чрева прежде денницы	Адамовъ весь родъ от ада,
Родися Б(о)гъ от дѣвицы,	Ведеть до горняго града.
И Марія радость сія.	Вси потшимся, послужимся.

IV (5).

Слава будетъ въ вышнихъ Богу . . .

Див. Богогласник вид. 1791 р. N 11, вид. 1850 р. N 13, вид. 1886 р. N 16, вариянти проти вид. 1850 р.: вірш 2: благодать многу, 5 витають 6 къ нему прибѣгають 7 со дары 8 Персидетіи 13 Дай намъ Боже златіи лѣта, А в спокою заживати свѣта, Докій свѣтъ, покій вѣкъ, Людїе рожденнаго вси вихвалѣтъ.

V (6).

Пловы Іона во мутехъ нынѣ,	О горлице сладко глаголила (sic),
Хр(ис)тосъ родися въ земной яс-	Тись намъ, Панно, сына породила,
Даруеть намъ яко Панъ [кины,	Глаголяй нынѣ, вашей винѣ —
Зъ собою жити а въ небѣ бити.	Къ вамъ прихожду, васъ воз-
Лѣтвицею съ небесъ приходитъ	Вифлиеме, земле Іудова, [вожду.
Б(о)гъ, от дѣвы на землю восхо-	Отверзи намъ врата адова.
Которого чекала,	[дитъ, Ангели въ небѣ спѣвають,
Всяка оудоль плакала.	Хоры на земли голошаютъ.

И вси концы всего свѣта нынѣ

Воскликнѣте Маріи единѣ:

Слава въ вышнихъ единому,

На земли Б(о)гу славимому!

VI (7).

Витай дитя малое,	Царіе приближаите,
Агня незлобивое,	Злато, ливанъ, смирно дайте.
Днесъ въ рождествѣ твоємъ	Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Вси согласно ликуемъ,	Іосифе, поспѣшай,
Веселмося, радуймося	Чистую Панну поздравляй
Днесъ въ Рождествѣ твоємъ!	Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Б(о)гъ от Дѣвы рожденный	Въ сурми труби трубите,
И въ яслахъ положенный	Рожденнаго хвалѣте
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.	Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Небо росу испусти,	И ти, Давиде, вигравай,
Земля траву прорасти	И на оусла оударай
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.	Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.
Пастирѣ, заспѣвайте,	Пѣснь ему заспѣваймо,
До вертепу прибѣгайте	Честь яко Б(о)гу отдаймо!
Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.	Д. В. Р. Т. В. С. Л. В. Р. Д. В. Р. Т.

VII (8).

Б(о)гъ раждается, ктож то можетъ знати?

Імя ему Іс(ус), Марія му мати

Тутъ ангели чюдятся,

Рожденнаго боятся,

Ба[в]оль стоитъ — трясеть ся,

Осель смутно пасеть ся,

Пастушковы клянчатъ,

Въ плоти Бога бачать

Тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ.

Панна пречиста такъ ему спѣваетъ,

И хоръ архангелскій такъ допомагаеть.

Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.

Люляй же, мой снну, а не на вѣки,

Бо потомъ возмешь съ пекла человѣки!

Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.

Тріе царіе от востокъ прихотять,

Ливанъ, смирно, злато дари му приносять.

Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.

Іосиф старец колишетъ дитятко,

Нинай же, нинай, мале пахолятко!

Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. Б. Б. Т. Т. Т. Т.

А пастирѣ къ нему прибѣгають,
 Яко Пана своего витають.
 Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. П. Б. Б. Т. Т. Т. Т.
 Правда, же не знали и ангели цѣло,
 Же Б(о)гъ взялъ на себ[е] человѣческое тѣло.
 Т. А. Ч. Р. Б. Б. О. С. Т. О. С. П. П. К. В. П. Б. Б. Т. Т. Т. Т.
 И ми вси вѣрнии къ нему прибѣгаймо,
 Нарожденному Богу хвалу отдаймо!

Тутъ Ангели чудятся,
 Рожденного боятъ ся,
 Бо[в]оль стоитъ — трясется,
 Осель смутно пасется,
 Пастушкови клянчатъ,
 Въ плоти Б(о)га бачать
 Тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ же, тутъ.

Див. Богогласник вид. 1886 N 57, коляди вид. Просвѣтою N 2;
 відміни так значні, що за лѣпше минї здалось подати цілий текст
 співанничка.

VIII (9).

Веселѣтесе, небеса,	Сіоне, братіе любимый,
Зряще дивная чудеса,	Шедше от Ерусалима,
Се бо радость, вѣчная сладось	Лобизайте, величайте
Намъ съ висоти приходитъ,	Смотренію его,
Б(о)га иста дѣва чиста	Восприяѣте что во яслехъ
Въ Вифлиемѣ Хр(ис)та родить.	Его ложа страшнаго.
Престаны, земле, от плача,	И скоти сего познаша,
Лигуй, играя и скача,	Воль бо и осель предъ нимъ сташа,
Рости цвѣти, дасть отвѣти	Смирениемъ, диханіемъ
Господеви своему,	Хр(ис)та загрѣваша.
Радостію коль велію	Въ немже по образу своему
Возвѣстите ему.	Все воспоемъ пѣснь Господню:

Слава въ вышнихъ,
 Миръ на земли,
 Хр(ис)та вихваляляймо.

IX (10).

Херувими святъ, архангели зрятъ
 Чудъ невидимый, велми славимый

Ахъ, ахъ зѣло велми цѣло
Оудвишася.

Прійдѣмъ, прійдѣмъ до шопи,
Оузримъ Б(о)га во плоти
И Матерь его святу,
Дѣву Марію чисту,
Которая сина
Якъ matka едина
Въ ясла вѣкладаетъ.

Же невмѣстимый велми вмѣстися
Зѣ оутробы дѣвичой Хр(ис)тосъ родися
О глубина вѣсѣмъ разума
Недовѣдима!

Витай пане и крулю,
Витай нашъ Спасителю,
Витай скарбе предрогій
Никогда же пребранный!
О радости, о сладости
Явися вѣсѣмъ днесъ!

Предвѣчный Боже, що жесъ оучиниль,
Же въ яслехъ скотіяхъ низко ся зложилъ?
Ахъ ахъ, Пане, нех ся стане
О воля твоя!

Чемъ ангели не служатъ,
Чемъ воля зѣ ослом такъ дрижать?
Познали Б(о)га въ плоти,
Хотяжъ нѣмыя скоти,
На колѣна оупадають,
Творцу своему
Хвалу отдають.

Шукаеть Иродъ, якъ написалъ ся,
Въ которой странѣ Хр(ис)тосъ родился,
Воспрашаетъ и взываетъ
Книжники своя,
Оны же ему рѣша:
Въ Вифлиемѣ родися.
Въ той зѣло заричаль,
Власи своя потаргаль
Оубити Хр(ис)та рожденнаго
Бардзо ся готоваль.

Аможе звѣзда идетъ предъ цары,
 Котрыи ему несутъ дари,
 Злато, смирно, ливанъ предивно
 Пану своему.

Бардзо ниско кланяще,
 Подарунки даяще,
 Познали найвишшого
 Творца, спаса своего
 И во страны своя

Возвратицся съ веселіемъ.

Кушашеся царъ Іродъ безъ оума
 Шлетъ войско свое до Вифлиема:

Идѣте, бійте, кровь проливайте
 Всѣхъ дѣтей малыхъ!

Десять тысяць четиры
 Малыхъ дѣтей побилы
 Невинныхъ невинятокъ
 Ревне плачущыхъ матокъ,
 Кровь невинну проливали
 Въ Вифлиемъ.

О Вифлиеме, оуже не драхлюй!

И ти, Рахилья, благодушествуй!

Не плачте мати, ваши дѣти взяти

Суть до неба,

Круловати тамъ будутъ,

Васъ матокъ незабудутъ

Но оублаютъ Хр(ис)та

Рожденнаго пресвята,

Бисте слезы своя оутолили,

Въ небѣ бити съ ними.

Волхвъ то Валаамъ все пророковаль,

Лечь оубити Хр(ис)та никтоже досталь:

Южъ крулюеть, обѣцуетъ

Въ небѣ бити.

Тилко ми го благаймо,

Щире его кохаймо,

Би намъ грѣхн отпустиль,

Мукъ пекелныхъ избавиль

Оудароваль на земли благая,

А въ небѣ съ нымъ бити.

X (11).

Въ яслехъ лежитъ . . .

Початок сеї колядки представляє переклад польської колядки W żłobie leży, але далї вона самостійна; друков. в Богогласнику 1850 р. N 18, 1886 р. N 14, перші 3 строфи в співаннику подібні до версії Богогласника вид. 1850 р. (в 7: Пану своєму, 13 Парув его, 20 Подъ вертепомъ просвѣщаєть), далі відмінно :

И ангели, архангели
Въ небѣ вси восклицайте,
Голосами со тромфами .
Вдячне му виспѣвайте
Надъ вертепомъ въ Вифлиемѣ
Въ Давидовомъ подломѣ домѣ
Нынѣ ся оутѣшайте !

Вси людіє, пастиріє
Нынѣ ся веселѣте,
Съ отрокомъ радость его
Выспѣвайте ему !
Слонце, мѣсяць со звѣздами
И ти Ево съ Адамомъ
Нынѣ ся оутѣшайте !

И тве горы и вси хоры
Еше ся днесь оутѣшайте,
А вы птицы и пернати
Нынѣ ся веселѣте,
Же ся рачиль народити,
Ись Пречистой воплотити
Дѣвы Маріи.

А ви птицы нынѣ въ той годинѣ
Воспѣвайте Ему,
Рожденнаго безсмертнаго
Вдячне вихвалайте,
Которому честь и хвала
А на вѣки вѣковъ слава,
На вѣки вѣковъ слава.

XI (14).

Днесь прійдите, навидите
Б(о)га въ яслахъ вишняго,
Облечите, прославите
Мира сина Божого. [ный,
Въ оубогѣхъ яслахъ народжен-
Въ пелюшечкѣ повиненный —
Правда всему свѣту.

Пастушкѣ ся полякали,
На колѣна покліякали
Для насъ грѣшныхъ зъ Панны чис-
Въ шопѣ народженному. [той
Пастушкѣ ся полякали
На колѣна покліякали,
Хвалу Богу воздають.

Милость Бога дана многа
Черезъ Духа Святаго.

Зъ чистой Панны для насъ данный
Для спасенія нашего
Народилъ ся безъ причины
Сотенъ грѣховъ нашихъ вины
Спаситель нашъ коханный.

А бидлята немовлята
Пана своего познали :
Загрѣвали, пильновали
Того Пана, якъ могли.
Звѣзда ясна свѣтитъ красна,
Бо есть Богу слуга власна,
Служить Пану своєму.

Идутъ цари, несутъ дари,
На колѣна вѣпадаютъ,
Ливанъ, смирно, также злато
Яко Богу воздають :

Вельми радость ся зъявила,
 Панна чиста намъ повела
 Спасителя нашего.
 Вельми радость ся съявила,
 Всему свѣту весола,
 Всѣмъ пташатамъ, такъ звѣря-
 Всѣмъ земнымъ пеленамъ. [тамъ,
 Мори, води мило грають,
 Ангели въ небѣ спѣвають
 Слава въ вышнихъ Богу.
 А Иродъ царъ довѣдалъ ся
 Въ крулевствѣ своемъ,
 Же ся народилъ Христосъ
 Въ мѣстѣ Вифлиемъ;
 Иродъ бардзо засмутилъ ся,
 Же Б(о)гъ съ панны народилъ
 Иродъ въ смутку зостае. [ся,
 Казалъ внеть жомнѣрамъ
 Всю землю сплюндровати,
 Въ Вифлиемѣ, по всей земли
 Хр(ис)та пильно шукати:
 Скоро его изнайдете,
 Къ мнѣ Хр(ис)та приведете
 Яко цару своему.
 Ахъ идѣте, мечъ берѣте,
 Чада вси витинайте,
 Проливайте кровь дитячу,
 Пильно ми знати дайте!
 Ангель въ снѣ даетъ знати
 Иосифу и дитяти,
 Якъ тежъ Паниѣ Маріи.
 Иосифъ старый мужъ коханный
 Марію тежъ поймуе
 На осляти и зъ дитяти
 До Египту вѣстунуе.
 Ангель страшный воинъ власныи
 Не впускаетъ, проганяетъ
 Врати въ пекло на вѣки.
 Иде войско къ Ироду,
 Дае знати самому
 Ныма Христа въ Вифлиемѣ

Нѣ въ крулевствѣ твоємъ:
 Всю емо землю сплюндровали,
 Дѣти тjali, кровь ихъ ляли
 Для розказу твоего,
 А Рахила монархиня
 Не могла ся оутѣшити,
 Же дѣти яко квѣти
 Казалъ Иродъ витяти;
 А Христосъ Б(о)гъ всѣхъ прій-
 [муеть,
 Въ небѣ мѣсе имъ готуетъ
 Со ангелы своими.
 Кровлю землю наполненно
 Зъ невинятокъ маленькихъ;
 Зъраховано, реестръ дано
 Витятыхъ дѣтей:
 Двѣ тмѣ разомъ записано,
 Три тысячи знову рано
 Мученикъ Хр(ис)товыхъ.
 Плачуть маткѣ за дитяткѣ,
 Бо нестало жаднаго
 Черезъ Ирода безбожнаго
 И немилостиваго,
 За что маткѣ оумлѣвають,
 Главы своя розбивають,
 Дѣтей своихъ жалують.
 Иродови безбожному
 Будеть пекло на вѣки.
 Насъ оборонытъ и заслонитъ
 От огненной муки.
 Веселѣмъ ся, не смутѣмъ ся,
 Витаймо ся, кохаймо ся
 О рождествѣ Хр(ис)товомъ.
 Иродови безбожному
 Будеть пекло на вѣки,
 Насъ обороны Хр(ис)те Цару
 Съ своими человекѣи.
 Ми тя будемъ выхваляти,
 Імя твое прославляти
 По всемъ свѣту на вѣки.

XII (18).

Гласъ Господень на водахъ глашаетъ . . .

Див. Богогл. вид. 1791 р. N 26, 1850 N 31, вид. 1886 N 34;
варианты проти вид. 1850 р. цілком незначні (окрім помилок): в. 4
принесе 14 оумиваетъ владичне племя.

XIII (19).

От Галилея къ Іордану

Глаголаше пророку Іоанну :

Простри руку, пророче, коснися веревъ

Создателя своего и людей всехъ !

На Іорданьстей рѣцѣ видѣ Тр(ой)цу с(вя)тую

Въ единомъ Б(о)жествѣ нераздѣльную :

Гласъ Господень слышаше : С(и)нъ мой любимый,

Д(у)хъ образъ нося С(вя)тый голубинный.

Крещается владика, невѣдый грѣха,

Се агнецъ Б(о)жій, наша оутѣха.

Рачь намъ, Хр(ис)те, дарити, тебѣ спѣвати,

Во веселой радости тріумфовати.

XIV (20).

Крещаетъ ся владика въ Іорданы,

Имѣяй власть на небеси и надъ водами.

Крещшемуса въ струяхъ нинѣ играймо,

Бл(а)гословенъ явлейся — вси заспѣваймо !

Хвалымъ Б(о)га вси нынѣ крещаемого,

На струяхъ Іорданьскихъ являемого,

Крещенія просяще от Іоанна,

Который Б(о)гъ випровадилъ з пекла Адама,

Положилъ дороги безъ море Жидомъ,

Который билъ Спасителемъ, а не пр(о)рокомъ.

Не смѣю, пророкъ рече, крестити Пана

Не научихъ ся небесныхъ хоромъ гетмана.

Море граеть, Іорданъ взадъ вертается,

Гди Панъ избавитель крещается.

И ми вси тую воду днесъ почерпаймо,

Яко Пана своего, вси привитаймо.

Крещасему въ Іорданы поклонъ отдаймо,

Слава въ вышнихъ яко Б(о)гу заспѣваймо.

XV (23).

Пѣснь къ Пречистѣй Богородицѣ за оусобныхъ.

Избавы всѣхъ от геенны,	
Абы были избавленны	о Маріе!
Ми къ тебѣ вси приобѣгаемъ,	
На помощь ты призываемъ	о Маріе!
Возри зѣ неба високого,	
Изми съ пекла глубокого	о Маріе!
Котры руцѣ простирають,	
На помощь Ты призивають	о Маріе!
Не дай въ чисцу погибати,	
Рачь сина своего благати	о Маріе!
Нехай будутъ оуволненны	
От вѣчныя геенны	о Маріе!
Подай руку въ ташкои муцѣ —	
Съ слезами зносимъ руцѣ	о Маріе!
Матерь Божіяго Сина	
Будь за нами причина	о Маріе!
Дшеръ Б(о)га небеснаго,	
Невѣсто Д(у)ха Святаго	о Маріе!
Ратуй всѣхъ насъ, о Царице	
Ратуй, ратуй, Владичице	о Маріе!
Недопускай наглои смерти,	
Би насъ не могль адъ пожерти	о Маріе!
Сокруши сердце камяное,	
Аби било плотяное	о Маріе!
Рачь ся за нами причинити,	
Бисмо ты могли хвалити	о Маріе!
Моли, моли Бога сина,	
Матко свята една.	о Маріе!

Варіянти сієї вірші наступають по ній під N 24 :

Избавы всѣхъ от геенны,	
Нехай будутъ оуволненны	Маріе!
Къ тебѣ руцѣ простираемъ,	
На помощь ты призываемъ	о Маріе!
Окомъ возры на грѣшныи	
Зъгаси муки чисцовыи	Маріе!
Черезъ страсти Сина твоего	
Визволь зѣ пекла чисцового	о Маріе!

Ахъ страшливый огнь пекельный,
 В которомъ человѣкъ земный Маріе!
 Терпѣть муки безъ милости
 За свѣтвыи сладости о Маріе!
 Недай въ чисцу мукъ терпѣти,
 Змилуйся Божая мати Маріе!
 Нехай будутъ оуволнены,
 З мукъ чисцовыхъ вибавлены о Маріе!
 Возри съ круга небеснаго
 На грѣшныка нещаснаго Маріе!
 Котрыи въ чисцу оумлѣвають,
 Свободы твоей желаютъ о Маріе!
 О ласкавая царице,
 Грѣшныхъ людей споручнице Маріе!
 Нехай черезъ твоя руки
 Згаснуть чисцовыя муки о Маріе!
 Лютой смерти насъ сохрани —
 Вся вѣрныи Христіане Маріе!
 Безъ покути не даждь смерти
 За грѣхи прежде оумерти о Маріе!
 Справъ то ласкавая мати,
 Аби каждый могль познати Маріе!
 Жемъ прогнѣваль сина твоего
 От всего сердца своего. о Маріе!
 Кругу горняго Сіона
 Збавъ темнаго Вавилона Маріе!
 Измы зъ чисца, отвори врати
 От тебе бо ждуть заплати о Маріе!
 И въведи до свободы
 Христіанскія народы Маріе!
 Где святыи святъ спѣвають,
 Тройцу святу вихваляютъ о Маріе!

XVI (25).

Чудо преславно, по всемъ свѣтѣ явно,
 От всѣхъ говѣнно, недоумѣнно
 Въ новой бл(а)годати, о Божая Мати,
 Въ небо шествуеть, милость всѣмъ даруеть:
 От всякія страны вси сюду собраны
 Архангеловъ хоры, с(вя)тыхъ ликъ соборы:

Даде орлу крилъ, би ся солетьли
На погребеніе, о чудо веліе.

Въ той единой годинѣ, собра на единѣ
Архангеловъ хоры, с(вя)тыхъ ликъ соборы
Отпроваждати, о Божая Мати,
Въ небо шествуеть, миръ веъмъ даруеть.

Петръ горко ридаетъ и опроваждаеть,
Молить со слезами: буди мати съ нами!

Царица даруеть, ему объцуетъ:

Що хочешъ оу сина, оупрошу едина;

Что плачешъ безъ мѣры, о каменю вѣры:

Не оставляю, но прославляю

Яже въ вѣки и съ человекѣи

Мольбу къ сину приношу азъ вину

И яже желаю, и да отнимаю:

Всѣхъ от бѣды спасати, сирыхъ заступати

Небесной отради, сладкія огради

Всякія надежды будутъ и одежды за труды.

Аѳонный неситый, Гродъ ядовитый

Воскорѣ бѣжаше и къ одру достизаше,

Хотяше струтити и начать хулити

Пречистую Панну, слѣвную Діанну.

Ангель зъ мечемъ сташе, руцѣ отсѣцаше.

Аѳонный волаеть, Дѣву прославляеть,

Же есть всѣхъ Царица, М(а)ти Вл(ади)чица,

Матер Б(о)гу явна, во всемъ свѣтѣ славна.

А Ѳома преславный, по всемъ свѣтѣ явный,

Въ Индіи забавился, на погребеніе не поспѣшился

Дѣвы пречистой, Маткѣ Божой истой,

Чистой голубицы, Небесной Царицы.

А потомъ приспѣвше, гробъ Маріинъ обрѣтше,

Ѳома такъ ридаетъ, къ гробу припадаеть,

Жалосно волаеть, слезы проливаеть:

Облакомъ шествуеть, въ небо поступаетъ:

А Ѳомина жалость воспріята въ радость:

Сама Божая Мати казала свой поясъ дати

На знакъ апостоломъ, же есть Дѣва съ тѣломъ

До неба взята во прекрасныи полата.

Ѳома повергаеть, и южъ не ридаетъ

Ликъ апостольскій во весь Гепсманъскій,

Же южъ гробъ празнуеть, поясъ показуеть

Оуснувшей Царицы въ небесной столицы.

Див. Богогласник 1791 р. N 109, 1850 р. N 116, я навів цілий текст, бо відміни значні.

XVII (26).

Теперь свѣтъ великой зрады,
 Нема теперь на всемъ свѣтъ правди:
 Отець сина не любить,
 Синъ же отца израдитъ
 За свою злѣсть.

А дочка матку зневажає,
 Матка ю въ щастю проклинає.
 Братъ на брата воює,
 На здоровіє чатує,
 Би го згладивъ.

А сусѣдъ и зъ сусѣдомъ жиє
 Едепъ другому непрязнь готує,
 Аби его оуловивъ
 И въ нещастя въпровадивъ
 Великое.

XVIII. Пѣснь на рождество Хрістово¹⁾.

Часъ радости, веселости
 Свѣту насталь нынѣ,
 Бо Спаситель, Искупитель
 Народилъ от Дѣвы,
 Пришолъ на свѣтъ самъ Богъ,
 Народилъ ся оубогъ,
 Не въ златихъ неба палатахъ,
 Яки могъ.

Якъ нещасный народъ земскій
 По грѣху первомъ былъ,
 Якъ жадостно разумъ людскій
 Во жалости тужиль,

¹⁾ Вірша ся написана на обкладці співаничка.

Все во тьмѣ ходили,
 Въ тяжести скорбѣли,
 Безъ пастиря и безъ вожда
 Блудили .. і т. д.

Див. Коляди вид. 1895 р. N 30; варіанти: в. 17 обѣщанно
 19 исполнило 23 избавити і т. п. дрібні. 30 плясите 62 Давно из-
 вѣщанна одъ Пречистой жданий.

XIX.

Воярдань рѣко, уготовися . . . (без кінця).

Див. Богогласник 1850 р. N 33, відміни дрібні і то лише по-
 милки.

М. Грушевський.

Сьпіванник з початку XVIII в.

приладив до друку М. Грушевський.

Серед різнородними пам'ятками нашої старини розмірно мало звертали на себе увагу нашої науки старі сьпіванники й збірники віршів. Такі збірники не дуже рідкі, від часу до часу про них з'являють ся звістки в літературі (напр. П. Житецький використав кілька таких збірників для своєї праці про думи — гл. II і III, д. Нейман описав один сьпіванник з кінця XVIII в. в Київській Старині 1884. V і т. и.), але не заходили ся коло ближшого студивання тих збірників і публікування принаймні більш цікавого материялу з них *in extenso* (не кажу про поодинокі уривки). А се шкода. Такі збірники передо всім подають часто дуже цікаві вказівки про літературні інтереси сучасні, часом дають собою цілий образ таких культурних інтересів, літературного й естетичного смаку тогочасного чоловіка. Далі, сі збірники часто дають нам можливість познайомитись з тою, колись досить широко літературою недрукованою, що — яка б не була її стійність літературна в наших очах, все була об'явом духовного життя, мала своїх приклонників і читачів, часом дуже численних, проходила в сфери народні і зливалась з літературою устною і своєю дорогою — з нею черпала чимало. Наші відомости про місцеву літературу XVII—XVIII в. власне могли б бути значно розширені дорогою студий над такими збірниками, і можна б лише пожадати, щоб вони розпочали ся як найскорше.

Один з найцікавійших з досі звістних збірників того рода наміривсь я тепер опубліковати, потішаючи себе надією, що се б могло звернути пильнішу увагу на публікацію їх. Збірник сей був мені

пересланий на початку цього року о. Петром Білинським, тоді парохом в Должанці під Тернополем (тепер в Зарваниці, пов. Тербовельський); належав він давнійше д. І. Березі в Тернопільщині, що дістав його від свого батька-дяка; тепер становить він власність о. Білинського. Збірник сей має формат маленької подовгастої чвертки аркуша (може стала така маленька задля кількоразового обтинання при оправі), є тепер 82 цілих і фрагменти двох карток; оправлений він в лякеровану шкіру, оправка ся одначе мусить бути значно пізнійша: в рукописи при оправі перемішано картки і перебито між собою частини двох осібних збірників, що розрізняють ся між собою й змістом і письмом.

Перший збірник — се співанняк дуже різнородного змісту, як побачимо. Він виглядає далеко старшим і більш зачитаним.

Від першого листка його зісталась лише половина, тут з гарними орнаментами виписано титул цього збірничка: навколо в рамці з рівнобіжних ліній: *Изъясненіемъ отца и споспѣшніемъ Сѣа и сошествіемъ Стаго дѣа. Спи...* (далі урвано, мабуть було — списани, або щось подібне); в середині, в другій рамці, серед орнаменту з квіток і листків, в першій рядку: *пкснк нажежнїе* (далі урвано), в другім рядку: *Рокс Бжѣа* (урвано); слова першого рядка писані в середині своїх перших букв. Ще низше починаєть ся перша пісня: *Помагай Богъ, Василино* (написано в середині великої букви *Ц*, штучно написаної, далі урвано), ся ж пісня йде на другій стороні листка і закінчуєть ся на л. 2; з другого листка починаєть ся стара нумерація словянська, що подекуда лише зацілила на обтріпаних і занадто пообтинаних сторонах рукописев. Після вісімнадцятого листка початкової нумерації¹⁾ (листки 14 і 18 були оправлені не на своїм місці) вилетено чотири листки другого збірника²⁾, по чому йде знову перший збірник аж до листка 59 (нумерація хибна: по 20 наступає 31),³⁾ по тім наступає знову 8 листків другого збірника⁴⁾, і знову по тім аж до кінця йде перший збірник⁵⁾; можна сконстатувати брак трох листків в середині (61, 74 і 79) і принаймні одного листка в кінці (від нього зістав ся край); нумерація словянська в другій половині книжки майже скрізь зникла, бо занадто обтято листки в горі, так що лише значною працею удалось

1) Сі перші 18 листків означимо буквою *А I*.

2) Означимо їх буквою *с*.

3) Сі листки: 19—59 означимо буквою *А II*.

4) Означимо їх буквою *д*.

5) Означимо сі листки від 61 до кінця буквою *В*.

зреставровати нумерацію і порядок листків, перекиданих при оправі і потім.

Зацілили в рукописи маленькі куснички ще одної обкладкової картки: орнаменти, в горі слова, мабуть з якоїсь духовної вірші, з краю між рівнобіжними лініями стовпцем славянські букви **И З М Г (?)... К**, з другого боку була якась вірша про страсти Христові; письмо теж, що й взагалі в сїм збірнику; може се картка 74, бо на с. 73 уриваєть ся псалма великопостна, а на л. 75 починаєть ся новий розділ — пісні різдвяні, з осїбним титулом, але сього сказати на певне не можна.

Хоч в титулі збірничка на першому місці значать ся „пісньні побожні“, і споряджаєть ся збірничок з звичайною побожною фразою про поміч сьв. Трійці, одначе з початку його побожний елемент цілковито усовуєть ся на другий плян перед елементом сьвітським, гумористичним, романтичним і фривольним: збірничок розпочинаєть ся народньою пінею, по нїй наступають иньші „пісні сьвітські“, доперва як N 8 і 9 виступають „Пісня на усїкновение“ і вірша про побитих Иродом дітей, почім знову виступають „пісні сьвітські“, (N 10, 12—14, 18—24, 26), перемішані з побожними віршами (N 11, 15—17, 25, 27); доперва з л. 39 наступає довша серія побожних віршів: серія пісень Богородиці (л. 39—42) і потім різні иньші сьїви, що аж на л. 54 переривають ся, і починають ся знову сьвітські, і се закінчуєть ся таблицею рахунків: Liczba łacinska tudziesz z polską (л. 58—59), де виписані в кліточках цифри арабські, а на горі й з боку латиньські назви: unum, duo, tria, kwator, quinc, і т. д.

По сїй таблиці розпочинаєть ся друга частина збірничка (B): вона містить в собі пісні побожні, уложені в кілька серій — пісні Богородиці (л. 62—6, перед тим кілька поодиноких віршів, почавши від л. 60), пісні великопїстні (66—72) і пісні різдвяні, що займають кінець збірничка. Відділена таблицею від решти збірника (AI і AII) і цілостна змістом, се друга половина (B) становить як би осїбну частину, але письмо цілком однакове з першою половиною, і орнамент подекуди трапляєть ся такий самий, нумерація обох збірників спільна і виглядає як сучасна письму; з сього всього мусимо вывести, що се друга половина не становить осїбного збірника, що найбільше — представляє з себе осїбний зшиток, писаний тїєю ж особою, що й перша половина, і нею ж сполучений до купи. За осїбністю могла б промовляти ще та обставина, що по таблиці арифметичній стоїть низше наведена приписка Леонтия з Ягольниці, і се сторінка помазана, але се можна об'яснити легко тим, що тут було

трохи порожнього місця, а ріжних приписок, проб пера і ин. багато є й на иньших сторінках збірника.

Рік написання першого збірничка, як ми бачили, урваний на титуловій картці, але час можна вивести приблизно з тих написей передовсім, які знаходимо в ній: так на л. 14 приписано з низу: Roku 1718 8-bris 29 w szko... На л. 59, під згаданою таблицею рахунковою написано: **Сїє псалми Рака Божого Мл҃дца Леонто҃го Родича А҃голницького: Рокѣ Б҃жїа: а҃ф҃рї Мїѣа Марта Дна а҃.** Таким чином сьпіванничок мусів бути списаним перед 1718 р. З другого боку заведені до нього польські вірші (л. 20, Пудзь Полска) про боротьбу саксонської партії з сторонництвом Лещинського не дозволяють датувати написання XVII віком. Сї всі ознаки належать до першої частини сьпіванника (AI—AII).

Що до особи укладчика, то він був Русиним з Галичини, і то східнього її краю, на се вказують і деякі вірші, написані на честь галицьких місцевих сьвятощів як Божої Матери Настасівської (п. Тернопіль), Віциньської (п. Золочів), деякі диялектичні ознаки, нарешті і надписи в книжці — одна, дуже рання, як ми вже бачили, вказує на Ягольницю; можна додати ще одну (по письму теж не пізнійше 1-ої полов. XVIII в.): *Cała Kapella Szkoły Olesko CSX* (л. 50). Укладчиком була особа духовна чи близька до церкви — на се вказує великий запас духовних віршів і надписи про мотиви: подобен: радуй ся, Царице, або подобен: о преблаженное древо, (такі „подобні“ на побожні співи стрічаємо і при співах зовсім не побожних, напр. л. 32 при фрівольних віршах „Рвала Кася в҃шніє“ вказано подобен на „Радуйся, Царице“). Ледви чи був укладчиком сьвященник, скорше хиба дяк-бакаляр; тим би можна лекше витолковати присутність значного числа фрівольних пєс, тим би можна об҃яснити й те, що всі наведені написи вказують на школу, школярську сферу. В сих бакалярсько-школярських кругах сьпіванник мабуть і потім обертав ся; принаймні „подобні“ приписані пізнійшою рукою по декуди; деякі проби почерка дуже непевного (для прикладу подаємо сї „проби пера“ з перших карток) і знов деякі цїничні надписи на книжці найскорше б могли на школярські круги вказувати (напр. л. 46, 60 v.).

Що до другого збірничка (c—d), то може нам удасть ся ближше означити його початок: на однім з листів його, з боку читаємо: Anno Domini 1727 miesiaca Iunia dnia 22 Pawieł Hryniewicz B: O: SN: Письмо сих слів дуже подібне, я-б сказав — ідентичне з тим, яким писані дві останні вірші сього збірничка, сї — з письмом титулів попередніх віршів, що знов дуже зближене до письма самих

текстів, і правдоподібно — всі вони писані сим Гриневичом. Титули, зроблені другою рукою в першій збірничку (АГ) подекуди цілком подібні до його письма (а то на л. 11, 16, 17). Занотую ще що в сій збірничку знаходимо „подобні“ на пєси першого збірничка (N 81, пор. N 21). У всякім разі — обидві частини сїєї рукописи належать до більш менш близького часу, хоч перший збірник, певне, трохи старший.

Сей другий збірничок (с—d) містить самі побожні псалми; письмо не таке однакове, як в першій збірничку, є певні відміни, одначе, я думаю, се все рука одна, лише в одній частині вона пише ніби уставним письмом, подоблячись до друкованих літер, в иньшій — звичайним, в одній частині — свободнійше, в другій — якось менш свободно і вправно. І тут знаходимо певний місцевий характер — пісню Богородиці Паньковецькій (п. Броди).

З складових частей збірника перша (л. 1—59, А—В) власно має особливий інтерес для своєї різнородности. Ся мішанина побожних сьпівів і фривольних, часом дуже вільних, віршиків, народних пісень і книжних композицій, віршів руських і польських, відгомону сучасної політичної літератури (18, 21) і веселих безпретензийних жартів дає нам як рідко повний і цікавий образок інтересів духовних і літературних тогочасного письменного чоловіка. Він ще раз пригадує нам, що поза побожною і сухою, богатою риторством і бідною сьвіжими гадками друкованою літературою сучасною, письменний чоловік звертає ся і до народної словесности; правда, він часто шукав тут лише матеріялу до глуму над „простим обичаєм“ простого чоловіка, відділеного цілою безоднею від мудрости якогось спудея або бакаляра, але не завсїди — те доводить і сей збірник, де заведено кілька народних пісень, очевидно — за для їх романтичного змісту, що полюбав ся, а не викликав посьміх. З другого боку численні польські вірші, заведені сюди, здебільшого* гумористичні або фривольні, значить, попали сюди в збірку не як плоди вищої культури, а з причин анальотічних, що й деякі руські вірші подібного змісту: бо відповідали вдачі збирача; цікаво, що політичний памфлет польський (N 18) виступає тут як „пісня веселая“ лише. Як сьміхотворна пародія заблукала сюди „пісня московская“ (л. 50). Матеріал не пустотливий, поважний мають представляти з себе різні вірші релігійно-морального змісту, в переважній більшості — руські.

Окрім такого інтересу, чимало цікавого мають деякі поодинокі пєси сього збірничка самі по собі. Ми маємо тут деякі пєси, не звісні звідки инде: напр. пісню про війну жидівську, досі не звісну, хоч була вона, очевидно, розповсюджена в громадї; така напр. ще зга-

дана вже пародія на московську пісню і інші (про побожні пісні тут не кажу). Знову деякі пьеси, хоч звістні з інших варіантів, представляють інтерес своєю давниною; вони ж тут записані за півтора ста майже літ до видання свого в різних збірниках етнографічних; цікаво видіти якусь — напр. жартовливу пісню про смерть комара, записану на початку XVIII в. (як не скорше).

Дуже важне значіння мають проби літературного оброблення народних пісень; напр. пьеса XLIV, на наш погляд, має виразні сліди такого оброблення. Пьеса X представляє з себе теж штучну композицію елементів руських і польських.

Інші частини збірника (В і с—d) не мають того інтересу різнородности, інтерес їх полягає на тій вазі, яку мають взагалі побожні вірші цього збірника: вони важні, як причинок до літературної історії наших віршів взагалі й спеціально — їх головного звода — Богогласника. Українська побожна вірша ще дуже мало студіювана, а вона цікава (більше уваги звернули на неї: др Франко — про коляди, д. Житецький в книжці про думи і Драгоманов в Житю і Слові 1895). В сей широко розгалужений рід книжної творчости вложено було — по при риторичні віршоплетіння — не мало й щирого почуття й поезії, а при тім, я сказав, цікаві звязки істновали між ним і народною словесністю. До тепер давніші стадії в розвою його закрити зводом, довершеним в кінці XVIII в. — Богогласником, куди збирачі васпльїани, як вони самі кажуть в передмові до першого видання 1791 р., завели лише частину віршів, що обертали ся в громадї, відкинувши „худо й нескусно составленныя“ і ті, що не мали мелодії — значить не могли служити до співання, а знов взяті до Богогласника багато поправляли за для їх непоправностей, що закрали ся при списуванню і передачі: укладчикам, як вони самі заявляють, приходило ся „достигати намѣренія мыслей, елико мощно исправляти, слоги стихомъ изобрѣтати, многа нова ветхимъ прилагати“, так що вони самі уважають се „аки съѣдъ иными смаками утворенная и на ново приуготовланная“, одно слово — перерібною давніших текстів. При такім характері редакції Богогласника повстають дві потреби: одна — се вистудіювати саму сю редакційну роботу укладчиків Богогласника, як вони користали з того літературного матеріялу, що мали в руках, в яким напрямі змінiali. Богогласник, як найбільш популярна, безперечно, книжка з цілої нашої старої друкованої літератури, варта такої студії. З другого боку — треба вистежити історію літератури віршевої до зведення її в Богогласник і по за ним. В обох разях мусимо ми звертати ся до старих співаників, і співаник, що тепер подаємо, з цього по-

гляду має не мале значіння. Досить сказати, що ми маємо тут вірші, записані майже на ціле століття перед виданням Богогласника.

Я власне звернув особливу увагу на заведені в нього побожні вірші і результати своїх спостережень над ними уложив в примітках в кінці текста, тут обмежу ся кількома загальними увагами.

І так передо всім маємо тут найліпшу ілюстрацію, яка розмірно мала частина віршевої літератури увійшла в Богогласник: з 58 руських псалм, що маємо в Сьпіваннику, лише четверта частина (я нарахував таких 15, хоч може що й переочив) увійшло в старий Богогласник, хоч сьпіванник сей уложений в місцевости дуже близькій до Почаєва, значить користав — що до території — з того самого репертуару. Деякі пєси з незаведених в старий Богогласник одначе жили далі і доховали ся до нашого часу: декотрі знайшов я напр. в зовсім новім сьпіваннику з Яворова (див. Записки т. XIV) (Непостижимий чоловіческим умом, Ангел пастирем мовив, „пісня Бития“ (№ 81)¹); иньші — як звісна вірша: Ой хто хто Миколая любить — заховали ся в устах народа і увійшли до нових редакцій Богогласника.

Всі псалми увійшли до Богогласника в більше чи менше відмінній формі; де що з сїх перемін можна об'яснити відмінами в самій традиції: впорядчикам Богогласника вони вже прийшли в редакциях відмінних від нашого сьпіванника; далі — де що належить до емендації покаліченого текста, доповнення до ритму і т. и., але знову деякі відміни вже мають характер цілком довільної перерібки; щоб дати можливість кождому бачити відносини текстів сьпіванника до Богогласника, я подав в примітках варіянти з вид. 1791 р.¹) Близше дослідження сїєї редакційної роботи улекшить ся, коли збереть ся більший запас материялу, і я се полишаю дальшим дослідникам.

Всі сї псалми, заведені до Богогласника, належать до категорії анонімних: вони не мають означення ані імен авторів ані місцевостей; се зовсім зрозуміло: більшість того рода вказівок брало ся з акростивів, а при всяких перемінах протягом довгого часу сї вказівки акростивові затратились, де й були, а традиція імен авторів звичайно не заховувала.

Далі, перегляд віршів сьпіванника показує, що деякі з них увійшли сюди вже значно покаліченими; се ж можно об'яснити лише тим, що вірші сї вже досить довго блукали по сьвіту, доки

¹) Примірник Богогласника з 1791 р. ласаво уділив мені зі своєї бібліотеки др. І. Франко.

прийшли сюди, а се знову примушує час їх написання посунути значно назад, принаймні на кілька десятя лїт перед XVIII в. Що до вказівок місцевих, то окрім титулів кількох псалм, що уложені на честь певних чудовних ікон, можна зазначити ще вказівки в псалмі „Тройце съвятая“ (л. 36 v.): молитва за „росеку корону“, за „пана гетмана“ і „все рицерство“, се показує виразно, що вона зладжена десь між козачиною, на Подніпрянщині; се теж може бути доказом, що псалма ся зладжена значно давніше, бо треба було часу, аби вона замандрувала до Галичини. Теж можна сказати і за N 21.

Значна давність збірника в порівнянню з иньшими і його цїкавий для науки зміст понудили мене видати його in extenso¹⁾; при виданню я держав ся тих правил: друковати слово в слово і буква в букву, помилки поправляти хїба в нотках, букви написані над лїнією вносити в слово без всяких означень; титла і скорочення розв'язувати, але сї букви ставити в круглі () скобки, де є знак титла або скорочення, і в ломані [], де знака не було; в ломані ж взято букви додані, яких не було в оригіналї, а в () букви видертї, коли їх можна доповнити з контексту. На маргінезі означено нумерації збірника, без скобок, де ся нумерація заховалась, і в () де її викомбіновано; що за л. 73 нумерації не можна викомбінувати на певно, тож звідти її залишено. Що до порядку друку, то подано на сам перед перший збірник в обох його частинах (A і B), потім вставні листки (c і d).

У Львові, 11 (23) XI 1896.

¹⁾ Перед роками мав я аналогічну збірку віршів з тогож більш-менш часу з Полтавщини (надежала на поч. XVIII в. євдищеннику Богушкової Слободи коло Золотоноші); постараю ся знову її відшукати.

(Г)анусіейко, скарбіє дрогѣй,
покаж же мѣ огіень срогѣй,
бо мніє палѣ без(ъ) жадней пршчинни,
ніє угаєть жаденѣ чловієкѣ живи 2.

. слѣчній квієціє
ніє маш же¹⁾ подобней на свієціє
. то Буг даль є твемѣ жартамѣ
. и мїєндзи млудзянамѣ

. вієліє,
. одмикай же замкѣ смїєліє!
шукай собіє в каждєй комореццє,
ажалѣ знайдзієшь тамѣ и мое серце: Ї.

Ієжелѣ тамѣ знайдзієшь серце моїє,
Вєзь же собіє яко своїє!
нієхай сіє твоїє з моїмѣ сіє изгодѣ,
ієслѣ твоей ключѣ к мему замку входѣ. 2.

III. Пѣсня 2—я свѣцкая.²⁾

Дѣвчинойко, моя голубойко,
Клопочешь ти мою головойку! Ї.

Якѣ же ся мнѣ да не клопотати:
Ци моя, ци не моя будешь,
Тилько минѣ сердейко смутишь! Ї. (2 v.)

Дѣвчинойко, не горди мною,
бѣднесейкимѣ сиротою! Ї.

Якѣ ти мною будешь гордѣти,
Не буду я до тебе ходити! Ї.

Дѣвчинойко, чемѣ же ти пишна:
Чемѣ ти до мене з вечера не вийшла? Ї.

Не знаю, серце, не знаю,
Якѣ я до тебе виходити маю? Ї.

Отець, матка на мя нарѣкають,
Жє ся я в тобѣ, серце, кохаю. Ї.

¹⁾ Жє написано двічі.

²⁾ Низше того написано иньшими руками і иньшим чорнилком: пѣсня pokošto-
waty pera су добре. Помощь моя о. гди сот.

- Якъ я тебе не вижу годину,
Видить ся миѣ, же сама загину; Ѡ.
- Якъ рибѣ без води трудно,
Такъ миѣ без тебе нудно! Ѡ. Г.
- Гди бимѣ я мавѣ орловіе крила,
Лѣтавъ бимѣ до тебе, мила! Ѡ.
- Упавѣ бимѣ я да на твоимѣ дворѣ,
абимѣ тебе обачивѣ воеѣкорѣ! Ѡ.
- Дѣвчинойко, моя голубонько,¹⁾
Скажи ж миѣ усю правдоньку: Ѡ.
- Коли любиш, дай же що маеш,
А коли не любиш — якъ собѣ знаеш! Ѡ.
- Коли любиш, скажижѣ правѣду,
А коли не любиш — я си нишу знайду! Ѡ.
- Коли любишѣ, люби гараздѣ,
А коли не любиш, покин мене зараздѣ! Ѡ.

IV. Пѣсня Pannie idąc zamaż, rozczesuiąc kose, siedząc za stołem tak ią spiewac.²⁾ (3 v.)

- Załosnie panienka płakała,
gdy zamaż nieboga isc miała, 2.
- Rozczesuiąc włosy swe rozkosznie,
te słowa muwiła załosnie: 2.
- Włosy moje zulte, zlociste,
wyscie mie zdobili zajste! 2.
- Ostatnie sie z wami iusz wczesze
— y znac ostatny raz was rozczesze! 2.
- Czemus mie w niewolą wprawiła
y zlotey wolności zbawiła? 2.
- Ach moia wolności niemała,
gdzies mi się teraz podziała? 2. Ѡ.
- Gdym była w panięskim swym wieku
pod miłych rodziców w opieku, 2.

¹⁾ л у приписано иньшою рукою.

²⁾ Дописано иньшою рукою і чорнилом: Piesn na weseliu spiwac.

- Iakom rybka po wodzie bujała,
 frasunkow y kłopotow nie znała, 2.
 A teraz musze się frasować
 y fuki y stuki przymować. 2
- Płakała na swoje rodzice,
 ze młode wydaiecie swe dziecie: 2.
 Czem moje niewdzięcznie posługi?
 wszak ia wam służyła czas długi? 2 (4 v.)
- Służyłam wam wiernie, nieboga,
 coz ia wam czyniła, dla Boga? 2
 Czyz ia wam głoweyki nie zmiła,
 albo tesz przeciwna w czym była? 2
- Ale sie to na mnie nie znajdzie,
 służyłam wam wiernie po prawdzie!
 Za stołem siedziała młodziatko,
 iak iakie pieszczone zwierzątko; 2.
 Oczkami iak sokoł patrała,
 a lzy z nich iak rosę puszczała. 2.
 Płakała, idąc do szlubu,
 spiewając piesn swemu nielubu: 2.
 Ach moia pieszczona młodosci,
 dzis koniec wczynisz wolności! 2. ě.
- Iusz idąc od oycy y matki,
 zegnając roskoszne dostatki, 2.
 Y oycy y matki zegnając,
 płakała, v nogi padając: 2.
 Zegnam cie, moy siwy gołobku,
 zyi sobie szczęśliwie w tym domku! 2.
 Iusz tedy sie od was oddalam
 a Panu Bogu was oddawam, 2.
 Za wychowanie wam dziękuie:
 inszyi mie w opiece przymuie. 2.
 Ganeczek swoy łzami skrapiała,
 na którym z młodosci sypiała: 2.
 Iusz więcey tu sypiac nie będe,
 bo iusz zstąd daleko odiade. 2. (5 v.)
 Gdym była od matki pułdrogi,
 płakałam, az zal mi niebogi. 2.
 Płakałam na swoje złe szczęście,
 ze się przemieniło w nieszczęście 2.

- Płaczący tez v swey swiekruchi,
 przywiodła rodzicow do skruchi; 2.
- Y wszyscy pokrewni płakali,
 iak siwe gołombki hukali. 2.
- Załosnie pogląda po domu,
 nie da się wtolic nikomu: 2.
- Jusz to ia tu będę mieszkała,
 iak na swiat inszyi się dostała; 2. §.
- Jusz musze lancuszki pochowac,
 Nie masz tu czasu się gachowac, 2.
- Y pierseionki musze położyć,
 rękawy po lokiee założyc. 2.
- Koszyczek na ręce włożywszy,
 dumala precz dziatki stanowszy: 2.
- Jakoz mi tu przydzie kupowac,
 ieszczem się nie nauczyła targowac: 2.
- Bom ia tego w matki nieznała,
 tylo gotowego patrzała, 2.
- A teraz y kupic y przedac —
 coz czynic! musze się nauczyć! 2.
- Małzonka tu sluchac iusz musze (6 v.)
 y swoiey wygadzac swiekruse; 2.
- Trzeba te rzecz zrozumic na swiecie,
 zeby mąż nie łupił po grzbiecie. 2.

V. ПѢНЯ О воини зydowszkoyi.

- Na mosci rosci trawa murawa,
 spotkali żołnirze, polskyje rycyrze,
 bryckiego rawa. 2.
- Jiedzien słuzalec ciol rawa w palec,
 czorna hodyna, niedobra nowyna,
 wziol kozu balec. 2.
- W misti Beresti Zydom kazanno,
 a naszym iunakom naprzeciw Polakow 33.
 na kun wsiadali 2.
- Weczerney fyli radu weczynili,
 iakoiu bronoiu wybrancow do boiu
 wysylac mieli. 2.

Starszemu rawu dali buławu
 takuiu wełykuiiu iak wołowu hołowu —
 hrstem na sławu, perpik na sławu.

Wzieli szkołnika za połkownika,
 a swego hazana za połnego hetmana,
 Łeybe za straznika, 2.

Zyda Maiera za fureiara,
 a Yeka w panceri co w syw[i]m kowneri
 za kawalira 2. (7 v.)

Arędarz złodziey był tam chorądy,
 Lewitan kapitan, a Ycyk poruczyk,
 Yrsz kapłarz hozy; 2.

Ynszy Zydowie własnie mężowie,
 bachurzy, penchurzy, pobrawszy kosturzy,
 iako Mazurowie 2.

Wyszli v pole, stanieli wdole
 w kowpakach, germakach, w kompletach, męketach
 własnie iak w szkole, iako Zydowie 2.

Tam zobaczyli o pulewere mili —
 az iedzie służalec y polsky szubrawiec, goły iako palec, ѿ.
 mocno podpily. 2.

O wey kapara, lychaia fara!
 staneli do szychu, narobili krzyku
 Szmun¹⁾ do bandolaty, Srul do pystolaty,
 a rabin za karabin,
 Hysrz do muszketa. 2.

Siw raw na klaczu, narobyl placzu:
 oh moi bachury, od iednego ciury
 zgynie na pliacu! 2.

Posław raw poczcie w nocy do zony,
 by woysko zbyrała, do nich wysyłała
 g więszey pomocy. 2. (8 v.)

Rawowa zona zle uczyniła:
 listy odebrała, woyska nie zbyrała, y doma siedziła,
 iak zwyczaj temu. 2.

¹⁾ Мабуть треба читати Szmul.

Owyi słuźalec, golyi iak palec,
 dobywszy pałasza, wciał bez leb Anasza
 Morduchu po bruchu,
 a Ycku po łycku,
 a Leybe przez gembe,
 tak ich rubaw : 2.

Hołowy na połowy, a ruki na sztuky,
 palce na kawałce, a zemby brzez gemby
 poodcinał ! 2.

A starszy raw sztany podraw —
 czornaia hodyna, smutnaia nowyna ! —
 tak vtykaw ! 2.

A Oszur stary był przy tey sprawi,
 bo widział zdaleka, iako raw ucieka —
 sztanuw nie miał. 2.

Wszysecy Zydowie po nim płakali,
 ledwo w reznika szkury dostali,
 wszyli szarawary y iemu posłali,
 bo go dziętego. 2.

Zusio y [z] zęciem patrali wszędzie,
 na strazy stoiali, woyska piłnowali, ledwo powciekali
 na ynsze miesce. 2.

Lachman y [z] zono weiekali dwodem,
 zbroie poruciwszy, germak uchwaciwszy,
 do miasta Ozowa, by dali doktora,
 iak rawu swem(u).

Z miasta Ozowa dali doktora,
 iako rawu swemu, welykuiu, iak wołowu hołowu —
 co nosił buławu takuiu¹⁾
 yrste na sławu, perpik na sławu ! 2.

Lachman z doktorem iechali borem,
 ctāneli przy wodzie, muwiono przygodzie,
 co to się trafiło, co naszych pobilo?
 oh łyhy hod Zydom na zkod ! 2.

A Olfow syn vsich prosyw,
 zeb sie dobrze byli, serca nie tracili
 do słuźalego 2.

¹⁾ Очевидно, треба читати: rawu swemu, co nosił buławu takuiu welykuiu etc.

Gdy przyiechali do swego obozu,
 barzo narekali, co pobite zostali
 od iednego ciury, co łapaie kury.
 Oh łyhy hod Zydom na zhod! 2.

W misti Beresti służalec skacze,
 a zona rawowa barzo zmęczona
 po mężu płacze: 2.

Nie daway, Boze, Lacham fortuny,
 co mego milego rawa młodego
 zagnał do trumy! 2.

Wracaio Zydzie nazad z obozu
 spodzewali się wielkiego mrozu 2.

Bawili sie wiele w subote, w niedziele
 nazad wracaio, 2.

Przysli do miasta, seym uczynili,
 poczcie posylali, zeb na zgone przystali
 polskie zolnirze 2.

Polske zolnirze na to przystali,
 zeby v Zyduw piniędzy brali
 na tydzień nie wiele: po styry talerzy
 brali do skarbu 2.

Sypali wiele woruw szeliaguw,
 zeby nie brali do swych zaciaguw,
 by doma siedzieli, nie sie nie boiali,
 woyska zadnego 2.¹⁾

Y tak zwolili seym uczynili
 Nie iechac na woynie y dawac pogłowne
 polskym zolnirzem 2.

VI. Цалма свѣцкая.

Перепеличенка²⁾ я невеличе(н)ка
 По полю лѣтала, сокола шукала ъ.

¹⁾ В низу ви́шим чорнилом і рукою: і се і се і се, і иньші проби пера.

²⁾ Се слово написано в середині великого початкового П.

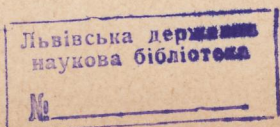
Соколонку пташе, охъ мой милий гаше,
 Чемъ ти гордиш мною, не береш [с] собою? Ё.
 А щож мнѣ сталося, щомъ ошукалася
 Не роблю любила¹⁾ — бѣди захотѣла! Ё.
 Оставилес на чужинѣ при лихої годинѣ
 Мене молодую, мене хорошую и чо(р)нобривую! (11)
 Погуляю, побуяю да стану гадати —
 Чи любити собѣ соколо(н)ка ци занехати? Ё.

VII. ²⁾

Стукнуло грануло в лѣсъ, 2
 комар з дуба звалив ся,
 трафивъ на коренище, 2
 збѣв собѣ голѣн, плечище. 2
 Почули мухи горухи, 2
 принесли ему кожухи: Ё.
 Наш комару сподару, 2
 жал(ь) тя намъ не помалу: Ё.
 не чомъ ти в насъ не буваеш — 2
 аж ти ся зле маваеш! Ё.
 Поховайте(ж) ви мене в поли 2
 при зеленої дубравѣ; Ё.
 коли я буду вмирати, 2
 кажѣт мою дружину зобрати;
 а хрущъ буде нести, 2
 а овадь буде густи, Ё.
 а журавел буде спѣвати, 2
 а муха буде плакати.
 Обгородѣтежъ ви мене 2
 друбненкими стрѣлойками, Ё.
 положѣтежъ ви на мнѣ 2
 мой тугесейкій лучокъ. Ё.
 Коли будуть козаки ѣхати, 2
 мене буду(т) споминати: Ё.
 тутъ лежить комарище, 2
 славній наш козачище! Ё.

¹⁾ Закінченне невиразне.

²⁾ Надписано иньшою рукою: Psalma Swiatowa o weselącym sie plastwie.

VIII. Пѣсня. На оуѣвѣнненіе ч(ес)тніа главы с(вя)таго
Іоанна Предотечи.

Веселися, красная пустыни,
Радуйтеся, аггелскія сили,
Пр(о)р(о)къ в тебѣ пребиваетъ,
Котрій людемъ повѣдае(т) — покайтеся!

Агг(е)ле, н(е)б(е)сній ч(е)л(о)в(ѣ)че,
Креститилю и проповѣдніче,
Восхотѣлесь обитати
І в пустыни пребивати — со звѣрати!

Грод тя незбожній шукает,
Главу твою мечем уѣлкает
Іе(ус) з н(е)б(е)сѣ възвѣщает,
Вѣнец тебѣ посилает — Кр(е)стителю.

Гк.

Обличилес прегордаго змія
Сквернаго ради плясанія:
Клятвою ся заклинает,
Пул королевства обѣцает — плясо(в)іци.

Гроде проклятій ч(е)л(о)в(ѣ)че,
Бѣсом друже и собезѣдніче!
Не хотѣль еси солгати
И жизнь собѣ зготовати — со с(вя)тими.

Го(р)лице пустиннолюбная,
Іоанне деннице свѣтлая!
Освѣти нас во тмѣ спящих
И во грѣсех живючих — Іоан(не)!

Х(ристо)с ты с пустыни звизает,
На Іорданѣ прійти възвѣщает,
Крещеніе испо(л)нити
И Адама уволнити — от пропасти.

(12 v.)

С(ѣ) н(е)б(е)се глас от Отца походит
Д(у)хъ с(вя)тій на Х(рист)а исходитъ,
Тройцу чести научает
И всѣхъ вѣрнихъ просвѣщает — яко Б(о)гъ.

Іоан версеъ ся касаеъ,
Іе(ус) Х(ристо)с главу преклоняеъ,

Отец С(и)на посилає(т)
и на С(и)ну почиває(т) — прес(вя)тій Д(у)хъ:

Сей мой с(и)нъ кохавій любимій,
Во бжествѣ всегда е(сть) славимій,
Того всего послушайте,
И покло(н) му отдава(й)те — яко Отцу.

Прето днес красно запѣвайте,
Крестителя усердно благаймо,
Би намъ зѣднал Б(о)га Отца
Ц(ар)я Х(рист)а и всѣх творца — у н(е)бѣ.

Зде в храмѣ град твой процвітає(т), (13)
Імя твое повсюду сіяєть,
Рач нас вѣрних сохрани,
До Б(о)га ся причинити — за нами!

Агаря(н) рачъ всѣхъ потлумити,
А ц(а)ремъ н(а)шимъ дай спокійне жити;
Ми тя будем вихвалити,
Імя Твое величати — на вѣки.

ІХ. Пѣсня о избіенних младенцах от Ірода.

Не плачъ, Рахиль¹⁾, зря чада цѣли,
Не увядають, но процвітають ѿ.
Волніє крини в новой с(вя)тини:
ко Б(о)гу и с(и)ну мѣшєть причину. ѿ.

5 (Не) имѣ(й) за шкоду, видяй яко воду
Кров изливаемых и убиваемых : (13 v.)
Жизнь их непремѣнну, по смерти нет[л]ѣнну
За живота страту пріяша заплату. ѿ.

Перестан[ъ] ридати, печалная мати,
10 Не тривож сердца, хочай мордерца ѿ.
Ірод неситій в тоє убитій²⁾
Мечем дерзаєть и убиваєть. ѿ.

Малєйкіє чада не пребуди града³⁾,
Тѣм бо з н(е)ба платят, аже живот тратят

¹⁾ Зам.: Рахили.

²⁾ Вертеп: велить убити.

³⁾ Богогласник: пребудуть внутри града; Вертеп: вси пребудуть ради.

- 15 За Х(рист)а и Б(о)га, и той им [м]зда многа
Малимъ отрочатомъ, закланнимъ овчатемъ. Ъ.
- Почто горлица слезами лица
Смутно вѣщаешъ, тяжко вздыхаешъ? Ъ.
Перестан[ь] отъ плача по закланнихъ о[в]чатахъ¹⁾
- 20 На радость²⁾ ісполнися и ко ц(а)ру приближися
всѣхъ приближися Ъ.
- Твои бо пернати в н(е)бо суть узяти,
Путь пришедше³⁾ пѣсни⁴⁾, побѣдними пѣсни
Поютъ ц(а)ру слави, оже ихъ избави
- 24 Отъ сѣте(й) ловащихъ, пагубу любящихъ. Ъ.

Ді.

Х. Пѣсня ходячи до пани в ком . . .⁵⁾

под.: Роже слѣчная, д(ѣ)во Ч(ис)тая..

Ой гой же гой же, мой мощний Б(о)же,
тожемъ сіе зафрасоваль!
Вшистка для тебе, моя дзиефчино,
жемъ сіе в тобѣ закохал!
Повѣцъ мѣ било, моя дзиефчино,
же сіе ніе кохамъ в тобѣ,
Абимъ ніе трацѣль своей младосцѣ
бавіонцъ сіе я прш(и) тобѣ.
Рѣченки риня(т), лужейки шумя(т),
калыно(й)ка процвитае(т)..
Гдежъ моя дѣвчина, гдежъ мое сердейко?
зъ иншими розмовляе(т)!
Чемусъ ніе пршіял, мой коханечку,
кідемъ до тебе лѣти пѣсала?
Цись коня нѣ мял, цись в дому ніе биль,
ци цѣ matka казала? 2.
Мялемъ я коня, билемъ я в дому,
matkaj мѣ заказала,
Вшистка для тебе, мое серденко,
жесь сіе ве мнѣ закохала. 2.

(14 v.)

¹⁾ Зам.: чадах. ²⁾ Зам.: по радости. ³⁾ Зам.: прошедше. ⁴⁾ Зам.: тѣсний.

⁵⁾ Кінець слова урвано.

Свят сіе мѣ міенѣ, свят сіе мѣ кренцѣ,
 яко ве мливіе коло!
 Війди, дѣвчино, війди, се(р)дейко,
 промов до мене слово! 2.
 Рада бимѣ я війти, 2.
 с тобою говорити:
 Люде брамуют люде шацуют,
 нѣ якѣ тебе любити 2.
 Ніехже шацію, ніехѣже брамуію,
 хоча й по вшитким свієціє,
 А я на то ніє дбамѣ, кїеди я ціє кохам,
 ах мой ружовій квієціє!

XI. Пѣсня великопостная хорошая, спѣвати.

Елеонским голосом музи заспѣвайте,
 П(а)ну своему миле при гробѣ заграйте:
 Умер н(и)нѣ всего свѣта монарха.
 С(и)н мой прекрасній спустил д(у)ха с(вя)та.
 . . . рки те(ж) сионскіє сладко заспѣвайте,
 На лютнях и на арфах миле утѣшайте...
 Леч 2 ктож мя сму(тную) распотѣшит,
 А в жалю такѣ горкомѣ раземѣшит?
 Потѣшай, о Сину мой, сердце мое во мнѣ!
 Оуви мнѣ, о д(у)ше моя, оуви мнѣ, потѣхо сладкая!
 О с(и)ну и Б(о)же мой, тебе умоляю,
 Слезѣ з очій своѣхѣ точити не prestaю:
 Возри на мя, чадо мое,
 Промовѣ, о с(и)ну, слово свєе!
 Вижду тя укрижованна и распята
 Во злѣбѣ Х(рист)а п(а)на с(вя)та...
 Спаси люди своя, Боже!
 Ктож мя смутную допоможе!¹⁾

ѐ

XII. Пѣсня свѣцкая.

(15 v.)

Пошла панна по риби, злапала пѣскора
 ах, ах! их, их! злапала пѣскора! 2.

¹⁾ Під тим орнаменти (плетені), і під ним на пів обтріпана надпись: Roku 1718 8 bris 29 w Szkol... Між орнаментами надписано: Początek,

Нїе прентко сіе вруцѣла — аж о нїешпо(р)же ах, ах, их...
 Нїе наржекай, п. матко, жем нїе прентко пршишла ах, ах, их...
 Стомпѣлам там до школи, училам сіе пѣсма ах ах их
 (Н)апѣса(л) мѣ пан бакаларж віелкіе абїецадло ах...
 Нїе моглам го пршечитац(ь), аж мѣ лѣчко зблядло ах...¹⁾
 Кїеди по мнїе пршіядо, я за нїецем бенде, ах...
 В ржечи бенде плакала, а я рада бенде ах...
 Натотуй мѣ, п. матко, з нїепршем полѣфкѣ ах...
 (С)подзѣвай сіе, п. матко, хлопца албо дзѣпки ах...
 Пошлѣціеж мѣ, п. матко, по жїендза Марцѣна ах...
 Нїехай идзіе з біалім цялем, нїех мѣ окршцѣ сина!
 Пошлѣціеж мѣ, п. матко, по жїендза Томка:
 Нїехай идзіе з бялім цялем, нїех нїе бїерже дзвонка
 ах, ах, их, их! Нїех нїе бїерже дзвонка.

51

XIII.¹⁾

Ой перестан[ь] 2 до мене ходити,
 Мене молодейкую з розуму зводити! 2.
 Ой не перестану, поки не достану
 Сумнаго личейка, хорошого стану! 2.
 Якъ я маю перестати, коли люблю тебе? (16 v.)
 Ох ти моя дѣвчинойко, пусти мя до себе! 2.
 Якъ я маю упустити? мати ключъ має
 А великим замкомъ дверѣ замкае. 2.
 Оукради ключъ у матери, коли буде спати,
 а своего милейкаго упустити до хати. 2
 Украла ключ у матери, мати не почула,
 А своего милейкаго до себе кликнула: 2.
 Пойдиж тєраз, мой миле(й)кїй, потѣш мою д(у)шу:
 Я для тебе, що розкажеш, учинити мушу. 2.
 Матюнко сердейко, щос ся ми стало,
 Щос ся ми в животѣ затрепотало — 2.
 Ци шука, ци риба, ци осятрина?
 Пощупай, пай матко, ци не дитина? 2.
 Вишнѣ, черешнѣ, розвивайтеся!
 Вороги мои розсѣдайтеся! 2.
 Вишнѣ, черешнѣ порозвивалися, 2.
 Вороги мои порозсѣдалися.

51.

¹⁾ Надписано иньшою рукою: Psałma swatowa, знову иньшою: Proba piura...

XIV. Пѣсня свѣцкая.¹⁾

Поставлю ж я сторожейку²⁾ о маленькой хвилѣ,
 Жеби мое(й) слѣчно(й) дамы ін(ь)ше не любили. 2.
 О(й) ти орле орличейку, до високо ляташ,
 Повѣдже мѣ всю правдо(й)ку, еслѣ ти там биваш?
 Повѣмъ я цѣ новѣнейке сментне ніе весоло, (17 v.)
 Же юж твое слѣчне даме до шлюбу ведзіоно.
 Ніехай відо 2 ніех іо и проваздо,
 А пошліе я служке свего, еслѣ за мніе даздо?
 Осядавшы конѣченка, сам пояде за ніо
 І бенде сіе пршипатривал, ци піенкніе ей пано.
 Она сіедзѣ за столѣкіем міендзи паніенкамѣ,
 Свѣцѣ мѣ сіе яко місіонцѣ міендзи гвяздечкамѣ;
 На ніей юпа злотоглава и ружовій віеніецѣ.
 Віечор добрій, слѣчна панно! ям пѣршіі млодзіенец.
 Ци помнѣш ты, моя кохана, кіедис была панно —
 Отвѣралас оконечко и патралас за мно? 2.

XV. Пѣсня на страсти Х(ристо)ви.

нї

І(су)с Х(ристо)с всего свѣта, ц(а)рѣ над ц(а)ри вѣчне лѣта!
 Которіе то Жидове кривавих рукѣ зліе людове 2.
 На тои ся час веселили, гди Х(рист)а поймати мѣлн,
 И поймавши его з собою и с проклятим Іюдою
 Війшли с кійми и з мечами. Іюда зрадне устнами
 Даль Х(ристо)ви любзаніе — то й Жидом на знаменаніе, 2.
 Бо мовиль им: пре то знайте, того има(й)те, дерза(й)те,
 Которого поцѣлую, того я вам обѣцую. 2.
 Там за Кедровим потоком наглянули Х(рист)а окомѣ
 Жидове веѣ громадою, поймали Х(рист)а зрадою. 2.
 Поиравшы били, вини на него складали,
 Орекли, що починает, же ся богом називает, 2.
 Івалтует закон моисейскій, мовит, же ц(а)рѣ іудейскій. (18 v.)
 От Анаша приведено, пред Каяфу поставленно,
 От Каяфа до Пилата, аби била Х(рис)ту страта.
 Пилат жаловаль І(су)са, але жидовская бурьса:

¹⁾ Више дописано нывшою рукою: Psalms Swiatowa, низше нывшим чорни-
 лом: спробовати.

²⁾ Сї слова написані в середині початкового великого П.

Не вчиниш намъ того д(у)хомъ, не будеш ти ца(р)ским другомъ!
 Там на гору на Голгофу, на високую высоту
 Ис(ус) Х(рис)та привиде(н)но и ко хр(е)сту пригвожденно:
 Межи двома разбойники, випустил глас свой великий:
 Б(о)же отче а в тои муцѣ прійми д(у)хъ свой в своѣ руцѣ.
 Пред ним матка его стояла, котрая ревне плакала,
 Жалуючи с(и)на силне, І(су)са глядѣла силне.¹⁾
 Амин, амин, Б(о)же той дай, жебисмо пѣшли вѣчн...²⁾

XVI. Пѣсня великопосная

под.: О д(ѣ)вице пречистая.

§1.

Даждъ ми слово, слове б(о)жій, славити крестъ, твое ложе
 Нехай твоя моцъ поможе!

С(о)лнце со свѣцями шукает, мѣсяцъ миру потемняет.

Звязавши Хр(ис)та гручаетъ, 2.

Слуга на пана повстает, безеце³⁾ его продаетъ,

Самъ на вѣки погибаетъ 2.

Давши Х(рист)у лобзаніе, провадит наказаніе,

Котримъ даеъ диханіе!

От другомъ вѣхъ оставленній, от Петра тиж отве(р)женій,

Агнець от звѣра свѣденній!

Пастира их поразили, овечки южъ распудили,

Ап(о)ст(о)ли ся покрили!

Щож без Б(о)га юж почнете, без свѣтлости юж впадете, (19 v.)

Без живота погибнете! 2.

Ох С(и)нъ б(о)жій привязанній, катомъ окрутнимъ оданій),

През три дни юж мордованній!

Еще главами кивают, ризи его разбирають,

Желчу оцтомъ напавають.

О Х(рист)е, Б(о)же правдивий, тисъ баранку незлобивій,

За нас грѣшних вкрижованній! 2.

А і(д)и будемъ умирати, не рач же нас забувати,

Вѣчнымъ царствомъ даровати.

XVII. Фалма самогласная.

Радуй ся, Ц(а)р(и)це, и(а)ша заступнице,

Неб(ес)наго пелѣкана Маткояеъ названна!

¹⁾ Замісь: силне. ²⁾ Останньої букви не видно. ³⁾ Може бути і: без цене, бо ц зверху стоить.

У н(е)бѣ волають, пѣснь тебѣ спѣвають -- К
 Радуйся, Матко б(о)жа, тебе величають.
 В Гепсманстей веси д(у)ха испустилась,
 Б(о)гу Отцу в руцѣ его д(у)шу уручилась. 2
 Все ап(осто)лове к тебѣ прѣбѣгають,
 Маткою тя, преч(ис)тая Панно, называють. 2.
 Свят(ит)ели всегда молбу приношають,
 С(и)на твоего, преч(ис)тая, Б(о)гомъ називають; 2.
 К тебѣ вси людие, Панно, Панно, прибѣгають,
 Со плачемъ вси едностайне под ноги впадаютъ, 2.
 Бось н(а)ша оброна, на тебѣ корона
 З рознихъ цвѣтовъ украшена, з високого трона. 2
 Н(е)б(е)сними веѣми силами керуешъ,
 И землимъ еліементи в свѣтъ сем справуешъ, (20 г.)
 Бось намъ породила Х(рист)а, Б(о)жого С(и)на.
 Ти з[м]ієвья глави, Д(ѣ)во, в нѣвецъ сокрушила. К.
 О ч(ис)тая панно, райская Діянно,
 Дай нам голось Х(рист)а чути, вѣрним зготованно
 Тебе вихвалати у райскихъ палатехъ,
 Со агг(е)ли, из с(вя)тими в н(е)бѣ царствовать.

XVIII. Пѣснь свѣцкая веселая.

Нудзь¹⁾ Полска за монжь, еслѣсь дзівечка!
 Ой ніе пуйде, моспановіе, ой ніе пуйде, Фра(н)цузовіе,
 бомя ніе цалечка! К.
 Згвалцѣль міе юж в Лѣтвіе пановіе
 Взіель мѣ вяне(к) волносецѣ, страпѣль міе без лѣтсецѣ ЛЛ
 злѣ Сапѣговіе. К.
 А кроль Августь, ктори в кроткіей сукманіе,
 А в Варшавіе на Калварже ніе зоставѣль жадней вцаліе
 мосеѣве паніе. К.
 А панъ квіовскій и тенъ с(и)нъ полскій,
 Пѣсаржь коронній — и тему ровній,
 І тенъ зе мніе сукніе лупѣль і сам себіе лідвие вкупѣль
 От хлопа пишнего Москаля гардего К

¹⁾ Се слово написано в середині великого початкового П.

Скрилам сіе біла, ніщенсна панѣ,
Скриламъ сіе біла в шляхетъней ста(й)нѣ,
Панѣ Шмѣгїелкій наяхалши, коніе повипровадзавши,
Налязль мїе в ста(й)нѣ ніщенсно панію. Ѣ.

(31 v.)

Намавяла мїе Москва до ц(а)ря,
Плацѣла мѣ тисїонцамѣ легким срибремь копѣйкамѣ,
а я ніе хцяла.

Подкоморжина цо учинѣла :
в Полци менжа zostавѣла, до Саѣзонѣ сіе квапѣла,
бо біла ладна. Ѣ.

Польсцы сїновїе, вїелци пановїе,
Щодро матко учинѣлѣ, каждому дац пршїзволѣлѣ,
би наймлодшему. Ѣ.

Москаль с Кал(ь)мукемь бїелѣ за воде,
Налїезлѣ мїе о косціелїе, забралѣ мѣ скарбу вїелїе —
дзѣкіе народы. Ѣ.

Ѣв.

Пан Полонѣцкій подбїоль споднѣчку
Тил іому повонхацѣ дала, далѣ му шукацѣ казала,
в шведзкій гранѣци Ѣ.

Ей Поляци, станціе в тропїе,
Тобїе з Полскѣ вара, хлопїе,
машеруй далѣй! Ѣ.

XIX.

Подобень: радуїся, ц(а)р(и)це.¹⁾

Рвала Кася вѣшнїе у зїелїонимѣ садку,
Нїе вїедзяла, нїе слїхала о своим пршїпадку :
Млодїй пахолѣчекѣ носѣлѣ кошелѣчекѣ за нїю
У малюскїей фїльце учинѣлѣ ію панію.

До іздебкї впадла, за столе(ч)кемѣ сядла.

(32 v.)

Пита сіе ей панѣ матка: чемусь, Касю, збядла? Ѣ.

По садечкум ходзѣла тршї вянечкы вѣла :

Еденѣ собїе, другїй тобїе, тршецѣ увїесѣла, Ѣ.

Увїесѣламѣ цѣ го в сїенях наде држвямѣ.

Цо сіе поїржы панѣ матка — залѣе сіе лзамѣ. Ѣ.

¹⁾ Низше ивѣшою рукою: Псалма свѣцкая, подобень: радуї ся црце.

Моя мѣла панѣ матко, нїе жалуй же тето :
 Ядлась, пѣлась, уживалас за піенїонжки єго. Ѡ.
 Ходзѣла по сїенѣ мовѣла хце мѣ сїе
 Ой дайже мѣ мой коханїй, цо маш у кишень! Ѡ.
 А о(н) цѣ ю даль даль, виолѣши с кѣшенѣ :
 Паре грушекѣ и яблушек, тршецѣ коралюшек. Ѡ.
 А онацѣ му потимѣ хусточке зе злотемѣ :
 Нїе повїадай мой коханїй, нїе вѣ матка о ти(м). Ѡ. Ѡг.

XX. 1)

A w boru sosna gorzała,
 Pod nią dziewczyna stoiała,
 Stoiała dziewczyna, stoiała nadobna, stoiała 2.
 Nad nią się Jasięko zmiłował,
 W swoją sukienkę przyodziął,
 Przyodziął dziewczynę, przyodziął nadobną, przyodziął.
 Pamiętał Jasięku, zę przyodziął,
 Zę byś na potem nie żałował!
 Nie będe żałował, będe cię szanował, bos młoda.
 A w ogródeczku lilia, (33 v.)
 A za ogródeczkiem szalwia ;
 Tam panny siedzieli, wianeczki wiewe — ruzowy.
 Przyjechał do nich pan stary,
 Prosi o wieniec ruzowy :
 Nie dam ci wianeczka : iam młoda dziewczeczka, tys stary.
 Przyjechał do nich pan młody,
 Prosi o wieniec ruzowy.
 Jest tam ich jeszcze szęsz, wez sobie który chcesz, bos młody. 2.

XXI.

Подобень : Роже слѣчная.

Boże łaskawy, przymi płacz krwawy wpadających ludzi:
 Sercem wzdychamy, łzy wylewamy, niech prozba łaskie wzbudzi! 2.

1) Надписано ивношоу рукою: Piesn swiedzka, Podobem: niech sie dobra nos zaczyna.

Polska korona, wielce strapiona, zebrze twoiey litosci:
 Z iedneyze matki niezgodne dziatki szarpaiã iey wnẽtrznosci.
 A nieprzyaciol̃ wziol̃, sobie naciol̃ — ach! nieszczęśliwa dola!
 Tak znamienite r(ze)czy pospolitey poczynil̃ dzikie pola!
 Jusz niemasz dawnych kawalerow̃ sławnych, ręka poganska znosi...
 Młudz sie dostała, y to nie cała: smierec rano zniwo kosi... (34 v.)
 Ani gromada, ani ludzka rada, płacz wygrawa w potrzebie...
 Serce truchleie, szabla tępieie, gdy, Boze, niemass ciebie!
 Naywyższy Panie, mocny hetmanie, ty sam nas racz zahowac!
 Vlicz te rany, day požądany tu pokoy matce swoiey!
 Bądź tarcza dzięna y nocna, połoz granice złemu!
 Długą czekamy — day požądany pokoy dziedzistwu swemu.

XXII.¹⁾

№.

Czemu byesz, bogini, swe dziecko pieszczone,
 Czemu rany zadaiesz tak nieuleczone?
 Prosze 2. folguy, wszak tą syn twoy! 2.
 Matko droga, nie bądź sroga, gdy sie vlituy! 2.
 Miła panie, nie karay swywołnego syna,
 Bo to dziecko pieszczone, rad woynę zaczyna
 Choc z Marysią, chocząy s Krysią,
 Chocz z Jagusią, y z Nastusią woynę zaczyna!
 Miła pani, nie bron ze swywołnego syna,
 Iam go na herc wyzywała, swywołna dziewczyna.
 Strzałkie nosi pewney Zosi,
 Albo Kasi albo Rasi serce zranic chce!
 Prosze, nie biy, nie katuy swego kupidyna:
 Jam go na plac wywodzyla, swywołna dziewczyna, (35 v.)
 Niechay strzela, poki siła!
 Podczas nocy o pułnocy woysko szychuie.

XXIII.²⁾

A gdziezes ty, curo, była, zes trzewiczki zarosiła?
 V lnum była, matusięko, v lnum była. 2.

¹⁾ Иъшою рукою написано: Pomni Panie na Dawida y na pokore iego, pomni y na imnie człowieka.

²⁾ Иъшою рукою написано: Piesn swiczka,

V lnum była, v konopi, patrzałam tam, gdzieby lepi.
Lepi doma, matusieyko, lepi doma. 2.

Moia cora, cos tam iadła, zezes mi tak bardzo zbladła?
Karpiy ogon, Matusieko, karpi ogon. 2.

Oy chochym ia cały zziadła, przecie bym tak nie zbladła!
Surowy był, matusieko, surowy był. 2.

Moia cura, cos tam piła, zezes mi tak bardzo wtyła?
Z studni wodę, matusieko, z studni wodę.

As.

Oy chochym ia z studni piła, przecie bym tak nie wtyła!
Mętna była, matusieyko, mętna była.

Trzeba by mi do doktora, zeby cura była zdrowa.
Trzeba by mi, matusieyko, treba by mi. 2.

A pan doktor, przyiachawszy, za brzuch oney pomacawszy:
Kaszper będzie, matusieyko, albo Woytek. 2.

XXIV. Piesn, kochając się w damie.

Kocham się w tobie, moia dziefczyno, serdecznie,
Gdysz nie przestane, poki nie dostane koniecznie.

Siedzi ptaszeczk na bukowinie, skubie miech.
Day mi gębusi, moia dziefczyno, bym nie zdech!

(36 v.)

Oy nie zdechniesz, ty moję kochaneczku, nie zdechniesz,
Poki się moiey słodkiej gębusi nie dotkniesz!

Przyiechałem ia cztery miasteczek, piąte wies,
Nie znalazłem takiej gębusi, jak ty iest.

A w w-oziereczku zimna wodeczka, iako lud —
W moiey dziefczyny słodka gębusia, iako miud!

XXV. Псалми с(вя)тѣи троици

под.: Иорданъ рѣко.

Троице с(вя)тая, б(о)же ласкави(й),
 освѣты сердце, яко Б(о)гъ прави(й),
 В триехъ персонахъ непостижимий,
 В одномъ б(о)ж(е)ствѣ всегда хвалими(й)!
 С(вя)тъ еси о(т)че, сотворителю,
 Б(о)же предвѣчній, о(т)купителю, 2.
 Прес(вя)тій Д(у)ше, просвѣтителю,
 Сниди с(ъ) н(е)б(е)се, утѣшителю! 2. лз.
 Б(о)же правдиви[й], рачь намъ зослати
 Д(у)ха С(вя)того, вѣрнымъ подати! 2.
 Род сей сохрани и вѣрныхъ пановъ,
 Погуби войска злихъ Агарановъ, 2.
 Укрѣпы князей на сопротивныхъ,
 Крестомъ Хр(и)стовимъ всѣхъ бл(аг)овѣрныхъ, 2.
 Ушикуй войска, добавь помочи,
 К тебѣ волаемъ во дни и в нощи 2.
 И и патрона росс(б)кой коронѣ,
 Аби зостала въ своей обронѣ, 2.
 А ц(а)ремъ нашимъ даруй здравие
 На долгіе лѣта и спасеніе, 2.
 Гетману пану подай булаву, (37 v.)
 Всему рыцерству вѣчную славу! 2.
 Нехъ постыдятся вси прот[и]вници
 Кр(е)ста Х(ри)стова — вси геретици, 2.
 От лица его нехъ исчезаютъ,
 В пропасть земнихъ всѣ погибаютъ,
 Во вѣки вѣкомъ в пеклѣ зоставаютъ,
 Гдижъ Б(о)га в Троици не называютъ.
 Мы восхваляемъ, низко падаемъ,
 Троице с(вя)тая — ты величаемъ 2.
 Твоея правды слово правящихъ
 Во вѣки вѣкомъ всѣмъ тебе чтящимъ,
 Абисмо тебе Б(о)га познали,
 Честъ и пѣніе поклон отдали. 2.

XXVI. Пѣсня свѣцкая

Лн.

под.: Помнишляю окаянный.

Ци я була ци не красная
 Ци я була ци не вдячная?
 Змѣнилам ся за нелюбом, ох нещасте мое!
 Утратиламъ молодость и здорова свое
 Жаль ся Б(о)же!

Ци би я не мѣла крашшаго кого,
 Жебы могли пристати до сердца мого,
 С кимъ бимъ могла молодие лѣта свои каратати
 И оутѣхы з милимъ другомъ сего свѣта заживати?
 Самамъ винна!

От тепер я і сама не знаю,
 Да що чиниты молода маю?
 Приправила бим си крила, на край свѣта полетѣла,
 А чей бим тамъ милейкаго своего где уздрѣла,
 Лубку милый!

(38 v.)

Скоро на свѣтъ займеться ране(й)ко,
 То я вйду на мѣсто спшшне(й)ко,
 Погляну я по сторонах всеюди — бачу людій много
 Колы не таш милейкаго — не утѣшу ся нѣ с кого — люб. м.!

Прошу тебе мое сердейко,
 Прійды до мене не познейко:
 Колы тебе на час малій, сердце мое, не видаю,
 Изганувши любов свою, слезамы ся заливаю — лубку м.!

Прошу тебе и повторе,
 Прошу серденко и поко(р)не:
 Не допускай нелюбови моимъ тѣломъ обладати,
 Волѣла бимъ свое тѣло звѣремъ на пока(р)мъ оддати,
 Бо негодень! 2.

Хочъ бы било сердце камяное,
 Ростопылож бы ся, як-би восковое! 2.
 Очейкамъ зранит д(у)шу, якъ бы острою стрѣлою,
 Ручейками миле прійме, побесѣдуе-ж зо мною — л[убку] м.!

Лд.

Хочъ би мнѣ мав хто що говорити,
 Минѣ не можна нелюба любити,
 А своего милейкаго
 Люблю щире и зичливе
 Ажъ до смерти! 2.

XXVII. Пѣсня Оуспенію Прес(вя)той Б(огороди)ци.

под.: Гори сладость.

О девице! твое успеніе — пріймы н(а)ше хвалніе
и подаждъ намъ радованіе! 2.

Отець свишше призываетъ — с(и)нъ м(а)т(е)ри руку даетъ ѿ.
о д(ѣ)вице, твое успеніе ѿ.

Петръ зоваше со слезами: о м(а)ти, змилиуй ся над нами! ѿ.
о д(ѣ)вице, твое успеніе ѿ. (39 v.)

Будь похвала избранныя ти ц(а)р(и)це н(е)б(е)сная! ѿ.
о д(ѣ)вице, твое успеніе... ѿ.

А ти, Өомо, не познайся, к(ъ) Гепсиману поспѣшайся.
о д(ѣ)вице, твое успеніе... ѿ.

Тебѣ хвалу возсилаемъ, завжды тебе, панно, вихваляемъ
о д(ѣ)вице твое успеніе пр. наш хвал.

XXVIII. Пѣсня вторая.

Радуйся, радость твою воспѣваемъ

Такъ горкій смутокъ мой осоложаемъ,

Радуйся, Д(ѣ)во, Д(ѣ)во! волаемъ.

Сладкаго Хр(и)ста сладчайшая м(а)ти,

Даждъ твою помощь свѣту повѣдати,

Себе и своего С(и)на дай, Д(ѣ)во, познати! ѿ.

Неплодство своему отцу офѣруешъ,

Облюбленцови той овоцъ даруешъ,

Гдиж от агг(е)ла лелю Д. пріймуешъ ѿ.

Даждъ намъ той овоцъ, щасливая Евва,

Бл(а)гословенній плодъ твоего чрева,

Бл(а)гословенній познати ѿ. овоцъ от такога древа.

О Панно, чему землю оставуешъ?

Гди омофоромъ людъ свой покриваешъ, ѿ.

Утѣху з себе ѿ и Б(о)гу готуешъ. ѿ.

Иной помощи на тебе не знаемъ

Сердцемъ и усти тебе, Панно, вихваляемъ,

Ратунку просимъ, Д., ратунку волаемъ: (40 v.)

Ратуй, М(а)ріе, ратуй насъ, о д(ѣ)вице!

Кровомъ криль твоихъ Вл(а)д(и)ч(и)це!

Ратуй насъ, М(а)ріе, ратуй насъ покрій насъ,

Ратуй насъ, покрій насъ, ц(а)р(и)це! ѿ.

XXIX. Пѣсня третья прес(вя)той Б(огороди)ци.

Роже слѣчная, д(ѣ)во ч(и)стая, вдячне пахнучая!
 Подай нам руку, не дай на муку, м(а)тко милосердная!
 Бѣла лелѣя, д(ѣ)ва М(а)рія, слѣчне пахнучая!
 Под(ай) нам руку, не дай нас в муку, м(атко) мил(осердная)!
 Чертоже славній, квѣтками сланній, тис Хр(и)сту зготованній, Мл.
 под. нам руку, не д.
 Руно златое, в небо взятое, одесную посажденное!
 под. нам руку, не д. нас в муку, мат. мил.
 Возри своимъ окомъ з н(е)б(е)сныхъ облаковъ, визвол насъ из неволѣ!
 п. н. р. н. д. н. м. м. м.
 Остан із нами, з своими слугами, ц(а)р(и)це н(е)б(е)сная!
 под. нам руку не д. нас в муку м. мил.
 Даруй нас покоем, покровом твоим вѣрнихъ насъ слугъ своих!
 под. нам руку не д. нас в муку мат. мил.
 Подай нам обѣ, прійми нас к собѣ, матко милосердная!
 под. нам руку не д. нас в муку мат. мил.¹⁾

XXX. Пѣсня четвертая.

(41 v.)

К тебѣ, б(о)жая м(а)ти, прибѣгаемъ,
 Ратуй нас, Панно, ратуй, погибаемъ!
 Буд помощница, естес ц(а)р(и)ца, бось от Ливана,
 Трикрот нам царство і на моцарство до н(е)ба званно.
 М(и)л(о)стива намъ на всякій часъ буди,
 От ядовитих враговъ н(а)шихъ соблюди!
 Буд оборона, тебе корона здобить, ц(а)р(и)це,
 [З] звѣздъ учиненна, преукрашенна, Б(огороди)це! Ё.
 Егда нам прійдетъ животь нам кончати,
 Не забувай нас, о б(о)жая мати!
 Тя солнечная шата слѣчна приоздобляет,
 А м(ѣся)ць роги под твои ноги, Панно, схиляет. Ё.
 На страшномъ судѣ Г(о)с(по)да со мною Мл.
 Благой²⁾, абись насъ взял до ц(а)рства з собою. Мл.
 Твои сут двори, вдячнѣ хори на херовимех
 Шестокрилатих, из свѣта знятих на серафимех.
 Избавъ нас, Панно, от наглої смерти,
 Помози главы враговъ н(а)шихъ стерти!

¹⁾ Під тим иншою рукою: finis koniec. ²⁾ Замієв: благаї.

Твои сут двори, вдячіє хори слугъ безтелесних
 С(вя)тихъ агг(е)ловъ і архангеловъ, д(у)ховъ и(е)б(е)снихъ ѿ.
 Додавай же нам, о Панно, ратунку,
 В каждомъ припадку и в каждомъ фрасунку.
 В горнем Свонѣ и в Вавлонѣ земном кролюеш
 Огнем, водами, вѣтромъ, гром[ам]и, Панно, керуеш! ѿ.
 Д(ѣ)во прес(вя)тая, о м(а)ти б(о)жая, не забуди м(ене)¹⁾ прошу, (42 v.)
 Пилно тебе, прес(вя)тая Госпоже!
 Руцѣ простираю, до тебе волаю: не з. мен. 2 пр.
 Очи подношу, ты усе(р)дно прошу не з. мен. п.
 Провадь насъ к Б(о)гу, показуй дорогу н. з.
 А хтож мя споможе, гди не ти, Г(о)сп(о)же! н. з.
 Да моли С(и)на своего и Б(о)га не з.
 Избавъ насъ, о Па(н)но, от наглои смерти не з.
 Бисмо ты хвалили, в и(е)бѣ вѣчне жили н. з. мен.

XXXI. Пѣсня набожная.

Яко Б(о)гомъ предизбранную, матер и дѣву прекр(а)сную,
 Херувим честнѣшую, серафим слав(ѣ)нѣшу
 Превншѣшую агг(е)ль и всѣхъ архангель ѿ. Мг.
 Достойно естъ всегда славити, би нас могла избавити
 от нагло(и) смерти. ѿ.

Ко ней бо кто прибѣгает а на помощ ей призывает,
 Той будетъ збавленій от вѣчной геенни
 И всякаго студа в день б(о)жаго суда,
 Не взалкает, но возискает
 Неско(н)чону в и(е)бѣ корону
 во го(р)не(м) мѣстѣ.

Она ибо ест воевода христіянского рода
 Чудная ц(а)р(и)це м(а)ти влад(и)чице,
 Всѣм даеш присно дари.
 Ищѣляеш, просвѣщаеш
 Неомилно, лечь изобилно
 всѣмъ благодарствуеш!

В день прише(ст)вія Х(ристо)ва предетани к нам готова,
 Чесним си покровом своим омофором

¹⁾ Иньшою рукою надписано зверху букву н.

Людей покривати, о Б(о)жая мати! Ї.¹⁾

Бос вибранная, чистая Панна,

(43 v.)

Д(ѣ)во М(а)ти, благодати

даждь нам взирати.

Явственно с(и)на твоего, ц(а)ря и Б(о)га н(а)шого

Во тройци славима всѣхъ непостижима

И от архангел всегда славимаго,

Где суть с(вя)тихъ ликъ собори и над а(р)хангелския хори
най звивають!

XXXII. Пѣсня ѿ с(вя)тителю Х(ристо)ву о(т)цу Николаю,
мв(р)ликийскому чудотворцу.

Ой хто хто Николая любить,

Ой хто хто Николаю служитъ,

Тому с(вя)тій Николае

На всякій часъ помагае,

5

Николае.

Ой хто хто к нему прибѣгаетъ

И хто на помощь его призываетъ,

То(й) не будет ошуканній

И грѣховной измет рани,

10

Николае.

Николае, імя знаменито,

Побѣды полкъ тезоименито:

Побѣждаешъ Агаране,

Утѣшаешъ христіане,

15

Николае.

Побѣждай враговъ н(а)шихъ всюди,

Помощьнимъ во скорбехъ нам буди,

Мы тя будем призивати,

Імя твое вихваляти

20

Н.

Пастиру словеснаго стада,

Ізми насъ грѣховнаго ада,

¹⁾ Внизу иншою неправою рукою: Помощь моя, теж і на обороті картки.

Хотящих н(а)съ поглотити
 І в пашеку заградити,
 25 Николае.

XXXIII. Пѣснь о души н(е)нзной. (44 v.)
 О д(у)ше моя, д(у)ше неизная,
 Чему грѣхи богатѣши
 В кимъ надежду покладаеши,
 Же такъ блуд ісполняеши? ѿ.
 Помышляй, д(у)ше, вел(ь)це тя проше,
 Проше от се(р)ца, о страшная¹⁾ д(у)ше,
 Кайся грѣховъ прежде смерти,
 Же ты врагъ хочеть пожерьти ѿ.
 Криком ужаснимъ грѣшником власним
 Стережи ся д(у)ше и аггловъ с(тр)а(ш)ни(м)ъ,
 Жеб ты они не вловили
 Во тму вѣчну не сокрили,
 Бо там юж будешъ и преизбудеш!
 Крикъ і воланя на грѣшніе люде...
 Там не будет поратунку
 Кромъ плачу и фрасунку,
 Але веѣмъ грѣшним пагуби будутъ,
 Гди пред пеклом страшним стогнати будутъ;
 Там нѣ царскія держави,
 Нѣ патріяршея слави:
 Преосвященных и ос(вя)щенных,
 Там не уважают, яко людей простих,
 Нѣ гетманов наиславнѣших,
 Нѣ рыцарей виборнѣших.
 О Х(рист)е ц(а)ру, рач насъ ховати,
 Бисмо не знали таковой заплати!
 Тебе, Х(рист)е, умоляемъ
 Со слезами к тебѣ припадаем.

XXXIV. Псалма на благовѣщеніе пресвятой Б(огороди)ци. (45 v.)

Прійде Арханггелъ в Назарет ко Дѣвѣ,
 Приноситъ радост праматери Евѣ:

¹⁾ Замісь: страстная.

Радуй(я) ся Д(ѣ)во ѿ. обрад(ова)нная,
Господь с тобою, радость с тобою веѣмъ будет даная!

Печаль погибне а клятва Адамля,
Ти процветиши о тщи¹⁾ Авраамля!
Плодъ веѣмъ дарует ѿ. благословеніе
Х(ристо)с, цвѣтъ веѣмъ жизни, миру спасеніе.

Сей Б(о)гъ на престолъ Д(а)в(и)д(о)вомъ сядеть,
М(и)л(о)сть и судъ веѣмъ со правдою найдетъ.
Сей с(и)нъ вишняго ѿ. с(вя)тій наречесея
И вѣчнимъ ц(а)рствомъ ѿ. от Б(о)га почнеся.

ms.

Радуй ся, Д(ѣ)во и божая м(а)ти,
Паче тебе нѣсть иной благодати:
Обрѣла еси ѿ. благодать пред Богомъ,
Радуй ся, Пр(и)снод(ѣ)во ѿ., веселіе многимъ!

Отвѣщай, Д(ѣ)во: 2. мужа азъ не знаю,
Како се будетъ, недоумѣваю.
Архангелъ паки ѿ. Гавриилъ вѣщаетъ,
Стояще пред Богомъ ѿ. ей отвѣщавает:

Не бойся, Д(ѣ)во, ѿ. прес(вя)тій Д(у)хъ снйдетъ
І осѣнит тя, сила б(о)жая снйдетъ.
Ангелъ отидетъ ѿ. Д(у)хъ с(вя)тій снйдетъ,
Со Отцем и Д(у)хомъ ѿ. едина всесилна.

XXXV. Пѣсня І(су)су сладкому
под. самогласна.

(46 v.)

Надѣя моя найвишшаго Пана,
Же злая доля будетъ отогнанна, ѿ.
И жаль мой сройій будетъ отогнанній,
А я в смутку буду завше потѣшоній. ѿ.

Претвори во плачь гойное веселя,
Фрасунокъ в радость и в роскош обернетъ;
Лечь скоро пришла не добрая хвиля,
Латво тое все пречъ распорошила: ѿ.

Самъ я не знаю отколь охолода,
Якъ наступила лихая пригода, ѿ.

¹⁾ Замісь: дщи.

А такъ впадати для роскошій мушу...
 Тебѣ, Б(о)же мой, поручаю д(у)шу! Ъ.
 Хочь бимъ ся схотѣль подъ землю сховати, Ъ.
 І тамъ мя можешъ рукою достати,
 И в твердой скаль не могу ся скрити,
 Анѣ в темъностехъ себе заслонити, Ъ.
 Тилко здалека стоячи, вздыхаю,
 Такъ много грѣшившу м(и)л(о)сти прохаю:
 Змилуй ся, прошу, визвол мою д(у)шу,
 В темности свѣта плакати тожъ мушу.
 Бо врагъ мой на мя завше естъ готови(й),
 Ширачи свои неслушніе мови. Ъ.
 Змилуй ся, Пане, буди ублаганній,
 Ласкавій твой гнѣвъ будетъ поеднаній Ъ.
 Змилуй ся, прошу, визвол мою д(у)шу
 От смерты вѣчной — ахъ умерты мушу! Ъ.
 Абимъ ты познал Б(о)га правдиваго,
 В тріехъ персонахъ всегда славимаго. Ъ.
 Отца и С(и)на и Духа с(вя)таго,
 Во Тройци с(вя)той непостижимаго. Ъ.

МЗ.

(47 v.)

XXXVI.

Помисли,¹⁾ человекѣ, презгоркій²⁾ часъ смерти,
 Же не на вѣкы жити, потреба умерти. Ъ.
 О горе, слезъ море от очию злиймо,
 Фрасунокъ за трунокъ во уста улиймо. Ъ.
 5 Когда бовѣмъ южъ прійде смертная година,
 Не дастъ помощи в той часъ жадная родина, Ъ.
 Ни мати дитяти угодити можетъ,
 Жалѣетъ болѣетъ, ничтоже поможе. Ъ.
 Южъ ни серебромъ, ни златомъ ни иньшими дармы
 10 Не можетъ ся откупити, когда южъ подъ марми.
 В жалобѣ во гробѣ смерть насъ покладаетъ
 А злато во блато оная вкидаетъ.
 Не фолгуетъ смерть ц(а)ремъ, ни славнимъ гетманомъ,
 Ни пр(е)дм(уд)римъ, ни простимъ, ни д(у)ховнимъ станомъ,

МН.

¹⁾ Букви: оми вписані в середині початкового П. ²⁾ Зам.: прегоркій.

15 Ве́хъ косит, голосит, же умерти треба,
Караєть, питаєт, чис не страѣл неба?

Стратыле(м) (ю)ж н(е)бо през грѣшніє дѣла. (48 v.)

Постуй, смерте, о[т] д(у)ша не разлучай тѣла,

Бо згину, не вмину пекелно(и) муки

20 Не знійду, як впаду в дѣмонскія руки.

О пресладкій І(су)се, прошу тя презрадній,

Да наглою смертію не буду каранній!

Соблюди ве́хъ люди(и) со мною посполу,

24 Да взійде(м) и впаде́мъ ко твоему прест(о)лу.

XXXVII. Пѣсня с(вя)т(о)му Николаю
по(д).: О Девице, твое оуспеніє.

Гори, сладост искапайте и вси людіє возиграйте.

Ієрарховъ Х(ристо)въ Николає, ми до тебе вси прибѣгаєм,

а на помощь тебе призиваемъ! ѿ.

ѿр.

Ти явися во снѣ Константину, ц(а)рю бл(а)гочестивому

А кумиру сарацинскому, хієрарховъ Х(ристо)въ Н.

Еввлавію во снѣ показа ся, трем отроком предстател, ієр. Хвъ Н.

Николає, во бранех поборче, а на пути заступниче,

Николає чудотворче, ієрархов Хвъ Николає.

Кто прибѣгнетъ ко храму твоему

Той одержитъ в небѣ корону, ієр. Хвъ Никол.

И ми к тебѣ будем прибѣгати

А на помощь тебе призивати, ієрархо Хвъ Николає.

Архагг(е)ли, ієрарсы хвалят тя, вси патріарси, ієра.

Х(ри)сте ц(а)рю, змилуй ся над нами!

Просимо тя вси со слезами, ієрархо Хвъ

И ти, Д(ѣ)во, поспѣшайся, а на приєтя Х(ристо)во готуй ся! (49 v.)

Ієрархо Хвъ Николає!

XXXVIII. Пѣсня прес(вя)той Б(огороди)ци.

О преч(и)стая Панно, Д(ѣ)во Б(огороди)це,

Всего свѣта тис панна ч(и)ста,

Вдячная роже, ц(а)р(и)це, госп(о)же!

Тись, Панно, над хори, н(е)б(е)ніє двори

Вивишпона и одвієл(ь)біона,

Рачъ заховати — тебе вихваляти!

Вел(ь)можна кролева, м(а)тко цесарева,
 Панно хору, н(е)б(ес)наго двору
 Вдячна лелѣя, Д(ѣ)ва М(а)рія!

Сердечне волаемъ, тя, Д(ѣ)во, звиваемъ:
 Ісхити нас, борони нас,
 Не дай во обладу пекелному аду!

Рачъ нам, о Панно, бити помощницею,
 Ти естес можна ц(а)р(и)ца в н(е)бѣ,
 Грѣшних звивает на похвалу к(ъ) себѣ.

н.

Ласкава причина до своего с(и)на
 За грѣшнія Д(ѣ)во ч(и)стая
 Упроси Б(о)га, би к нему дорога —

Абис(ь)мо тебе на вѣкы хвалили,
 Тебе о помощь вси будем просити
 Радуй ся, ц(а)р(и)це, мвру помощнице! ¹⁾ ѿ.

XXXIX. Псалма

(50 v.)

под.: Якъ бисмо могли панву ч(и)сту хвалити.

О трєблаже(н)ное древо, на немже ц(а)рѣ слави
 Распятя за нас грѣшних и стер врагом глави! ѿ.

Тебе трєпещуть и страху трасутя,
 І тѣнь твою узрятъ — заразъ пречъ несутя.

Ц(а)ріє тебе носят на своихъ коронахъ,
 Надѣющіся в певних своих оборонахъ,
 Над перла слѣчніє тя дорогше шацують
 І над клейноти своя барзо гонорують.

Тебе архієрее превишше митрѣ носятъ,
 Тебе вси ієрее руками подносятъ,

Над всѣ оздоби свои тебе прекладають,
 Тобою всегда нам во всемъ блгословяють.

н.

Ти на верхах ц(е)рковних якъ с(о)лнце сияешъ,
 Ти в бою и в покою всѣхъ приоздобляешъ.

¹⁾ Внизу під орнаментами дуже подібною рукою: Čala kapella Szkoły Olesko CSX.

Велможы герби свои и печат тобою
Висоце красно здобят и знаки тобою.

Тебе вси хр(и)стіяне любезно цѣлюють
И з любовию и страхомъ к тебѣ приступають.

Востокъ, и западъ, і югъ, и сѣвер ты славит,
Резвѣ геретикъ мерзкій тебе не прославят.

Ми же правовѣрніе тебе прославляем,
Тобою дойти д[о] н(е)ба всѣ надежду маемъ :

Н(е)бесъ высокихъ дверей развѣ ти отворишь
До н(е)ба естес ключемъ, бл(а)го намъ сотвориши,

Бо гды Б(о)гъ нашъ прійде всѣхъ людей судити,
Тогда и свою славу хочетъ всѣмъ явити :

(51 v.)

Явитися знаменіе крестное всѣмъ явно,
Бл(а)гимъ во радост, а злимъ во пропасть вѣчную.

Преблаженній кр(ес)те, славо правовѣрнихъ,
Вѣрнимъ пома(га)й, во всемъ прославляй, зловѣрнихъ

Со Б(огороди)цею Д(ѣ)вою с(вя)тою,
Котрую сполне славимъ на вѣки с тобою.

XL. 1)

Нескверна, неблазна, чистая госпоже,
Нетлѣнна явися мнѣ, красная роже.

Раждаласъ Іс(ус)а презъ Духа с(вя)таго,
На рукахъ держаласъ всѣхъ содержажаго.

Являешъ чудеса, ц(а)р(и)це, во людехъ,
Нетлѣнна мя сцѣли во смертелнихъ грѣсехъ,

N v.

Дайже ми зрѣти тя ц(а)р(и)цу по смерти,
Крѣпость бо бѣсовѣска хочетъ мя пожертви, ѿ.

Приводитъ мя на грѣхъ и на дѣла злая,
Ти мя да причтеша матко преблагая! ѿ.

Помилуй і мене, якоже блуднаго,
Не посрами мене в грѣсехъ рожденнаго,

Но покрой и мене чуднымъ омофоромъ,
Ти мя да причтеша со ликъ с(вя)тихъ хоровъ, ѿ

Постави и мене одесную Б(о)га,
Тогда мнѣ не вредитъ бѣсовская трвога.

1) Письмою рукою написано: Пѣнь подобъ: Нескверная.

XLI. Пѣсня хорошая.

(52 v.)

Д(у)ше, якъ ти барзо гойна, а до грѣховъ и надер поволна!
 В свѣтѣ жити еси рада, а за тое отидеш до ада!
 Д(у)ше, свѣта удаляй ся, изведет тя, ах! не подавай ся,
 Бо свѣтѣ великая зрада, он упровадил Адама до ада.
 Д(у)ше, не ревнуй Адаму, бо там узриш пекелную яму,
 И тамъ будеш погибати, не пойдет тя Х(ристо)е ратовати.
 Д(у)ше, спомни ц(а)рей славних, а у свѣтѣ всему миру явних,
 Зриши зброю и булаву, а сам иду без главы, без слави.
 Д(у)ше, ци знаеш гетманов, князей многих и великих пановъ!
 Д(у)ше, панство як би роса, отпадает без годнаго часа: ѿ.
 Роса не постоит с(о)лнцу, так тежъ панство без годнаго часа. ѿг.
 Д(у)ше, прежде грѣховъ кайся, прошу, душе, грѣхов сповѣдайся!
 Тепер покути держися, Х(рис)ту Б(о)гу со слезама молися,
 Д(у)ше, то он яко творец и предвѣчній всего свѣта отец
 Не даст аду тя пожерти, избави(т) тя от вѣчной смерти.

XLII. Пѣсня с(вя)тому пророцѣ Ілии.

Источниче благодаты,
 О Іліе, в н(е)бо взятий
 Презъ агг(е)ловъ двоухъ крилатих,
 Іліе славній, Іліе великій пр(о)роче,
 5 Пред пришествием пр(е)д[те]че, Іліе сла(в)ній!

Агг(е)ль б(о)жій, ч[е]ловек н(е)б(е)сній,
 На земли плот оставивій,
 На н(е)б(е)са возлетѣвій,
 Іліе славній, І. В. П. П. І. славній.¹⁾

(53 v.)

10 Рукою своею Елисея благословивій
 Пр(о)рокомъ его постановивій
 І цѣлебником І. В. П. П. П. І. слав.

Ти вдовицу утѣшиви(й),
 З мертвихъ с(и)на воскресиви(й),

15 А невѣрныхъ потлумивій
 Іліе славній І. В. П. П. П. І. славній!

Ти всегда пред Богомъ стоиши,
 Со агг(е)ли ликуеши,

¹⁾ Повторенне припіву попереднього: Іліе, великий пророче і т. д.

А о вѣрнихъ Б(о)га м(о)лиши,
20 I. C. II. B. II. II. I. славній!

Ко Господу припадѣмо,
И ко Д(ѣ)вѣ притецѣмо,
А Илію умолѣмо,
И Елисея!

25 II. B. II. II. II. Иліе славній!

XLIII. Пѣня пресвято(й) Б(огороди)ци.

НА.

Богомъ избранныя м(а)ти д(ѣ)во отроковице,
Дѣвствомъ похвала, пречистая владичице! ѿ.
Во молодомъ вѣку видишь мою своеволю
В тяжкомъ упадѣку в(ѣ) грѣховъ моихъ неволю.

5 В небо очи мои ахъ поднести не смѣю,
Тисе мое небо, я на тебе уфѣность мѣю: ѿ.
Тисе моимъ раемъ, Х(ри)ста квѣтокъ породила,
Аби насъ грѣшнихъ до раю провадила.

Смѣлости не маю а до Б(о)га моего,
10 Ей причинися, Панно, до с(и)на своего,
Простирай руцѣ, котріе Б(о)га носили,
А показуй перси, котріе Б(о)га кормили.

Презъ тебе радость на свѣтѣ ся показала,
Аби д(у)ша н(а)ша нѣгды смутку не знала, ѿ.

15 Презъ тебе клятву самъ Б(о)гъ изнесъ всего свѣта,
Бл(аго)с(ло)ви насъ, Панно, на многіе лѣта! ѿ.

Агг(е)ли з мертвихъ гди прійдутъ будити, ѿ.
С(и)нѣ твой а Б(о)гъ нашъ будетъ насъ судити, ѿ.

Нехай на то(й) часъ ратунку дознаю:
20 Всю мою надѣю в тебѣ покладаю. ѿ.

Покрій насъ, покрій, Панно, своимъ омофоромъ,
Нехай ми слугами вси будемъ под твоимъ дворомъ. ѿ.

(54 v.)

XLIV. Фалма свѣцкая.

Дѣвчиночка тяжейко вздыхае,
А щожъ собѣ за туженку задае?
Краса з личенка испала,
Чорни очи заплакала.

Не тайная мужа,
 Що ходит без мужа,
 Щож тому за причина? Ё.

Чемъ рубочьком очейки криеш
 И дробніе слізо(й)ки сѣш?
 Прошу, нехай буду знати,
 Чого плачеш, якої страти?
 Не псу(й) голово(н)ки,
 Знайдем способонки,
 Порадимъ ты здорову! Ё.

Ѕє.

Ой друженку, друженку мой лубий,
 От плачуж я своей згуби,
 А чужая сторонойка,
 Бѣднаж моя головоинка!
 Не тайная мужа,
 Що ходит без мужа,
 Щож тому за причина? Ё.

Я ся ему о вѣсем звѣрила,
 Да щом его крѣпко любила,
 Постѣлалам постѣлойку,
 Подкладалам подушейку,
 Ему под голови,
 Тѣшачи ся слови,
 Мовила, що мой власний. Ё.

А я ему хусточьку шила,
 И рутяний вѣночок вила,
 А он тое одобравши,
 И поухал не жегнавши,
 И самъ не буває,
 И знати не дае
 А я в тузѣ сирото(й)ка... Ё.

(55 v.)

Ойцевський материн синец,
 Казал ся родѣм Волинец,
 Самъ поухал в дорожейку,
 Сушит мою голово(й)ку!
 Не тайная мужа,
 Що хожу без мужа,
 Щож тому за причина!

Ой покин плакати,
Тяжко нарѣкати
Богъ бо о томъ знае.

XLV.

Ой мати, мати, ест дякъ у хатѣ,
Спѣваєть жартуетъ, не дае спати! ѿ.

И еще, мати, граеъ зо мною!
Бий его, донейку, хочъ кочергою! ѿ.

Бою ся, мати, щобъ не вкаляти,
Волю я дячейка поцюловати: ѿ.

Жупан новейкій, дякъ молодекій,
Не буду бити бо хорошейкій, ѿ.

Ба еще мати буду прохати
У постѣлойку до себе спати. ѿ.

Ой, доню, доню, будетъ з бѣдою,
Коли дякъ ляжет спати с тобою! ѿ.

О мати, мати, буду тривати,
Хоч мене будет дяк зачипати. ѿ.

Хоч дяк жартуетъ, але не пустует,
Нехай же, донейку, переначует. ѿ.

Поти ся грали, поки не спали,
Заким ся з собою не обзнали. ѿ.

Обзнавши ся, почнет дякъ спати,
А дѣвчино(й)ка почне(т) плак(ати).

Дѣвчинойка дрѣмлет, а дякъ спѣваєт
Погляд(а) в оконце, ци вже свитаеъ. ѿ.

(56 v.)

Ой еще, дяче, барзо ранейко,
Присун ся до мене, мое сердейко. ѿ.

Проспавши ся, дяк почнет спѣвати,
А дѣвчинойка почнет плакати: ѿ.

Ой дяче ѿ. бѣлого лица,
Подобно з мене юж молодиця! ѿ.

Ой пришла мати донки питати :
 Ци гараздъ було, донейку, спати? Ъ.
 Ох спаламъ, спала, ледвомъ устала,
 Тожемъ ся, м(а)ти, страху набрала! Ъ.
 (Ой до)ню, доню жарту не знаешъ,
 Що ся такъ барзо дяка лякаеш. Ъ.

XLVI.

Cieszki to jest kryminal miłości 2. Њз.
 Kochac dame, a byc w odległości! 2.
 Publicznie sie człowiek kochac boi 2.
 Lubo miłosc wiele w sercu broi; 2.
 Alec trudno o to serce prosic, 2.
 Musi ten zal na sobie ponosic. 2.
 Kiedy affekt stanie w iedney mierze, 2.
 Iak nie dufac w grzecznym kawalirze? 2.
 Choc by było serce s kamienia twardego, 2.
 Kiedy krzesze, pada ogien z niego; 2.
 Choc by było y z lodu zimnego, 2.
 To topnieie od słaца ciepłego. 2.
 Moy kochanku, zale się na ciebie: 2.
 Dziele serce, posyłam do ciebie, 2. (57 v)
 Moy kochanku, zale się na ciebie: 2.
 Wziąłeś serce, wez ze y mnie sobie. 2.

XLVII.

Juz pochwalmi 2. krula tego,
 Betleiemie narodzonego 2.
 Y Mariey 2. matke iego,
 Tego krula niebieskiego! 2.
 Jemu słuzy 2. słonko y miesiąc
 We dnie, w nocy nie przestając, 2.
 Apostoli, 2. męczenicy
 Chwalo Boga spolnie wszyscy.
 Y my takze 2. chwalmi iego,
 Tego krula niebieskiego. 2.

XLVIII.

Пѣсня московская.

Нн.

Моя милейкая, чорнобриве(й)кая,
 Подля мене сидит да какъ свѣчка горит
 Да у нас на Дону да не по вавему,¹⁾

Да растутъ пероги да гарачне
 Из(ъ) маселком,
 Да Московка пекла, ис Пустеля²⁾ гарода,
 На ней сукня зеліона, сапоги че(р)вони.

Та ну ї. десъ мой мужъ на Дону!
 Она дома була, трое дѣтокъ привела:
 Да какъ сини поростут, бачьку за лоб приведут,
 От кута, до кута кинутся гайдука.

Лѣпше пиво нѣж вода!
 Ой з(ъ)мерзъ на печи, стару бабу гнетучи!
 Человѣче рудій, не полохай людій,
 Як сполошиш люде, лихо тобѣ буде.

По сим наступає табличка чисел: Liczba lacinska tudziesz z polska. На першій стороні (58 v.) в сто квадратиках (10×10) написані числа від 1 до 100, під числами від 1—10 підписано: unum duio tria kwator quinc sex septem okto nowem decem, з лівого боку, проти чисел десятків знов: Decem Viginti Triginti Quadragiti Quginti ...inti Septe...nti Octointi Noueinti Centum Sto. На другій стороні (нн) в таких же квадратиках (10×10) виписано числа від 101 до 200 (на маргінезах приписки маловажні), на третій (59 v.) в 27 квадратах числа соток від 300 до 900 і тисяч від 1000 до 20000, під тим порожні квадратики, де написано (окрім пізвійших „проб пера“): Сіе псалми Раба божого Млдца Леонтого Родича яголицького Року Бжия 1711 Мця Марта Дня 11.

Тут кінчить ся перша частина сьпіванника (означена нами А).

¹⁾ Мабуть: вашему.

²⁾ Може: Путівля?

XLIX.

Пѣсня на крещеніе Г(ос)п(о)дне,
под.: Тро(й)це С(вя)тая.

3.

Иордань рѣко, уготови ся
Се бо приходить Б(о)гъ крестити ся, ѿ.
Плотню ідетъ на своя струя,
От Іоана услугъ треба. ѿ.
О Іоане, хтѣи послужити,
И верхъ вл(а)д(и)чній спѣше омити! ѿ.
Д(у)хъ С(вя)тій сходитъ видом голуба,
Показа О(т)ца¹⁾ того сугуба ѿ.
Іоан пр(о)рокъ длань простирает:
Се агне(ц) бжій — ясно волаеть. ѿ.
Море, видѣвши, пречъ уступает,
Иордань видить — в зад ся вертает. ѿ.
Что Іордане взадъ ся вертаеш,
Творца своего днес ся лякаеш? ѿ.
Днес грѣхъ Адамовъ омиваетъ,
Глава змиева сокрушается, ѿ.
Днес челоуѣци всѣ ся радуют,
Агг(е)ли в небѣ всѣ тріуфуют. 2.
Ми Іордану уподобѣмся,
Чистими серци прииздобимся:
На рѣчныхъ струях тя оглядати
И тебе миле днес вихвалити 2.

(68 v.)

L.

Псалма

по(д): От утробы дѣвья Б(о)гъ.

Крещается Іеус во Іордани
Имѣяй власт н(е)бси и над водами ѿ.²⁾
.
Албо мудретвуеть високо глубоко,
Покладает ся на свѣтъ широко ѿ.
Тилко тие мудрость всѣмъ премудрости,
Прошу ратуй мя бурной навалности! ѿ.
І(су)се, ц(а)рю ч(е)л(о)в(ѣ)колюбивій,
Услиши глас мой а плачь жалосливій ѿ.
И со агг(е)ли даждь намъ ликовати
И со с(вя)тымы в небѣ королевати. ѿ.

3в.

¹⁾ Зам.: Отцу. ²⁾ Тут бракуе картки.

ЛІ. Псалма пресвятой Б(огороди)ци Рудянской

под.: О треблаженное древо.

Якъ бисмо могли Панну Ч(и)стую хвалити,
 Котрая за нас грѣшних рачит ласку мѣти:
 Хвалимую пристойне в пѣснях презгодне (62 v.)
 И во ѿалмехъ спѣваймо, поклон ей отдаймо:
 Радуй ся, Ц(а)р(и)це и Б(огороди)це,
 Грѣшним людем скорая ес(и) помощнице,
 К тебѣ прибѣгаемъ, з слезами волаем,
 Под кровь твой прибѣгаем, под ноги впадаем!
 Ти со н(е)б(е)сныхъ круговъ призываешъ,
 Во бѣдахъ и скорбехъ людей посѣщаешъ,
 Во помощь скорая¹⁾, Д(ѣ)во, ласка твоя!
 Тис бо всѣмъ нам здарила образ свой пречуднѣй,
 З Новадвора принесен, котрѣй бил южъ в Руднѣ:
 Н(и)нѣ на синайских южъ горахъ Печерскихъ
 Ясностю тут сияет и всѣхъ просвѣщает
 Во обители панянской, при ц(е)рквѣ Печарской
 В храмѣ своем живетъ лѣпшѣ веси Рудянской.
 Многихъ вздоровляеш, цѣлби подаваеш, (63)
 В недугахъ солежащих и всѣхъ нас болящих,
 Кто з серцемъ сокрушенним к тебѣ прибѣгает,
 О що певне просит, завжди отримает;
 Дознал того каждый во скорбехъ недужни[й]:
 Бѣсноватих и хорих — всѣхъ чинишь здорових.
 Якъ прежде Чернѣговско(м)²⁾ повѣтъ бил славнѣй:
 В мѣсцу знаменитомъ и барзо обфитом
 Б(о)гомъ бл(а)гословенний, тобою утвержденнѣй, —
 Печерская обитель то ест барзо славнѣй,
 Славнѣйшая юж тепер, якъ была здавна,
 Же с теподбними³⁾ отци печарскими
 Образ твой находит и тя барзо здобит.
 Премногия радос(ти) юж всѣ наполиѣмся,
 Благодати д(ѣ)вѣя гоине наситѣмся, (63 v.)
 Не одмедлѣваймо, але притѣкаймо,

¹⁾ Над словом знае скорочення, ніби для с.

²⁾ Замісь: Чернѣговской. ³⁾ Замісь: преподобними.

Молящейся¹⁾ прилѣзно и всегда подвижно :
 Не забувай, Ц(а)р(и)це, словеснаго стада,
 Тис бо вѣмъ намъ естєсь едемскаго града !
 Прийми моленіє н(а)ше і пѣніє,
 С(и)ну своему принеси, за нас его вприси,
 Би даровал здравіє ц(а)ремъ и монархомъ,
 Блгочестивим князем і вѣмъ ієрархомъ,
 Престолъ свой правящихъ, усердно блажащихъ
 Во мирѣ семъ пребити, долгому²⁾ дни жити.

ЛІІІ. Пѣсня Прес(вя)той Б(огороди)ци Настасовекой.

Возвеселися, веси Настасово, н(и)нѣ :
 Пришла южъ фундаторка в щасливой годинѣ,
 Тамъ радость проквѣтнула з високого трону, (64)
 Тамъ д(ѣ)вица восіяла на снновомъ лону :
 У престола с(и)на своего радость подаваєть,
 Воду медоточную ихъ струй появляше. Ї.
 О Настасово, веси гойне знаменіта :
 От тебе проквѣтнула радост нам обфита ! 2.
 Там хроміє отходят здравне в цѣлости,
 Там отгоняють д(у)ховъ злих незносіє злости.
 Во Настасово(й) веси отмѣна ся стала,
 Чого корона Полска миле юж дознала :
 Же у Настасово(й) веси Панна и Дѣвица
 Непокаляна, чиста, нескверна анница
 Бл(а)г(о)дат подаваше вѣри хри(с)тианской,
 Би убѣгай, народе, от власти поганской. Ї.
 Соберися, народе, витай Б(о)га матку, (64 v.)
 Пришла юж фундаторка к тебѣ оу достатку,
 Котра в Настасово(й) веси милост подаваєть,
 Облюбленцу своему на радость посилаєть ;
 Тамъ бо роса от корене бл(а)га неходяще,
 Там д(ѣ)в(и)ца на престолѣ со снном сѣдяще.
 О Настасово веси, даждъ намъ радость н(и)нѣ,
 Би смо могли прожити в щасливой годинѣ ! 2.

¹⁾ Замісь: молящєся. ²⁾ Зам. мабуть: долготу.

LIII. Пѣня Вѣци(н)ской Прес(вя)той Б(огороди)ци.

Д(ѣ)во м(а)ти преблагая, тисъ ц(а)р(и)це н(е)б(е)сная!
 Рачь намъ ласку свою дати, бисмо могли отримати —
 О всепѣтая М(а)ти! ѿ.

Ми к тебѣ вси прибѣгаемъ, ратунку от тебе жадаемъ:
 Покрий ѿ, владичице, арх(а)нгелская ц(а)р(и)це, о в. М.! (65)

Свободиж насъ от напасти, а не дай нам в грѣхи впасти
 И потлуми враги н(а)ша, ти естес потѣхо н(а)ша, о М.!

О всепѣтая М(а)ти, хтож ты может вихваляти?
 По всем свѣтѣ естес славна, от Б(о)га отца поволанна о М.!

О всепѣтая М(а)ти, рачь нас ратовати,
 До сина ся причинити би, нас рачиль боронити, о М.!

От поган людей злосливих, вѣры нашей незичливих,
 Котрѣи на нас воюют, на християн наступуют, о М.!

Молимо тя со слезами, покажи ласку свою над нами,
 Рачь намъ тое даровати, бисмо могли отримати о М.!

У с(и)на своего¹⁾ корону, котрий сидит на трону.
 Тому служат херовими со святыми серафими,
 О всепѣтая М(а)ти!

О всепѣтая М(а)ти, даждь нам тое оглядати! (65 v.)
 Будемо ты вихваляти, поки житя будем м(а)ти, о М.

О всепѣтая М(а)ти, в прозби рач нас вислухати,
 Не допускай на нас войны, нехай буде люд спокойнѣи, о М.

Тисъ, Панно, пречистая, чудотворная вѣци(н)ская,
 Подай руку вси, жадаем, подай обѣ, при(и)ми к собѣ, о М.!

О всепѣтая М(а)ти, со слезами будемъ волати:
 Ратуи 2. вѣцинская чудотворная преч(и)стая о М.!

¹⁾ Зам.: твоего.

LIV. Под.: Усе створеня.

Б(огороди)це, вѣрнимъ оборона,
 Оуповающымъ над тебе корона,
 Сп(а)си нас от бѣдъ, м(а)ги преблагая, д(ѣ)во с(вя)тая! Ѳ.

Тись жизнодавца на свѣтѣ породила,
 Адама и Еву от бѣдъ свободила,
 Свободиж и нас, м(а)ги преблагая, д(ѣ)во с(вя)тая! Ѳ.

35.

Тебе н(е)б(е)снихъ д(у)ховъ поют хори,
 Тебе патріарх и пророкъ собори
 Все вихваляютъ, м. п. д. с.

Тебе ап(осто)ль и с(вяти)тель лики,
 Тебе м(у)чник и с(вя)тихъ женъ чини
 Все вихваляютъ, м. п. д. с. Ѳ.

Тебе пустелник и пр(е)п(о)д(об)нихъ полки
 Яко ц(а)р(и)цу и всѣхъ насъ патронку
 Усердно просятъ м. п. д. с. Ѳ.

Да моли с(и)на своего за нами,
 Би не попрали враги насъ ногами,
 Молимъ ся тебѣ, м. п. д. с.

Предстателнице и покрове миру,
 От геретиковъ храни н(а)шу вѣру,
 Не дай заблудити м. п. д. с.

(66 v.)

Абисмо тебе гойне вихваляли
 И Б(о)га во тройци единого знали!
 Тому да буде от насъ чест и хвала, а на вѣки сл(а)ва!

Пѣснѣ починають ся великопостніи.

LV. Пѣсня д.

Ц(а)рю Х(рис)те, пане милій,
 Тис баранку незлобивій!
 В четвертокъ вечеру бившу,
 Совѣтъ Жидомъ сотворившу,

- ѣз.
- 5 Стали Жидове гадати,
 Якъ би намъ Х(рис)та поимати,
 Же намъ законъ уставуетъ,
 Ц(а)ремъ ся намъ називуетъ.
 Ц(а)ря не имамъ(и) инаго,
- 10 Токмо кесара еднаго.
 А Июда к нимъ притече
 И претекши, до нихъ рече:
 Что ми дасте — предамъ его,
 Я естемъ ученикъ его?
- 15 Мовячи: сребрники дамо,
 Тилко ти намъ преда(й) его.
 А Июда, розглядѣвши,
 Свое сердце запаливши,
 За сребрники предалъ Х(рист)а
- 20 Южъ тамъ позбилъ в[с]его панства.
 Билъ ученикъ знову,
 Якъ би не билъ у ѣхъ дому.
 Позналъ Х(ристо)с[ъ] [з] своей моци,
 Же онъ Жидомъ на помощи:
- 25 Х(ристо)с[ъ] хлѣбъ преломи, да я(ст)
 И всѣмъ ученикомъ подастъ,
 Омочивши в сол, Иудѣ дастъ:
 Той мя от васъ Жидомъ предастъ,
 Мовиль Х(ристо)с[ъ] наперснику,
- 30 Своему другу ученику,
 Мовилъ: Не спѣте, но чу(й)те,
 Моей муки очеку(й)те,
 Приско(р)бна д(у)ша ко сме(р)ти,
 Южъ часъ приходитъ умерти,
- 35 Приспѣ конецъ и при(й)де часъ,
 Встанте, южъ я иду отъ васъ.
- (67 v.)

LVI.

Под.: Даждъ ми слово, Слове Божій.

О девице пречистая,
 М(а)ти благослов(е)нная,
 Отъ всѣхъ родовъ избранная!

- 5 Во рождествѣ І(сус) Х(ри)ста
 Вшедшагося Б(о)га іста,
 Обрѣтеся Д(ѣ)ва чиста. ѣ.

- Симеонъ старецъ прорече :
 Твое сердце меч протече.
 Егда с Х(рис)та кровь истече,
- 10 От невѣрныхъ закланнаго,
 Убитаго плеваннаго,
 Агнца пренепорочнаго
 С(о)лице во тму премѣни ся,
 Луна во кров претворіся,
- 21 Б(о)гъ бо на кр(е)сть явіся.
 Ти ж е плачемъ вопіяше
 Непрес(та)нно и ридаше,
 Гласъ жалосні(й) іспущаше :
- Оуви мнѣ, любими(й) с(и)ну,
 20 Оставляешъ мя едину,
 В девятую дня годину !
 Что Жидомъ сотворилъ еси,
 По что на кр(е)сть возшелъ еси,
 Престолъ имущъ на небесахъ ? Ѣ.
- 25 Оувы мнѣ, с(и)ну прекра(е)ній,
 Свѣте очи(й) мои(х) яени(й),
 По что тагъ есть барзо страшній ? (68 v.)
 Вижу тя окривавленна,
 Ребра твоя прободенна
- 30 От рода неумиленна.
 Испусти гласъ чадо мое,
 Неха(й) слышу слово твое,
 Вижу, же тожъ остатное.
- Кому мя ти поручаешъ,
 35 Кому мя ти в опеку даешъ,
 Поки еще д(у)ха маешъ ?
 Видиши мене убогую,
 Видиши мене мѣзе(р)ную,
 За весь миръ отпуще(н)ную !
- 40 Где приклоню главу мою,
 С кимъ потѣшу жалостъ свою,
 Чемъ мя не бере(ш) з собою ?

Х(ристо)с на кр(е)стѣ прорече,
 Иоанна с(и)ном нарече :
 45 Се мати твоя, чловеце.

Незлюбивий Агнче, Ц(а)рю,
 Страсти твоя бл(а)г(о)д(а)ру,
 На н(е)б(е)си господару !

Претерпѣви(й) за нас страсти,
 50 Свободи нас от напасти,
 Дѣмонскія ненависти !

Да(й) ся вѣрни(м) оглядати !
 Где маешъ от мертвихъ ветати,
 По всем н(е)бѣ кролевати.

LVII.

Под. : Жалост на свѣтъ пануесть.

Юже декрет подписует
 Пилат, виро(к) юж еказует,
 На сме(р)ть ѿ. крижовуют Агнца,
 Тебе тебе всего свѣта тво(р)ца ! ѿ.

5 Юж округне зготованно
 Крест и гвозды покова(н)но,
 Ланцух ѿ. на шию складают,
 В руки ѿ. Х(ри)ста катом дають.

(69 v.)

Идетъ с кре(с)том Пан сромотне,
 10 За ним всеѣ Жиуди охотне,
 Кричат : ѿ. неха(й) то с(и)нѣ б(о)жий
 Рихло ѿ. свой живо(т) положитъ. ѿ.

Матка їди то увидѣла,
 Падша на землю, умлѣла
 15 С(и)ну ѿ. такъ смутне волаеш¹⁾,
 Слезамн ѿ. землю поливашъ²⁾.

Упал с крижем весь кровлю сплнне(н)ній
 І на посмѣхъ всеѣхъ поданній, ѿ.
 Не машъ, ѿ. ктоби поратоваль,
 20 Пана ѿ. хтобы пожаловаль.

¹⁾ Зам. : волаесть. ²⁾ Зам. : поливаєть

- Веѣ болести проникали, (70.)
 К пану веѣ Жиды водали :
 Заби(й), ѣ. неха(й) болш не живет,
 Що ся ѣ. Божиимъ синомъ зовет !
- 25 Южъ на гору на Голгоѡу
 Кр(е)сть сво(й) несет на висоту,
 Змѣнивъ 2 свою всю красоту.
 Жиди ѣ. волають к Пилату :
 Неха(й) будетъ осужденн(й)
- 30 На сме(р)ть цале юж поданій,
 Вкрижу(й) ѣ. Маріина с(и)на —
 І(су)с Х(рис)та і Назаранина !
 Вступует с крижем на гору
 Крол архангелского хору,
- 35 Отцу ѣ. себе офѣруеть,
 Нас веѣхъ ѣ. впадлих подоймует.
- Юж на кр(е)сть ростягненно,
 З пана суеню изомкненно,
 Нагий ѣ. за нас встидъ поносит, (70 v.)
 40 На крестъ ѣ. свои рущъ зноситъ.
- Прагнет, на крестъ висячи,
 Котри(й) на пуци прагнучи(й)
 Народъ ѣ. напои(л) живою
 З боку ѣ. кровию и водою.
- 45 Юже очи запирает,
 А намъ н(е)бо отворяет,
 Вмѣсто ѣ. роскоци райской¹⁾
 І(су)с ѣ. з ласки то своей²⁾.
- Юже пана вмордовали
 50 И на крестъ юж ра(с)пяли.
 Щож ми ѣ. без пана почнемо ?
 Юже ѣ. марне погинемо !
 От пастира поразили
 И овци веѣ распудили

1) Зам. : райской. 2) Зам. : своей.

55 Прійшоль ѿ. на муку волную
Згубиль ѿ. южь смерть пекелную.

ѿа.

От Петра ест отверженній
І друзей всѣхъ оставленні(й).
Дажь намъ ѿ. Тебе оглядати
60 В то(й) день судній тебе привитати
И одесную тебе стати
И нам вѣчне королевати.

LVIII.

Под.: Б(огороди)це, вѣрнім оборона.

Усе створеня по умершом Пану
Вси ревне плачут по вишнемъ гетману
По невинности, Пане, умираеш —
И страст пріймаеш!

Гди-ж ты Жидове такъ сродзе убили
И терновъ вѣнецъ на главу зложили,
Не мают Пана за Месияша —
Ти потѣхо наша! ѿ.

Гдижь главу твою до мозку пробили,
Тѣло с(вя)тое бичми в слупа збили,
През потокъ Кисов вели ланцухами
Всѣ там упадали.

(71 v.)

На гору Голгоуе Х(рис)та провадили,
На крестъ руцѣ Жидове прибили,
Гди такъ волали: озми, распни его,
Ц(ар)я іудейскаго! ѿ.

Матка Х(ристо)ва под крестомъ стояла,
З жалю тяжкого сродзе умирала:
С(и)ну наймилшій, что мнѣ повѣдаеш,
Главу схиляеш?

На крестъ Х(ристо)с прорекъ тие слова:
Не плач, М(а)ріе, матко наймилшая,
Третяго дня воскресну от мертвых,
В радост своих вѣрных.

С(о)лице и мѣсяць ясноет юж закрили
 І темность хмурну обоє терпѣли.
 Матка Х(ристо)ва скоро тоє вздрѣла,
 Зо страху умлѣла.

Ѣв.

Огляди, матко, на крестѣ Пана!
 В церквѣ опона на двоє роздранна!
 Дикіє поля плоду не пускали,
 В жалю зостали.

О незбожніє Жидове тие
 Видали Х(ри)ста на распятіє,
 Розніє муки Х(ри)сту завдавали
 И на крест распяли.

Меч з болемъ серце твое протече,
 Яко ми пред тим Семион прорече;
 Юж ся виполнило пророчество его
 Семионна того.

Видячи матку под крестом болесну,
 Носячи жалост д(у)шевну, телесну
 Сімеон старец Д(ѣ)ву потѣшаєт,
 За матку пріймаєт.

(72 v.)

На рукахъ с(и)на, якъ с(о)лице, держала:
 Не такій же биль, ідим тя повивала, —
 А тепер тѣло с(вя)тое зраніли,
 Бичми в слупа збили.

А бокъ іди с(вя)тий копієм пробили,
 Кровъ из водою на зѣмлю спустили:
 Випала кропля ис тѣла с(вя)таго
 Пренайсвятѣшаго.

А с креста знявши, в гробѣ положили,
 Каменем тяжкимъ изверха накрили,
 Дали печати стражию своєю
 Со кустодією.

Ми на колѣна, І(су)се, впадаєм,
 Со страхомъ твоим страсти лобизаєм,
 Воскресни, Б(о)же, даруй нам спѣвати,
 В небѣ царствовати! ѱ.

Ѣв.

LIX.

Под.: Усе створеня.

О ц(а)ру силам, Б(о)же превеликий,
 На деревъ крестном ти бил еси прибитий! Ъ.
 Радуйся, кр(е)сте, вѣрним оружїе непобѣдимое,
 От людей срогихъ и злих неужитий,
 Котрій далес нам в достатках обфитий!
 Ра(дуйся), кресте, котрий на пуци манною коршилес,
 От фараона ти их свободилес.
 Радуйся, кр(е)сте, глї раздрѣшителю, вѣрним спасите(лю)! (73 v.)
 А фараона в морю потопилес,
 А люд влюбимий на брегъ поставилес! рад. кр.
 Ти ц(а)ря вѣрна от бѣдъ свободилес,
 Иноплеменник кр(е)етомъ ихъ прогналес, рад. кр.
 Мойсеови данній, море намъ прогнавій,
 Ти М(а)тку царску ти увеселивій, рад. кресте!
 Кр(е)сть твой той честній с(вя)тыйї изявилес,
 А враговъ лютих ти разорилес, рад. крес.

LX. Фалма

Под.: Юже декретъ подписуеть.

Жалость на свѣтъ панует:
 Пилат вирок южъ сказует
 Срогий Ъ. на С(и)на б(о)жого
 Ц(а)ря Ъ. всего свѣта творца

Далї нема; може хїба уривки сїєї вїрші зацїлили на фраґментах титулової картки:

Мисци пли	Потим кр
Смутно в
. . олести я поненна б
От люду о закрыло и вет . .
Терновъ вѣ и скали пада(ли) . .

Пѣснѣ починаются на рождест[во] Х(ристо)во. (л.)

LXI. Пѣсня ѧ.

под.: Непостижимій ч(е)л(о)в(ѣ)ч(е)ски(м) умоуѣ.

Небо и з(е)мля н(и)нѣ ливветуеѣ,
Агг(е)ль и ч(е)л(о)в(ѣ)къ весело празднуеѣ:

Х(ристо)е род(и)ся,
Б(о)гъ воплотися,
5 Агг(е)лы спѣвають:
Ц(а)ря витають,
Поклон отдают:
Х(ристо)е род(и)ся!

Во Вифлеомѣ велия новина,
10 Ч(ис)гая Панна с(и)на породила —
Х(ристо)е родися...

Вертепъ и ясли — палаць зготованній,
Над н(е)б(е)снѣ троны обекранній — (v.)
Х(ристо)е родися...

15 Слово отчеє взяло на ся тѣло,
В темностяхъ земнихъ с(о)лнце засвѣтило —
Х(ристо)е р(о)д...

Адамъ и Ева н(и)нѣ свободися,
Д(а)в(и)дъ праотецъ радости наполнися —
20 Х(ристо)е р(о)дися...

Агг(е)ли служатъ н(е)б(е)сному кролю
Дне(с) во вертепѣ чинятъ его волю —
Х(ристо)е родися...

Тріє кролеве от востокъ прійдоша¹⁾,
20 Смирну и ливанъ, злато принесоша —
Х(ристо)е родися...

Кролю и Пану тое офѣрують,
Пастире людемъ чудо повѣдують —
Х(ристо)е род.

¹⁾ Зам.: прійдоша.

30 Ми же устами півніе співа(й)мо, (л.)
 Слава во вишніхъ Б(о)гу — викрика(й)мо!
 Х(ристо)с род.

І на земли мир — людемъ повѣдаймо,
 Б(о)гу предвѣчному поклонъ отдава(й)мо!
 Х(ристо)с род.

LXII. Псалма ѿ.

Подобень тойже.

Непостижимій чловеческимъ умомъ
 И непонятій агг(е)льскимъ разумомъ
 Такъ барзо той свѣтъ ѿ. улюби мѣзерній ѿ.
 Б(о)гъ милосерній, ѿ.

Же намъ своего коханого с(и)на
 Послал родити з Юдова колѣна,
 О котромъ здавна ѿ. пророцы писали — ѿ.
 През д(у)ха знали.

Ото Месня прийшол пожаданній, (v.)
 Ото навѣдил люд свой коханій
 Ото безлѣтній ѿ. Б(о)гъ и творецъ вѣкомъ
 Стался чловѣкомъ. 2.

Радуются днес агг(е)лѣтін лици
 І веселят ся д(у)хом чловѣци,
 Ижъ Б(о)гъ на земли ѿ. во плоти яв ся, ѿ.
 З дѣвы роди ся. ѿ.

Прето и ми днес вѣ ся весельмо,
 Нарожденному хвалу принесѣмо,
 Аби насъ рачиль ѿ. животом даровати, ѿ.
 В ласцѣ своей ховати.

LXIII. Пѣсня ѿ о рождествѣ Х(ристо)вомъ.

От востока восія ѿ. звѣзда ясная, и повстанеть чловѣкъ от Израѣля,
 Валаамъ то прор(о)ковал, ясну звѣзду показовал, — днес восияеть, ѿ. (л.)

Що ся teraz вполняет, ясно свѣту откривает, с(о)лице сняеть, ѿ.
 О котромъ пр(о)роцы ѿ. ясно писали,
 Во остатніе лѣта ѿ. тайно открита —
 От корене Іесеова и от плоду Д(а)в(и)д(о)ва жезл прозябаєт.
 Лоза бл(а)гоплодовита и пред вѣки знаменита — панна раждаєт.
 От Персиди тріе ц(а)ри ѿ. пришли со дари,
 Ясну звѣзду вожда мали ѿ., прудко ступали
 В Іерусалимъ прихожають, о рожденном мя питають, где ся раждаєт?
 Волеви ц(а)ря визнавають, іудейским називають, на твар падають. ѿ.
 Волховъ Иродъ питаєт ѿ., где ся раждаєт: (v.)
 Сполне поклон отдадѣмъ ѿ. и даръ принеємъ.
 Они на то отповѣдали: от пр(о)роков глас слишали та вѣщали.
 Прудко волховъ отпускаєт и слугъ своихъ посилаєт, Х(рист)а шу-
 Пилно ц(а)ря шукайте ѿ., вѣсть ми давайте. [каєт: ѿ.
 Ясность звѣзда закрила ѿ., слугъ навернула.
 На волхов ся разгнѣваєт, яко аспидъ позираєт, мечъ вихваляєт.
 Звѣзда ц(а)ремъ возсіяла, пут вертепу показала, ясность сняла.
 Тамъ великій монарха 2. во яслах лежить,
 Пеленамы ся повиль 2., створєня влюбиль.
 Ц(а)ріє творца визнавають, тайну свѣту откривають, под ноги впадають.
 Мир кадило гробъ значило, ц(а)ріє злато дар принято вѣчност ви- (л.)
 Всполнител закону ѿ. ступиль на землю [знавають.
 С пр(и)ч(и)сто(й) ц(а)рици ѿ., вєхъ владичици
 Народил ся всея твари н(е)б(е)снаго ц(а)ря слави убогой стайнѣ,
 Которого вє чекали во пренеподнихъ плакали пристя Х(ристо)ва. ѿ.
 О незбожній Іроде ѿ., злій фараоне!
 Смерть мл(а)д(ен)цемъ готуєшь ѿ., жалю не чуєшь,
 Во Вифлеом посилаєшь, дѣтокъ малих посѣкаєшь, Х(ри)ста шукаєшь,
 І от персий отдираєшь и о камен розбиваєшь, кров проливаєшь.
 Матки горко ся плачут ѿ., власи торгають,
 Дѣтокъ своих жалуют ѿ. и умлѣвають: (v.)
 Прими, Ц(а)рю, н(а)ша птенца і во трієх лѣтах первенца в радост
 [вѣчную,
 А Ирода незбожнаго, с(и)на аду пекелнаго во тму вѣчную! ѿ.

LXIV. Пѣсня ѿ о рождествѣ Х(ри)с(то)вомъ.

Агг(е)лъ пастире(м) мовиль:
 Х(ри)с(то)с ся нам народил
 В(ѣ) Вифлеомѣ не барзо в подлом мѣстѣ

Народил ся в убоствѣ
 Пань всего створеня. ѿ.
 Хотячи ся довѣдал того посла веселого
 Ішли до Вифлеому щасливо,
 Знайшлы Х(ри)ста у яселх
 З Марією Іосифомъ ѿ.

.

LXV.

.

. . . и пана витаймо

(л.)

И поклон ему . . . даймо — звѣзда пресвѣтлая ѿ.

Даст нам в покою весело жити

И со агг(е)ли его хвалити — звѣзда прес. ѿ.

Прийдѣтъ днес, Х(ри)ста оглядайте,

М(а)рію Д(ѣ)ву вси вихваляйте — звѣзда пр. ѿ.

Звѣзда ясная, Пявна чистая

Поздоровленна и похваленна — звѣзда прес. ѿ.

Д(ѣ)вая денес — красно спѣваймо

И вси Ц(а)р(и)ци поклон отдаймо — звѣзда прес. ѿ.

Пѣснь веселую вси заспѣваймо

Ц(а)р(и)цу с царемъ вси привитаймо — звѣзда. ѿ.

LXVI. Пѣсня самогласная.

(v.)

Радуйтеся, вси людіе ѿ.

Радост нам з н(е)ба спадает,

Ступил до нас з високости, ѿ.

Аби нас могли усѣхъ спасти.

5 Пришли к нему трпе ц(а)ри — ѿ.

Поклон дают, кладут дари ѿ.

Ливан, змирну, так тежъ злато — ѿ.

З розних краевъ дар то взято.

До стайнѣ ихъ проважаютъ,
Где вол з ослом пана грѣетъ;
Тому ся они кланяютъ,
Скарби пред ним покладаютъ ал. ал.

І ми ся ему кланяймо,
Яко Б(о)гу, поклон даймо,
Тому малому дитятку
Н(е)б(е)сному пахолятку ал. ал. ал.

Уставичне тамъ бивають,
А хто бодрий умисл маєтъ,
Агг(е)ли тому услугуютъ,
Звѣзда розум помуруетъ ал. ал. ал.

Додай же намъ, Х(рист)е Пане,
Поки сего свѣта стане,
Бисмо тя, Б(о)га хвалили,
А с тобою вѣчне жили ал. ал. ал.

LXIX. Пѣсня

под. : Крещается І(су)с во Иордани.

(л.)

От утробы д(ѣ)вѣы Б(о)гъ произийде,
Вселитися на землю от н(е)б(е)сѣ прійде, ѿ.

Рожденному во вертепѣ взлеже младо,
Да згибшее привлече ко себѣ стадо. ѿ.

Во яслехъ безсловеснѣхъ яко дѣтище,
Имѣяй на небеси престол жилище — ѿ.

Не возгордѣ во вертепѣ положенъ бити
Отроча, самъ пеленами днес повитий. ѿ.

Рожденному во пѣснехъ н(а)вѣ играймо,
В доброгласныхъ китвалехъ пѣснъ восклицай(мо)! ѿ.

Агг(е)ли, вопиюще, хвалу воздаютьъ,
Пастирѣ яко Б(о)гу поклон отдаютьъ, ѿ. (v.)

Трѣ ц(а)ри от востока [в] Вифлеомѣ пришли,
Ливан, змирну и злато ему принесли. ѿ.

Веселяще ся днес сице рецѣмо :

От д(ѣ)вы рожденному пѣснь принесѣмо, ѿ.

Слава во вишнихъ Б(о)гу — всѣ заспѣваймо,

От д(ѣ)ви рожденному поклон отдаймо ! ѿ.

LXX. Пѣсня

Под. : Весели ся красная пуст.

Предвѣчній¹⁾ родился под лѣти,

Хотячи землю просвѣтити,

Да нас от [т]мы возведе

И ко свѣту приведе

5 о мрачній ѿ.

Новое лѣто зачинае

Новий ц(а)рѣ ц(а)рѣя низлагае, (л.)

Убого ся народил,

Богатого засмутил

10 Ав[г]уста.

Гди с(и)на породила панна,

Падает Ефесом Дяянна.

Прийми также хрампа,

Веселитя дружина

15 Х(ристо)ва.

Привикай, Панно, повивати,

Не престай, старче, пилювати

Содѣтеля своего,

Знают пана не(бесна)го

20 бидлята ѿ.

Яенота мѣсячная била,

Гди панна с(и)на породила,

Цѣлую ночь свѣтити,

Волю его чинити

25 мусѣла.

¹⁾ Слово се вписано в середині великого П.

- А звѣзда понудила ц(а)ри,
 Бѣгучи к вертецу со дари.
 Перше зна(й)шлы пастирие,
 Нѣжли мудри звѣздаріе
 30 І(су)са.
- А Иродъ барзо засмутился,
 Же Х(ристо)с с Панны народил ся — Ъ.
 Казаль его питати
 По все(й) зе(м)ли шукати —
 35 для ради. (v.)
- Ирода л'жива омилила¹⁾,
 Иным ся путем возвратила²⁾,
 Радуют ся неложно,
 Же ходили не прожно
 40 в дорогу. Ъ.
- Смуют ся вси Иродияне,
 Крушат ся в(ъ) Египтѣ булване,
 Агг(е)ль во снѣ сказуеъ,
 Же ся Ирод готуеъ
 45 на Х(рист)а. Ъ.
- Поймуй же, Иосифе, Панну
 З отрочам бѣжи в(ъ) иншу странну :
 Поки врази погибнут
 И кончину воспріймутъ,
 50 пребуди там. Ъ.
- Агг(е)ли с пастирми приходятъ,
 Ц(а)ріе подарки приносятъ,
 Ладан, злато отдають,
 Пред ногами падаютъ
 55 Х(ристо)ви. Ъ.
- И ми тежъ с того веселѣмся,
 Рождеству его поклонѣм ся,
 Жеби от грѣхъ свободилъ,
 60 А на земли покой мир дароваль. Ъ.

1) Зам.: омилили. 2) Зам.: возвратили.

Слава Б(о)гу в Тройци, нашему обронци: ѿ. koniec¹⁾ (I.)

LXXI. Фалма самогласна.

Агг(е)лекій ц(а)рю, предвѣчній Б(о)же,
Добръ твоихъ языкъ зрещи не може,
Терпѣль за [на]съ муки от жидовско(й) руки —
безви(н)не. ѿ.

За человѣческій грѣхъ безвинне бито,
От боку его аж кров пролито,
На крижомъ тронѣ в терновой коронѣ — зрится ц(а)рѣ!

Тобою человѣкъ велик во чести,
Но непремѣно во грѣховной лести
На творца воюють, второй крижъ готуют — якъ Юда. ѿ.

Що за утѣха грѣху служити,
Б(о)га не знавши врагу соживуть,
Плачь, скорбѣ, болѣзнь души — оуслишат то уши — во адѣ. ѿ.

Стой ѿ. человѣче, познай, для Б(о)га,
Же распусником злая дорога,
Просто аби в зуби провадит до згуби — ахъ ст[р]ашно. ѿ.

Южъ покути Б(о)гъ тамъ не потребуе,
Понеже грѣшнихъ на вѣки забуде; (I v.)
И плачь не поможе, гди грѣховное ложе — наступить! ѿ.

Жаднои же тамъ южъ не буде(т) помощи,
Гди сѣрчистій огонь заливаєть очи,
Во огни не згорѣти, а по смер[т]и жити — ахъ трудно! ѿ.

Проста есть к небу с(вя)тимъ дорога:
Живши не грѣшат — тайна е(сть) премнога —
През Хр(ис)тови страсти, да не мѣ[м] части — во адѣ. ѿ.

¹⁾ Починаєть ся другой збірник (с—d); сей рядок становить закінченне загубленої вірші.

В горнем Сионѣ, где ликъ агг(е)лскій
 С(вя)тъ, с. с. поеть хоръ архгг(е)лскій,
 Даждъ нам, Х(рист)е, пѣти и зрак тво(й) видѣти — на вѣки. коніес.

LXXII. Псалма Прес(вя)той Б(огороди)ци.

Посланъ бистъ арх(а)ггелъ Гавріилъ ко Д(ѣ)вѣ Преч(ис)той
 Возвѣстити в Назаретѣ веселіе вѣсти. Ъ.

Обрѣте ю в дому своем, на тронѣ сидящу, (II.)
 Нѣ празную нѣ лежащу, тилко книгу чтящу. Ъ.

А читавши в едномъ мѣсцѣ знайшла тіе слова,
 Же ся має народити предвѣчная слава: Ъ.

От Назарету изиде от Иоакима и Анни,
 От праве(д)нихъ богоо(те)ць из М(а)ріи пани. Ъ.

Гди теж собѣ тіе слова до оуваги взяла,
 З мудростію, с пилностью тое оуважила, Ъ.

В той часъ арх(а)нгг(е)лъ Гавріилъ ясно показалея,
 С Преч(и)стою Девницею вдячне привиталея.

Ужаснула ся М(а)рія онаго мл(а)д(е)нца,
 Не знаючи самого анѣ его отца.

О Преч(и)стая Павно, мене не лякайся,
 Анѣ слузѣ свему на розмову дайся: Ъ. (II v.)

Азъ есмь ар(ха)гг(е)лъ Гавріил, посланин от Б(о)га,
 Да на тіе, которіе читали ест слова; Ъ.

Г(лаго)лю тебѣ: радуй ся, обрадова(н)ная,
 С тобо[ю] Г(оспо)дѣ, панянку Непокалянная! Ъ.

Бл(а)говѣщу тебѣ радост велію, ц(а)р(и)ци
 Правовѣрнихъ хр(ис)тіян и всѣхъ вл(а)д(и)ч(и)це! Ъ.

Бл(а)говолі Б(о)гъ в тебѣ н(и)нѣ вселитися,
 Би могль в тобѣ промешкати, потом родитися. Ъ.

Како может сіе бити, азъ раба г(оспо)дня,
 Прощу тебе: нехай буду от того свободна, Ъ.

Есмь дѣвица, а до того мужа азъ не знаю,
 Тое тобѣ, мой мл(а)д(е)нче, до оуваги даю. Ъ.

Не фрасуй ся, Павно, над всѣхъ произбраная, (III.)
 Над всѣхъ с(вя)тихъ и всѣхъ родов пронаре[че]ная,

Будет твое зачатіе без сѣмени мужеска,
 Бо Д(у)хъ с(вя)тій наиде на тя о[т] дхненя божеска, Ъ.

А зачавши и породившъ с(и)на Еммануила,
 Наречешъ імя ему, о дщи Фануила! Ъ.
 Буди мнѣ, рабѣ г(оспо)дней, по г(лаго)лу твоему,
 Не буду ся збороняти Г(оспо)ду своему. Ъ.

Скоро тое вимовила, заразъ и почула :
 В той час ей д(у)ша в тѣлѣ юж ся зрадовала. Ъ.
 Веселѣм ся с Преч(ис)тою и ми сполне вишеци
 В кождомъ граду и веси и на всяком мѣсци, Ъ.

Нехай будет о[т] всѣх родов, Д(ѣ)вѣ с(вя)той похвала,
 Н(и)нѣ завше и на вѣки Б(о)гу честь и слава. Ъ. koniec. (III v.)

LXXXIII. Фалма на бл(а)говѣщеніе Прес(вя)той Б(огороди)ци.

Лікуйте днес[ь], Сионе, возиграйте, гори,
 Согласѣте труби надъ аг(е)лскіе хори,
 Красно процвита(й)те
 Весь миръ напо л)ня(й)те,
 5 Кедрі лива(н)ски. Ъ.

Сотецѣте купно от конецъ, вси цари,
 Царскіе несѣте со собою дари,
 Н(е)бо свѣтилами
 Земля же квѣтами
 10 Н(и)нѣ оукрасися. Ъ.

Звѣри, скоти, гади и птица пернати,
 От всѣхъ стран мудрїи спїндѣте сенати,
 Единими гласи
 Веселими часи
 15 Свѣту оглашайте. Ъ.

Морскіе сѣвери сво(й) гласъ отмѣня(й)те ¹⁾, (IV.)
 По смутних новинах
 Веселих годинахъ
 20 (19) неха(й) опливаесть. Ъ.

¹⁾ Один вирш упушено, див. в примітках.

Гавріилъ приносить бл(а)годать новую :
 Д(у)хъ С(вя)тій осѣнитъ Д(ѣ)ву преч(и)стую,
 Та зачєши с(и)на
 От Д(у)ха, єдина

25 (24) Д(ѣ)вою породить. ѿ.

І(су)є імя ему будетъ наречено
 Арханг(е)лскимъ гласомъ Д(ѣ)вѣ извѣщено,
 Сп(а)сетъ миръ от ада
 Прєиспо(д)ня а.

30 (29) Силою божества. ѿ.

Перве(й) Адамъ з раю изгнанъ през невѣсту,
 Вторій Адамъ Х(ристо)с през Д(ѣ)ву преч(и)сту
 С подземнаго краю
 Адама до раю

35 (34) Пришед воздвигнути. ѿ.

Адамъ грѣхи своя слезами омиваетъ,
 Х(ристо)с кровь за вѣхъ нас свою проливает,
 Дреній¹⁾ крест носитьъ,
 Нас перевозит

40 (39) До неба. ѿ.

Кую мзду н(е)б(е)ной и зе(мп)о(й) ц(а)р(и)ци,
 Возвѣщайт(е) радость М(а)ріи девици —
 Должни ми будемъ дати,
 Что от нас прійняти

45 (44) В радость себѣ зволить. ѿ.

Арханг(е)лскимъ гласомъ пѣснь єи воспѣваймо,
 Радуй ся, ц(а)р(и)це, радость, зачнѣмо,
 Обрадованная,
 За матеръ даная

50 (49) Самому І(су)су. ѿ.

Б(о)гу честь и слава да будетъ во вѣки,
 Вострубѣте в труби вес человеки,
 М(а)рія оттуду
 Прославися всюду

55 (54) Без грѣха зачата. ѿ. Конєс.

¹⁾ Правдоподобно, замість : древній (деревяний).

LXXIV.

І(су)се, І(су)се, І(су)се, І(су)се, покарме небесній,
 О Х(рист)е, о Х(рист)е, о Х(рист)е, о Х(рист)е, напою агг(е)лекій!
 О Д(ѣ)во, о Д(ѣ)во, о Д(ѣ)во, о Д(ѣ)во, преукрашенна,
 О м(а)ти, о м(а)ти, о м(а)ти, о м(а)ти всѣхъ преизбранна!
 К ней воієм, к ней воієм,
 И ми вси, и ми вси людіе воспоем:
 Радуйся, д(ѣ)во) обрадованная
 Г(оспо)дь с тобою Д(ѣ)во, Паня(н)ко ¹⁾

LXXV. Чалма возведенію Прес(вя)той Б(огороди)ци (І.)
 под.: Істочнице.

Патрїарси, триумфуйте,
 Со прор(о)ки ликовствуйте,
 И вы, дѣвы, днесь бо(д)рствуйте:
 приведутся дѣвы, ближняя ея, во слѣдъ ея во святая святыхъ!
 5 Евва н(ы)нѣ весели ся:
 Се дѣвая днесь родися,
 На престолъ посади ся.
 Приведут ся дѣвы б.
 Тамъ въ ц(е)рковъ введеся,
 10 Іерею воздадеся,
 Пр(ис)но мыръ нею сп(а)сеся.
 Приведутся д. б. в. е.
 Руцъ старецъ простирает,
 Ч(ис)тую Панну прїимаєт,
 15 Со дѣвами воспѣваєтъ:
 П. д. б. в. е. в. е. в. е. стых.
 Захарїя со дѣвами
 Прїимаєтъ Д(ѣ)ву съ свѣщами.
 Днесь Агг(е)лы поют з нами:
 20 П. д. б. е. в. е. в. е. в.
 Архагелы викрикают,
 Ч(ис)ту Панну прїизываютъ,
 Ц(а)рицею называютъ. (І в.)
 Приведутся д. б. е. в. е. в. е.

¹⁾ Далі бракує, низше подані листки *d.*

- 25 О которомъ здавна гадали :
 Прор(о)цы южъ презъ Д(у)ха знали
 И нам тоє повѣдали
 П. д. б. е.
 Тамъ днесъ хоры аггелскіє
- 30 Поютъ пѣсны красніє
 От Д(а)в(и)да писанія
 П. д. б. е. в. е. в. с.
 О премудрїй Соломоне,
 Весели ся п(и)нѣ го(й)не :
- 35 Будешъ житы южъ споко(й)не!
 П. д. б. е. в. е. в. стых.
 Ц(е)рковъ твоя виставлена,
 В коло злотомъ обложена,
 Днесъ свѣту прославенна.
- 40 П. д. б. е. в. е. в. с.
 Днесъ проходитъ днесъ Ц(а)р(и)ца
 Трїлѣтствующая юныца
 Днесъ М(а)рїя Б(огороди)ца
 П. д. б. е. в.
- 45 И мы вси днесъ прыхождаемъ,
 Преч(и)стую прославляемъ,
 Вдячними гласи выхваляемъ. (П.)
 Приведутся д(ѣ)вы, ближняя ея, въ слѣд(ъ) ея
 [въ с(вя)тая святыхъ!]

LXXVI.

Самъ я не знаю, якъ на свѣтѣ житы :
 Бувши тѣлу на земли Б(о)гу не служиты! ѿ.
 Але я хочу жыти й еще грѣшиты,
 А тутъ кажуть оумерты и въ гробѣ гнты! ѿ.
 Але я на тоє нѣчого не дбаю,
 О покутѣ не мышлю анѣ тежъ ся каю. ѿ.
 Скоро слонце зайде, заразъ положу ся,
 А спомнѣвши на грѣхъ свой, слезамы залюся.
 Аггелъ мя збужаетъ, под бокъ мя тручаетъ,
 Же страшная смерть на мя косу закладаєт.
 Але я тѣ живу межи панами,
 Сподѣюся екарбѣ мати вѣгди непребраный. ѿ. (П v.)

Але все тое мнѣ не будетъ мило :

Д(у)ша вѣдетъ, простелятъ мнѣ в трумиѣ мягкое ложе,

Д(у)ша страху наберетъ ся, ох, мощный Б(о)же ! ѿ.

Навезуть тамъ дровъ ѿ. изъ усего лѣса,

Запаливши огонь жаркій, дадутъ д(у)шу бѣсу.

LXXVII. Фалма І(су)сеу сладкому.

І(су)се мой прена(й)сладшій и творче свѣта,

Еще хоча(й) мало пожди моего отвѣта ! ѿ.

Радъ не радъ мушу ся бавыты в моем оунадку,

Особливе н(е)бо трачу оу недостатку. ѿ.

5 Д(у)шу с тѣлом погубылем, живючи в мирѣ,

Искаляхъ одежду кр(е)щенія без мѣри. ѿ. (Ш.)

Явне грѣшачы, на свѣтѣ все скверно живу,

К тебѣ з болестію с(е)рдца, І(су)се, зову. ѿ.

Овая бо наймилшая д(у)шевна сыла

10 Несподѣваннаго часа на мя наспѣла. ѿ.

Где приклоню главу мою, кого упрошу ?

Едынъ к тебѣ гласъ мой, Б(о)же, жалосній вношу. ѿ.

Руцѣ с(е)рдца простыраю такъ теж ѿ душу,

А во многихъ грѣсехъ бывших просити тя мушу : ѿ.

15 Самъ вселилною рукою на пут направи

І от пути блудящаго к себѣ призовы. ѿ.

Море моихъ прегрѣшеній рад бым избыти,

Презъ тебе, Б(о)га моего, в радости житы, ѿ.

А щомъ згрѣшил з молодосты пре(з) оувес мо(й) вѣкъ ---

20 Распуснѣйшій над бидлята, а не як человекъ ! (Ш v.)

Фрасунокъ маю на д(у)шѣ, а в тѣлѣ болестъ,

Еще чую в сердцу моемъ прикрою горестъ : ѿ.

Несподѣваннаго часу мушу оумерти,

Обронцо мой и Б(о)же мой, не да(й) мя пожерты

25 Веліорыбови оному преисподнему

И смокови надерзно(му) и суровому ! ѿ.

Что ты хвалят арханг(е)лы со человекъ ---

Бл(а)г(о)с(ло)вентъ, препрославлен буди на вѣкы ! ѿ.

LXXVIII. Псалма Прес(вя)той Б(огороди)цы.

Б(огороди)це ц(а)рице,
 Преч(и)стая вл(а)д(и)ч(и)це,
 Мати всѣхъ ц(а)ря, ц(а)ря и Б(о)га —
 Милость его ко намъ многа! ѿ.

Творца всѣхъ питала еси,
 Престолъ его на н(е)беси!
 Молитвы внемлы сущихъ на земли
 Болѣзнь д(у)шъ н(а)шихъ отемли! ѿ.

Ангелы тя воспѣвають, (IV.)
 Пр(о)роци вси прославляютъ,
 Сущую ц(а)р(и)цю, всѣхъ заступницу,
 Въ всемъ мирѣ молебницу. ѿ.

Рогъ возвыси хр(ис)тіянскій,
 Побѣды полкъ агарянскій,
 Храмы, отвраты, плѣнныхъ возвраты,
 Хр(ис)та спаса всѣмъ дай знаты, ѿ.

Заступай обыдима,
 Всегда утѣшай сирія,
 Болныхъ посѣщай, темныхъ просвѣщай,
 И всѣхъ вѣрныхъ насъ сохраняй! ѿ.

Прилежно вопіемъ тебѣ,
 Яко да обрящемъ себѣ
 Твоего с(и)на прем(и)л(о)стиве,
 Во д(е)нь судный незлобиве

Даждь на(м) тво(й) гласъ оуслышаты,
 Одесную тебе стати,
 Отче и С(и)не, промыслитиве Д(у)ше,
 Д(у)ше с(вя)тый незлобиве! ѿ. (IVv.)

LXXIX. Псалма с(вя)тому великом(у)ч(е)нику Димитрію.

Лику(й)те свѣтло празнующе, во страсть Б(о)га хваляще,
 В храмѣ с(вя)таго намъ всесвѣтлаго
 Димитрія бл(а)женаго, ѿ.

Великаго поборника, намъ вѣмъ грѣшнимъ заступника,
Зѣло славнаго, мыроточнаго
Димітрія вседобраго, ѿ.

Котрій за Хр(ис)та прободен,
Димитрій мученик честенъ,
То есть ц(а)рское оукрашеніе,
Вѣм свѣтило великое. ѿ.

Ц(е)рквы Сионска Солунне,
Веселься днес праведне!
В пѣснехъ спѣваймо днес, вихваляймо,
Димитрія прославляймо! 2.

Поправъ гординю Лиеву, (V.)
А стеръ южь главу змиеву,
Славный мученикъ, в скорбехъ помощникъ,
Свѣтозарный свѣтылникъ. ѿ.

Радуйся, Х(ристо)въ страдалче,
Ди[ми]тріе мучениче!
Люю побѣдивъ, Нестора избавы
И [в]сѣхъ нас вѣрныхъ сохрани! ѿ.

Речемъ ему вси от сердца,
Упроситъ нам Б(о)га Отца,
Котрій за грѣхы далъ намъ есть страхъ
И трасет земніе гмахи.

Припадѣм же ко всѣхъ Ц(а)рю,
К небесному гоподару,
Южь бы гординю от насъ смертную
Отдалилъ свою ласкою, ѿ.

Аби прійнялъ нас до ц(а)рства,
Роскошнаго всего панства,
В радости быти, з агг(е)лы жити, (V v.)
На вѣкы ся веселыты. 2. Koniec. Finis.

LXXX. Фалта с(вя)тому Іоану Б(о)гослову
под.: Б(огороди)це ц(а)р(и)це.

Апостолу, ученику, Іоану д(ѣ)вственнику!
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га нам бл(а)гаи,
Б(о)гослове Іоану, просимо тя непрестанне! ѿ.

В началѣ слово возгримѣлъ и Хр(и)ста всѣмъ исповѣлъ,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ б.

На персы Х(ристо)вы возлегій, предателя его познавый,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ благай!

В креста Х(ристо)ва стоявѣи, ласку в Хр(и)ста оттримавый,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га н. б. Б. І.

Ми ты за патрона маемъ и к тебѣ вси прыбѣгаемъ,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га н. б.

Тв всегда пред Б(о)гомъ стоиши, а за вѣрныхъ Б(о)га молиши, (VI.)
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ благай!

Радуй ся, Іоане, Хр(и)сту Б(о)гу возлюблене,
В ласцѣ на земли насъ назирай, а у небѣ Б(о)га благай!

Прославляй всегда хр(и)стіянъ, будь покровомъ на Агарянь,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ б.

Запровадъ вѣрныхъ до неба, того намъ завше потреба,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ б.

Хотящихъ при тебѣ жити не восхотѣ боронити,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ б.

Пріимы офѣру дающихъ и всѣхъ вѣрно тебе чтущихъ,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б.

Бысмо щасливе прожили, на вѣки Б(о)га хвалили,
В ласцѣ всѣхъ ховай, Б(о)га намъ благай, Богослове Іоане!

LXXXI. Псалма о изгнаніи Адама изъ раю (VI v.)
подобенъ: Б(о)же ласкавѣи, пріими плачъ¹⁾.

Іди Б(о)гъ Адама створилъ рукама во образъ славы его,
Далъ ему жену на имя Евву зъ ребра боку лѣвого. Ѡ.

Обѣцалъ ему роскошне в раю жъ женою оуживати,
Тилко одного древа райскаго не казалъ ся тикати. Ѡ.

¹⁾ З боку написано тою самою рукою: Anno domini 1727 miesiąca Junia
dnia 22. Paweł Hryniewicz B. O. SN.

А врагъ злослівій а не жичливый такъ Еву намовляетъ :
Озми яблко, моя коханко, такъ ей изражаетъ. 2.

А взала Ева ис того древа овоцу скоштовати —
Простерши ручку, вкусила штучку, Адамовы подала. (VII.)

Адамъ пріймаеть, яблка вкушаетъ, наготу познаваетъ ;
Ева познала, же нага стала, себе ся завстидала. Ъ.

Творецъ приходит, до нихъ говорить, голосомъ выволаеть ;
Адамъ стенаеть, слезы выливаеть, на Еву поглядаетъ. 2.

Рече Б(о)гъ женѣ : кто ти повель древа ся дотикати ?
Ева стенаеть, слезы виливаетъ, на змыю поглядаетъ. 2.

Рече Б(о)гъ змыю : гнѣвъ тебѣ мовлю, оразъ ты прокликаю,
Ползуй на чревѣ, а не шко(д) Евѣ, южъ пречъ иди из раю. 2. (VII v.)

Змыя отходитъ, такъ ей Б(о)гъ мовить : южъ ти на вѣки проклятая,
Насѣня твое все проклятое, и ты з нымъ проклятая. 2.

LXXXII. Dysputa anioł z diabłem.

Juzes zginiony, iuz potempiony,
Nie ufay w Bogu, iuzes na progu
Piekielnim.

Jeszcze nadzieia nie trac zbawienia,
Tylko, grzeszniku, popraw sumienie.

Wierz my statecznie, ze¹⁾ zgyniesz wiecznie,
Bog zagniewany byc przeblagany
Nie moze.

Nie takto gniewu Bug zawziątego,
Tylko serdecznie wetchni do niego.

Dekret na ciebie — nie będziesz w niebie,
Bogas utracił, to ci zapłacił
Koniecznie.

Weyrzy na obraz krwawey miłości,
A w bogu połuz swoje ufnosci.

¹⁾ По зе стоить В велике

Oto płomienie na potempienie,
W pikelney hucie przy swey pokucie (VIII.)
Zgorzeiesz!

Oto krzeł toczō zbawięne rany :
Ten ogien wieczny będzie zaliany.

Strzały, granaty, miecze, bułaty,
Pioruny, grzmoty, smiere y kłopoty
Nad tobą!

Wszystkoc to bozskie wstrzymaia ręce,
Tylko się polec nayswięszey mece!

Ty spisz, Bug czuie, piekło gotuie ;
Schylil powieky -- iuzes na wieky
Zgyniony.

A ktoz bezpiecznie zasypiac moze :
Ten tylko, ktorego sam strzeszesz, Boze! 2.
Finis. Koniec.

LXXXIII. Псалма Прес(вя)той Б(огороди)ци Панковецкой
под. : Источниче.

Цвѣтъ мысленнїи и кринъ полнїи
Во Панковецкой малой веси! Чудо бяше на небеси :
От слонца во слонце от луни луни луна
Слъчна Дїянна, преч(и)стая¹⁾, чудами славна Б(огороди)це!

Панковецка весь славна чудо веліе показуеъ,
Ц(а)рство вѣрнымъ вѣмъ готуеъ от в. от л. л. л. с.

Осана ты вопїем, с(вя)тъ с(вятъ) с(вятъ) глаголемъ (VIII v.)
Со агг(е)ли, архангг(е)ли, херувими, серафими и вся сили с ними
[от с. в. от л. л.]

Страшнїи якъ громъ оустрашаеъ, бѣсовъ темнихъ о(т)гоняеъ :
Бѣсен от нея оутѣкають от с. л. л. и во бездну отганяеъ, от
|слонца во слонце от л. л. с.

¹⁾ Пропущено : Панна.

Клейноть драгий даровавій и м(о)л(и)тву оуслишавій,
 Пастирекая свѣрил, денница, за фундаментъ ц(а)р(и)ца не отврати
 От слонца во слонце от луни луни луна е. [лица

Избави нас ямы темной и муки пекелной,
 Плачем вси со слезами, измилиуй ся, Панно, над нами!
 От слонца во слонце.

Не предаждь нас Вавилону и во вѣчную неволю!
 Рай правди отвори и до ц(а)рствія всѣхъ воведи!
 От слонца во слонце от луни луни луна
 Слѣчна Діавна, преч(и)стая Панно, чудами славна Б(о)городице! ѿ.
 Finis Koniec.

П Р И М І Т К И

До V.

O wojni zydowskoj.

Ся цікава сатира на Жидів представляє мішанину мови руської і польської і багато помилок; се вказує безперечно, що вона обертала ся в усній традиції, і звідси вже була, безпосередно чи скорше може — посередно, до сьпіванника заведена. В теперішній своїй формі вона виглядає як польська вірша, притерта від довгого обертання в руських кругах. Варіантів її в друку нам не відомо, але я в дитинні часи чув від свого батька Сергія Грушевського руську пісню дуже близьку до сїєї вірші, а де в чім буквально тотожну. На жаль в пам'яті мого батька тепер зацілили лише уривки її, які він і був ласкав списати й прислати. От сї уривки:

Початок: Не свидно, не видно і не слухано,
Як військо жидівське та збунтовано!
Теле-лей-лей-лей, беле-лей-лей-лей,
Бом, бом, бим.

Далі: Вийшли на гору та взяли костур —
З костурами, з булавами,
В черевичках, в панчишках,
В камзельках, ярмілках
Красні як шкіл (мабуть: як кир)!
Теле-лей-лей-лей, беле-лей-лей-лей,
Пах, пах, пих.

Як Турок їх нагнав, то так їх рубав,
Що Абрумких по ярмулких,
А Йосим по носим,
А Лейбим по тельбим,
Теле-лей-лей, беле-лей-лей,
Пах-пах-пих.

А найстарший раб и штани подрав (або: ус-в);
Не дивуйтесь, панове, не дивуйтесь, Жидове:
Дуже втікав!
Теле-лей-лей, беле-лей-лей,
Ох-ах-ух.

До сього батько мій додає: „пам'ятаю, що покійний батько (а мій дід, Федор Г-ий, сьвященник в Чигринськїм, потім в Київськїм повіті

в першій половині сього віка) сю пісню зачисляв до категорії так званих бакалярських (дяківських), гумористичних; чи вона відома в народі, не знаю; київські школярі (бурсаки і семинаристи) моїх часів її не знали, і я перший вніс її в репертуар школярських пісень, як і деякі інші“ (батько скінчив буреу в 1849 р.).

Сей варіант має тему вже відмінну: Жиди воюють з Турками, за тим всім не може бути ніякої непевности, що обидва варіанти мають спільний початок; одначе на разі годі сказати, яка версія — руська чи польська старша; були б пожадані нові варіанти.

Про сатири на жидівське воювання згагалі див. статью дра Франка *Pieśnia o wojnie Zydowskiej, Wisła, 1892, II*, де оглянено деякі сатири на Жидів з кінця XVIII в.; особливий інтерес для порівняння мають вірші Гладєвича.

VII.

Стукинуло, грапуло в лѣсѣ ..

Галицький варіант цієї широко розповсюдженої пісні див. у Головацького II с. 503.

VIII.

Веселся, красная пустыни..

Вірша співаника представляє з себе, здасть ся мені, сполученне двох: одної похвальної на честь Івану Хрестителю і другої — ерданської, почавши від строфи 7. Перша половина має деякі подібні місця з віршою Богогласника (в вид. 1791 р. N 205, вид. 1886 N 208), наведемо її вірші:

- Бог. в. 1: Возрыдай, красная пустыни
 В строфі 3: Иродъ велит тя искати
 пор.: Иродъ тя незбожній шукает
 В строфі 8: Ироде во пьянствѣ несытый
 пор.: Ироде, проклятый человекъ
 В строфі 9: Горлице пустыннолюбная.

Перші і останні приклади дають дуже близькі подібности, середні лише далекі аналогії, але ясно, що обидві вірші (уложені до того тим самим розміром) або походять з якогось спільного жерела, або автор вірші Богогласника користав з цієї.

Строфа 9 вірші сьпіваника (друга половина) пригадує звістну віршу Богогласника.

Глас Господень на водахъ глашаеть,
Пророкъ владичня верха ся касаеть.

IX

Не плач, Рахили...

Вірші 1—8 відповідають псалмі Богогласника (вид. 1791 N 4, вид. 1886 N 23), по вид. 1791 р. (1—8):

Не плачь Рахили, Зря чада цѣли:
Не умирають, Но пребываютъ,
Краснія сыни, Въ новой святыни,
Ко Богу Сыну, Суть за причину.
Не имѣй за шкоду, Видя яко воду,
Кровь разиваему, Плоть убиваему;
Тѣломъ бо умрѣли, Душами же цѣли,
За живота страту, Пріяша заплату.

Вірш 7, цілком відрізняючись від версії Богогласника, пригадує віршу Вертена (вид. Жигецького):

Изъ убиваемыхъ къ жизни непремѣнной, ко смерти нетлѣнной.
Вірші 9—16 мають відповідні вірші (виключаючи 10) в псалмі Вертена:

Перестань рыдати, печальная мати

Продъ не ситий велить убити,

А воинъ терзаеть и убиваеть.

Маленькіе чада вси пребудуть рати;

Тѣмъ бо съ неба платятъ, что животь свой тратятъ

За Христа и Бога; то и мзда премиога

Малимъ отрочатамъ, заклацниамъ овчатамъ.

В діяльогу Богогласника вірші 11—12 мають подібні (в відповіді Рахили):

Моя же дѣти Ищетъ губити,

Мечъ обнажаеть, И убиваеть (в. 27--8).

а 13--16 відповідають словам „півця“ (в. 29--32):

Оубо твоя чада Пребудуть внутрь града,

Тѣмъ бо въ н(е)бѣ платятъ, иже живот тратят

За Хр(ис)та и Б(о)га; Заплата премнога
Малымъ отрочатамъ Закланым овчатам.

Вірші 17—8 відповідають 9—10 Богогласника :

По что горлице, Слезами лице
Все обливаешъ, Тяжко вздыхашъ?

По чім там наступають :

Ловець песьтій, Распростре сѣти,
Въ руцѣ не прія Штенцы юнія;

Знов вірші 21—4 мають відповідні :

Твоя бо пернати, Суть до Неба взяти,
Путь прошедше тѣсный, Побѣднія пѣсни
Поють Царю славы, Иже ихъ избави,
От сѣтей ловящихъ, Прелестей губящихъ.

Сими ж віршами закінчуєть вірша вергенна.

І в Богогласнику, і в Вертепї псалма ся має рефрен; слїд його
зїстав ся і тут в в. 20.

XXV.

Тройце святая, Боже ласкавий !...

Ся псалма увійшла до старого Богогласника, але в значно зміне-
ній формі (вид. 1791 р. N 29, вид. 1886 N 37), навожу варіанти
з вид. 1791 р. :

2 Просвѣти,

потім в Богогл. є: Дажь несумиѣнно в тя вѣровати,
Серцемъ и усты исповѣдати

3 Ты в трїех лицах, 4 В естествѣ одномъ всегда славимый 6 С(вя)гъ
еси, Сыне... 7 С(вя)гъ еси... мїръ просвѣтивый. 8 Благодатїю тварь утѣ-
шивый. Далї текст Богогласника цїлкомъ иньшій :

О(т)че, егоже родишь предъ вѣки
С(ы)на, являешъ предъ челоуѣки
С(ы)не рожденїй з О(т)ца едиша,
Днесъ от Матере вѣми ты С(и)на.
Душе от Началь двохъ исходиши,
Между обѣма нынѣ ся зриши.
Отець превѣчный С(ы)на глашаєть
О(т)чую к нему любовь являєть

С(ы)въ о(ть) Маріи в мірѣ рожденный
Званъ бысть О тцемъ днесъ соестественный.
Духъ о(ть) Рождшаго к С(ы)ну паряше,
О(т)цу и С(ы)ну сославимъ баше.

Дальше знов маємо очевидну перерібку давнійшого тексту (пор. з Сьпіваником):

Пѣніе поклонъ Тройцы воздаймо
Тройцу с(ви)тую присно благаймо:
Оутверди Б(о)же Церковь с(ва)тую
Во вѣки вѣковъ недвижимую.
Родъ хрїстіанскій сподоби в вѣрѣ
Тебѣ служити в глубокомъ мирѣ
Отврати враговъ движущихъ браны
На славящія тя хрїстіани.
Да обратятся къ тебѣ языцы
Да исправлятся вси еретїцы
Да постыдятся крестїиі врази
Да державствують вѣрїиі князи,
Присїѣй Воинству въ крѣпкой помощи
Да тя прославлять во дни и в ноци.
Благопосїѣши Царю на тронѣ
Поблагослови Полскої Коронѣ
О семъ тя выну Тройце благаемъ
Поклоненіе, честь возсылаемъ.

Що вірша ся походить з Гетьманщини, з часів її належності до
зверхности московської, вказав я в передмові (с. 8).

XXXII.

Ой хто хто Николая любить.

Ся дуже популярна вірша не увійшла в старі видаання Богогласника; я маю її лише в нових виданнях його на Україні російській (Холмське вид. з р. 1894, N 24 с. 87), де вона друкуєть ся в версії, ближшій до сьпіваника, ніж, цілком природно, як в верзіях, записаних з уст народа (збірник Вересая в Записках Юго-зап. отд. Геогр. общ. I, N 8). Відкидаючи дрібні відміни і поправки редакції, навожу головні ріжницї текста Богогласника;

1—8 однакові, 9 уїде 11 побѣждай тезоименито 12 Побѣждай
13 Сохравай. Вірші 18—19 заступлені віршами 23—4, вони натомісь прихо-

дять в закінченню з такими відмінами: 18 вихваляти, 19 веллчати, 22 варварскаго, 23 разорити, 24 Зволь ихъ уста... Окрім того верзия Богогласника має одну строфу (після 1—5 і перед 6—10 Сьпіваника):

О кто кто живе въ его дворѣ,
Помощникъ на зѣмлѣ и морѣ,
Изметъ его отъ напасти,
Не дасть ему въ грѣхи впасти,

і закінченне (перед 19—20): Николае, моли ся за нами,
Просим тя всѣ тутъ со слезами.

Верзия Вересая окрім дрібних відмін і покручень дуже близька до верзії Богогласника, лише має відмінне закінченне, за те не має 5—10 в. Сьпіваника.

XXXVI.

Помисли, человекѣ, презгоркій час смерти...

Ся псалма увійшла в Богогласник (вид. 1791 N 251, вид. 1886 N 223), навожу вариянти з вид. 1791 р.

1 прегоркій 3 всегда изливаймо

4 3 висока вирока Бога ожидаймо.

5 Когда же пріяти иматъ 6 в той час помощи 7 свободити 8 по-
можетъ 9 Не серебром, ниже... дары 10 можемся.. не пойти на мари
11 всѣх (зам. нас) 12 якъ блато отъ насъ отвергаеть 13 Не прощаеть и.

16 пріемлетъ, поемлетъ и з стратою неба.

Тут в Богогласнику наступають 4 вірші, в Сьпіванику їх нема:

Осужденіе на смерть всякъ в себѣ носиши:
Земля еси, и въ землю отидешъ, слышиши;
Словеса в ушеса нам сія впадають
Но лести отвести к себѣ понуждають!

Сі вірші представляють собою безпотрібну вставку в діяльог Сьпіваника. Дальші вірші

17 Утратилемъ азъ небо чрез грѣховны 18 Но стой... души

19—20: Каюся, прійму ся стези покутныя,

Бо згину немину, муки пекеліня

21 Пресладкій Ісусе, молямъ, призри на ны

22 Не будемъ 23 вся люди 24 да възійдемъ и прійдемъ,

XXXVII.

Гори сладость искапайте.

Перший вірш сїєї псалми пригадує початок піснї Івану Хрестителю в Богогласнику: Исакапайте горы днес сладость

И холмы възграйте в обшую радость

Се ластовица, красна горлица і т. д. (вид. 1791 р. N 198, вид. 1886 N 201).

XLII.

Источниче благодати

Ся псалма увійшла в Богогласник (вид. 1791 N 202, вид. 1886 N 205), наводимо вариянти з вид. 1791 р.:

1 Исполней благодати 3 Чрезъ Агг(е)льскія пернати, 4 О Иліе славиѣй (двічи), велий Пророче, Предъ пришествіемъ вторымъ Предтече, Иліе славный. 5 В земныхъ бывый 6 Земную плоть воскресилый.

Дві дальші строфи в Богогласнику переставлені, при тім значно змінені:

В силѣ дивной ти десницы

Воскресивъ сына вдовицы,

Отверзъ къ животу зѣвницы

Ты пророку Елисею

Подаль рукою своею

Милоть и вею силу с нею

17—19: Днесъ предъ Богомъ предстоиши,

Вышняя благая зриши,

О вѣрныхъ его молиши

24 в Богогл. нема.

XLIII.

Богомъ избранная мати дѣво отроковице!

Псалма ся, з значними скороченнями, увійшла в Богогласник (вид. 1791 р. N 141, вид. 1886 р. N 149), наводимо вариянты з вид. 1791 р.:

1 Дѣво нема, 2 Дѣвству, 3 юностном... сваволю 4 Сею впадохся в лютую грѣховъ неволю.

6 Ты... в тебѣ надежду имѣю

7—8 в Богогл. нема.

9 не имам до Судіи 10 Мати 11 И разпростири... яже 12 Окажи... яже его воскормили.

13—14 в Богогл. нема.

15 Тебе ради... Творецъ знеслъ з сего 16 Благословиж... Дѣво...
многая.

17—18 в Богогл. нема. Кінець инакше :

Покрываетъ насъ твоимъ всечестнымъ омофоромъ
• Предъ супротивныхъ супостатовъ нашихъ взоромъ.
Будь милостивою до вѣка намъ Маткою,
Да сподобимся Сына зрѣти из Тобою.

XLIX

Иорданъ рѣко, уготови ся...

Псалма ся увійшла, з деякими відмінами, в Богогласник (вид.
1791 р. N 28, вид. 1886 р. N 35), навожу варианты з вид. 1791 р. :

3 твоя 5. . изволь крестити 6 Тако бо сему достоить быти

7—8 в Богогласнику стоять по 9—10 (в Сьпіванику хибно по-
ставлено напередъ).

8... того отцу... 9 Трпеща (зам.: Іоан) 10 глашаетъ 11... возму-
щасеся 12... видя, воспящасеся. 13 Что вспять о струе возвращасеся?
14... оустрашасеся.

15—16 однак. 17... вѣрныхъ роди вси ликовествуютъ 18... купно
соторжествуютъ. 19 Мы Іоанну уподобимся 20... скоро потщимся 21...
Тройцу славити 22 Даже достигнемъ в Небеси пѣти :

Слава ти Б(о)же предъ человекѣи,
И предъ Англи буди на вѣки.

LV.

Царю Христе, Пане милій

Ся псалма, з значними відмінами, увійшла в Богогласник (вид.
1791 N 39, вид. 1886 N 47 — тут вона дуже „исправлена“); навожу
варианти з вид. 1791 р.

1 Незлобивий 2 Агиче долготерпеливий! 3 Совѣту жидовску...
4 И часу Пасхи приспѣвшу 6 Тебе (зам. Христа) 7 Закон (мовлят)
устанавлиетъ 8 называетъ 9 не знаеми.

10 римскаго 11 Но (зам.: а) 12 сице (зам.: до них) 13 Что вы
миѣ дасте за Него, 14 Азъ бо есмь.

15—24 заступлені в Богогл. иньшими :

Азъ убо вамъ его в руки
Предамъ на смертныя муки

Они ся с нимъ совѣщаша,
 Тридцять сребрихъ обѣщаша:
 За сребрники продалъ Хр(ис)та
 Учителя Бога иста.
 Отшедъ отъ нихъ, тамъ идѣже,
 Вечерникъ готовъ, побѣже:
 Неситя души бѣше,
 Сребреники той пошаше.

25 Хлѣбъ преломи Хр(ис)тосъ 26 однаковій, потім Богогл. має вставку:

Не отверже ни Іуду,
 Аще вся вѣдѣше всею.
 Сій имъ глаголь смутній бѣше
 Единъ отъ нихъ имѣяше,
 Иже сѣде свечеряти
 На смерть Г(оспо)да предати.

26—30 знову значно змінені:

Предрекль Хр(ис)тосъ Ученику,
 Іоанну Наперснику:
 Хлѣбъ в соль вмочивый, мя предасть,
 Вмоченній хлѣбъ Іудъ дасть.

По тім вставка:

Се терпѣлесь прежде страсти
 Хр(ис)те, хотяй грѣшнихъ спасти;
 Егдажесь имѣлъ страдати,
 Началь к другому глаголати:

31—2 не мають собі відповідних в Богогл.; 33 однаковій, 34 На-
 лежить бо мнѣ..., 35 одн., 36 Останѣте

В Богогл. потім закінченне:

Отшедъ зачатся молити,
 На страсть себе готовити;
 И мы Хр(ис)ту помолимся,
 Стрестемъ его поклонимся.

LVI.

О девице пречистая.

Ся вірша, з незначними досить відміннями, увійшла в Богогласник
 (вид. 1791 N 102, вид. 1886 N 116), навожу варіанти з вид. 1791 р.:

1 всечестная 5 ты в Рождествѣ Сп(а)са... 6 Воплощенна 7 Обрѣ-
лася 11 сплованного 13 преложися 14 претворися 15 Гди Б(о)гъ на
16 вопіяла 17 ...и рыдала 18 ...гласъ испускала.

19—21 і 25—28 в Богогл. переставлено.

19—21 однакові. 22 Толь прославився чудеси, 23 Почтожь...
25 свѣте 26 Очемъ моймъ велми 27 Чесожь сталесея ужасный? 30 не
увѣренна. 32 Да услышу 33 Поне еще 35 ...мя в опѣку 36 Доколь
37 ...мя велми бѣдную 38 ...печальную 39 Паче всѣхъ оставленную
40 Гдежь... свою? 41 З ким утѣшу 42 поймешъ с 44 рече 47 благодарю
48 Неба и земли Владарю! 50 Восхотѣлъ еси всѣхъ спасти 51 Хра-
нижь вражія напасти 52 Дажь 53 Егда маешъ з 54 Во всемъ мірѣ
царствовати.

LVII.

Юже декрет подписует.

Вірша ся, значно змінена, увійшла в Богогласник (вид. 1791 р.
N 41, вид. 1886 N 49, туг вона значно підправлена), наводимо вари-
янты з вид. 1791 р.:

1 Уже 2 ...судія всказуетъ 3 ...Агнца неповинна 4 ...Творца не-
премѣнна. 5 Орудіе 7 вкладаютъ 8 .. катом в руцѣ 10 Жидове

11—12 заступлені відмінними віршами:

Бѣжать кончину видѣти,
Кричатъ бы скоро убити.

13—16 в Богогл. стоять по 17—20.

13 ...тое узрѣла 15 жалостно 16 ...слезами скропляеть

17—20 в Богогл. стоять по 21—24, при тім змінені:

Паде крестомъ натисненный,
Всѣмъ на помстѣ выставленный,
Млѣветъ з болю и фрасунку,
Жадець не даеть ратунку.

21 Вся болѣзнь, 22—4 знову змінені:

Гдись вси надъ нимъ звучали:
Сін горко укаряху,
Тіи нещадно біяху.

25—32 не мають відповідних в Богогл., лише 25 змінений заступив
там 33 Сьпіванника.

33 Возшедь на Голгооу, 34 Царь, 35—8 змінені :

Б(о)гу О(т)цу жертва быти,
Всѣхъ насъ ему примирити,
Там з одежди совлеченный,
И ко древу пригвожденный,

39 ...встид за насъ 40—44 відмінні :

О(т)ца за убійцевъ просить
Жажду гди хтѣль утолити
Хр(ис)тось ко кресту прибитый,
Оцетъ со желчію даша,
Иже манну воспріяша.

Дальше закінченне цілком иньше в Богогласнику.

LXI.

Небо и земля...

Ся загално популярна тепер в Галичині вірша увійшла в Богогласник з деякими відміннями (вид. 1791 р. N 5, вид. 1886 р. N 6), наводимо варіанти з вид. 1791 р.:

1 торжествують 2 Ангели людем... спразднюють 6 Царіє 7 отдають, почім наступає :

Пастыріє грають, Чудо, чудо повѣдають.

9 весела 10 ...Дѣва породила...

12—13, 18—19 в Богогл. нема.

15—16 одн. 21 своему королю 22 И во... творят 24 ...Царіє... пріндоша 27 Царю и Б(о)гу...

Закінченне відмінне :

Пастыріє всѣмъ людемъ вещь сказують
И мы Рожденну Б(о)гу поклонъ даймо,
Слава во вышнихъ ему заспѣваймо.

LXII.

Непостижимій человеческим умомъ

Сю віршу, не заведену до Богогласника, подибав я (під N 4) в рукописнім сьпіваннику з Яворова (див. Записки XIV, miscellanea); навожу з нього в цілости ту псалму :

Непостижимый человеческим оумомъ
И непонятя агг(ел)скимъ разумомъ
Такъ бардво той свѣтъ оулюбивъ мѣзерный
Б(о)гъ милосерный,

Же намъ своего коханого сына
Послалъ родитися в Оудова колѣна,
О котормъ здавна Пророцы писали
Бо духомъ знали.

Ото Мессіа прішолъ пожаданный,
Ото навидѣлъ людъ свой оукоханный,
Ото бездѣтень Б(о)гъ и творецъ вѣковъ
Сталъ ся чловѣкомъ.

Радують ся днесъ агг[ел]стїй лицы
И веселят ся духомъ чловѣцы
Же Б(о)гъ на земли во плоти явися
Зъ Дѣви народилъ ся.

Презъ то и мы днесъ вси ся веселѣмо,
Р(о)ж(дест)ву Х(ристо)ву вси ся поклонѣмо,
Аби насъ рачилъ животомъ даровати,
В ласцѣ своей заховати.

LXIV.

Аггелъ настирем мовил.

Вірша ся стоїть в звязку з польського віршою, друкованою в старих виданнях Богогласника: *Aniol trzody pasacym* (Богогласник вид. 1791 р. N 18, вид. 1850 р. N 20), що знов представляє в себе переклад латинської *Angelus pastoribus dixit vigilantibus*; в першій виданню Богогласника означено, що видрукована там польська вірша *stosownie do łacinskiego tekstu nowo poprawiona*. Псалма Сьпіванника стоїть в звязку, очевидно, не з сією, а з иньшою, „непоправленою“ версією польською, досі дуже популярною. В яворівськїм сьпіваннику музея Просьвіти є під N 13 переписана руськими буквами польська версія, дуже близька; з порівняння видно, що перекладчик не пильнував риму, а дбав про можливе зрушення мови. Иньшу руську версію знаходимо в новім виданню Богогласника (1886 N 26), але се є вже переробка, значно відмінна, з римом і мелодією. Навожу текст з згаданого Сьпіванника Просьвіти:

Аніоль пастиржомъ мувѣль:
 Христує сіе намъ народзѣль
 В Бетльеєм ніе бардзо подлим місціє
 Народзѣль сіе въ обуствіє
 Паць створженя свего.

Хцонць сієн теґо довідзѣць
 Посельства весолеґо
 Віежелѣ до Бетльеємъ шенслѣвіє,
 Зналєзлѣ дзѣціє в жлобіє
 Марія зъ Юзефємъ.

Якѣ Паць хвалы вієлкієй
 Оунѣжилъ сієнъ висоце —
 Палацу коштовнеґо жаднеґо
 Нѣ малъ зѣготованеґо,
 Паць свеґо створженя.

О дзѣвне народзеніє
 Нѣґды ніє выславіоне:
 Почєла Панна сина въ чистосцѣ,
 Породзѣла въ радосцѣ
 Панієньства свеґо.

Южъ сіє ово спєлнѣло
 Цо подъ фѣґуровъ било:
 Ааронова ружчка зієльона
 Стала сієн намъ квѣтнонца
 И овоць родзонца.

Слухайцієжъ Бога Ойца,
 Яко намъ го залѣца:
 Тєнь єсть синъ муї наймѣльшыї єдиный,
 Вам в раю шишобієцаный,
 Теґо ви слухайціє.

LXVI.

Радуйтєся, всє людіє.

Ся пєальма є лишє в нових виданнях Богоґласника (анї в вид, 1791 р., анї 1850 р. її нема) — вид. 1886 N 30, холмське виданнє р. 1894 N 8, тут вона одначє має иньше закінчєннє і рефрен: „весєлая нам новина породила Дѣва Сына, Марія, Марія, Марія“, — пєальма наша

його не має. Навожу варіанти з тексту холмського видання, менш „поправленого“ :

2 спадає 3 Зступил 4 Щобъ могъ насъ всѣхъ тутъ 7 также 8 Сѣ... принято 10 Приймн.

11—12 Ему мы даймо покаянiє, Дастъ намъ грѣховъ отпущенье.
Далі инакше.

В старім Богогласнику натомiсь маємо польську псалму: *Radość wielka nam nastala*, що має деякі місця анальоґічні :

*Wschodni królowie przybyli, Troiste dary złożyli:
Mirre, Kadzidło, i Złoto, Przyimi Boze te z ochotą.
My zaś Go iak uwielbemy? Jakie dary przyniesiemy?
Miłość, nadzieję, i wiarę, Tę ma najmilszą Ofiarę.*

Цікаво, що про сю польську коляду тут зазначено: *Nowotna*, тим часом як ми маємо руську анальоґічну о сто літ старшу.

LXX.

Предвѣчний родилса под лѣти.

Ся псалма, дуже популярна тепер, увійшла і в Богогласник, де її заведено під категорію „инныя пѣсни вмѣсто небогоугодныхъ обычныхъ колядъ простившмъ пѣвцемъ служащымъ“ (вид. 1791 р. N 17, вид. 1886 р. N 7), навожу варіанти з вид. 1791 р. :

1 Превѣчный 3 возведеть 4 приведетъ 5 заблудшихъ 6 зачинаеть 7 низглаголаеть 9 богатаго 10 Ирода 12 в Ефессѣ 13 Познай Б(о)га Храмино 14 дружино 17 престань 21 Полнота 23 ночь 24 полнити 27 Спѣшити.

28—30 змінено :

Витали Пастыріє, По семъ знайшли Царіє Царя всѣхъ.

31—35 в Богогл. стоять по 36—40.

31 с того 32 Г(оспо)дь (зам. с Панны) 33 шукати 34 питати 35 зрады. 36 оставили 37 возвратили 41 Смутятса вси 42 В Египтѣ балваны... 46 Пойми 47 В Египеть твори стезю странну 48 Даже 50 Буди.

51—5 в Богогл. нема, та і в тексті Сьпіванника вони представляють безпотрібну вставку (повторенне в. 26—30) і зайшли сюди, мабуть, з иншої коляди.

56—60 в Богогл. відмінно: Ироду не уподобимса
Вѣрніи, Христу поклонимса:
Бы насъ грѣховъ заховаль,
Свое царство дароваль
На вѣки.

Подаю zarazом варіант, записаний для мене на українським Полісся (коло Іскорости) д. П. Голотою :

Нові літа начинали,
 Богатого парем називали,
 А вбогий цар народивсь,
 Богатого засмутив
 Ірода.

Привічний на сьвіт народив ся,
 Сходящий з неба воплотив ся.
 Зьвізда всю піч сьвітила,
 Ёго волю чинила,
 Мусіла.

В Ірода місячна обіда;
 Вже Діва Сина породила.
 Казав Ёго шукати,
 По всім сьвіту питати,
 Убити.

Радуйте ся да всі бурлаки,
 Хрестите ся да всі людяки.
 А хрестяне не того¹⁾,
 Чого Ірод лютує —
 Для Христа.

Привикай Бога сподівати,
 Не переставай старців пильнувати —
 Родителя свого,
 Знаємъ Бога нашого
 Із роду.

Де-які колядники починають сю колядку такими словами :

А в печі пироги сиділи,
 Вони собі горя притерпіли.
 Я до печи приступав,
 По одному витягав,
 Поки були.

¹⁾ Себ то : а хрестяне і не догадують ся (примітка записувача).

У печи пирогів не стало.
 Я поліз на гору по сало
 І там сала не дістав,
 З драбиною з гори впав
 Забив ся.

LXXIII.

Ликуйте днесь, Сионе...

Ся псалма увійшла в Богогласник в цілости, хоч з деякими від-
 мінами (в вид. 1791 р. N 100, вид. 1886 N 113); наводимо з вид.
 1791 р. варіанти:

1 Ликуй днесь 2 Возгласите в трубы Ангелстін хори 4 Мірѣ бла-
 гоухайте 5 ліванстін.

7 богати 9 цвѣтами.

11 і 12 переставлені один на місце другого; замієь: скоти, гади —
 рыбы морски 15 Вѣсть міру гласити

16 сурени... отпѣните.

17 Сладостными трены землю неполните;

18—9 новинах і годинах переставлено.

20 днесь да. 21 вѣщаєть... намѣ тую 23 Ты 25 породитъ 28 Яда
 31 чрезъ 32 Чрезъ 33 краю 34 раю 35 Приде.

36 слезми 37 Христось же кровъ свою за нас изливаєть, 38 Кресть
 древяный 39 А нас 40 Отъ земли до Небесъ.

41 дань 42 Воздами в радости 43 долги 44 пріяти 45 Любезно
 изволить.

46 наша восклицаймо 50 Сладкому.

51 буди во вся 52 Да возгласить всяка тварь со челоуѣки, 55 Без-
 мужная Мати.

Як бачимо, поправки здебільшого стилістичні; що до гадки попра-
 влено лише останній вірш, і то досить многозначно.

LXXV.

Патриарси, торжествуйте...

Псалма ся увійшла в Богогласник (вид. 1791 р. N 93, вид. 1886
 N 106); навожу варіанти з вид. 1791 р.

1 торжествуйте 2 і 3 переставлені; 3 Отроковицы бодрствуйте
 6 Непорочна дщєрь 8 возложися 9 Та... воведєся 11 Егоже мірѣ весь

13—16 в Богогл. нема.

18 зам. Дѣву — ю 19 Возвѣщаютъ вси устнами: 21 торжествуютъ 22 Богоматерь привѣтствуютъ 23 именують.

25—28 в Богогл. нема.

29 Всяже силы небесныя 30 прекрасныя.

33—5 Соломоне премудрѣйшій

День си есть пресвѣтлѣйшій,

Вонъже праздникъ всечестѣйшій.

37 совершена 38 чистымъ... украшена 39 Ликовствуеть просвѣщена:

41 К ней... Дѣвица 42 Трилѣтствующа 43 Небесная Владычица:

45 ...Ю привитаймо 46—7 Непрестанно восхваляймо: Со пророкомъ восклицаймо:

LXXVII.

Исусе мой пренайсладшій.

Псалма ся, але в значно відмінній формі, увійшла до Богогласника (вид. 1791 р. N 243, вид. 1886 N 235), навожу варіанти по вид. 1791 р.:

1 пресладкій 2 хоч ...моего пожди обѣта:

3—4 инакші: Тмами ти покаянїя обѣщахъ плоды,

Но дотоль есмь неплодное древо, Господи;

5 живуци 6 И крещенїя одежду скалях...

7—8 в Богогл. нема.

12 Единъ (зам. Токмо)... жалоснїй 13 купно и душу 14 Предъ тобою каменную утробу крушу 15 мя правый 16 В безпутїи золь блудяца к тебѣ настави 17 согрѣшенїй преглубокоое 18 Волнами всегда смущаеть житїе мое.

19 Чтомъ согрѣшилъ, отъ младенства чрезъ юностнїй вѣкъ 20 Паче скота то содѣлахъ, не..

21—6 не мають собі відповідних, натомїсь в Богогл.:

Лѣта плинуть, грѣховъ тяжкихъ болшь прилагаю:

Спаси мя Г(оспо)ди, спаси, бо погибаю.

Уже при корени сѣкира смерти

Лежить, убо нечаянно мушу умерти.

Древо безъ плода (реклъ еси) посѣкается,

И на сожженїе в вѣчный огнь вметається.

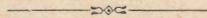
Но ахъ! еще не вели миѣ отсюду ити!

Еда могу в сіе лѣто плодъ сотворити.

Души носящей печати твоего дара
 Непредаждь пожертой быти отъ Велиара¹⁾,
 27 Да тя славлю со Агг(е)лы и.. 28 Б(о)же (зам.: буди).

LXXXI.

Сі вірші представляють уривок з т. зв. „Піснї биття“, що переховала ся досі в Гааличинї; варіант яворівський (див. Записки XIV miscell. с. 2) кінчить ся потопом, ще довший варіант, надрукований дром Франком в Житю й Слові (1894 т. II. с. 216), кінчить ся розселеннем народів.

¹⁾ Пор. „Веліорыба“ Сьпіванника.

Поправка: на с. 8 рядок 9 зв. надруковано: N 21 — треба: N 51; с 42
 р. 18: благодаты треба: благодати; с. 48 на маргінесі: 68 v. — треба: 60 v.

Наукова Хроніка.

Нові розправи про внутрішній устрій в. кн. Литовського.

М. Владимірській-Будановъ — *Помѣстѣя литовско-русскаго государства*, К. 1889 — 3, ст. 52.

— *Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литвѣ*. К. 1892, ст. 30.

— *Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи до пол. XVI в.*, К. 1893, ст. 83.

М. Любавскій — *Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русскаго государства ко времени изданія перваго Литовскаго Статута, историческіе очерки*, Москва, 1893, ст. VIII + 884 + C + VI + карта.

— *Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ Литовско-Русскомъ государствѣ*, Спб., 1894, ст. 46.

Ө. Н. Леонтовичъ — *Очерки исторіи Литовско-русскаго права. Образованіе территоріи Литовскаго государства (на другій окладѣ — выпускъ первый)* Спб., 1894, ст. XI + 393.

— *Словесный типъ территоріально-административнаго состава Литовскаго государства и его причины* (*Журналъ Мин. Нар. Просв.* 1895, VI і VII, ст. 366 — 403 і 1 — 20).

J. Wolff — *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Варшава, 1895, 4°, ст. XXV + 698.

I.

Я вже мав нагоду занотувати той рух і розвій, який останніми роками можна помітити в студіюванню русько-литовської держави, в дослідях над історією й правом в. кн. Литовського. В одній з попередніх книжок „Записок“ я був подав огляд літератури, викликаной розправою проф О. Бершадського про право спадку в праві русько-литовським (т. IV), а др. Левицький (т. V) — огляд розправ з сфери права карного. В сій моїй статті я хочу оглянути серію розправ про право державне, про державний і громадський уклад в. кн. Литовського, і з цього боку.

Студії проф. В.-Буданова становлять з себе кожна особну цілість, а сполучені єдністю теми — володіння землею; перша з них — про маєтності шляхетські (упривилієване володіння) з'являється в т. III Чтеній київського історичного товариства, друга — про форми володіння землею у селян в „Київському збірнику“, виданому р. 1892 на користь голодних, третя — про право володіння селянське в т. VII Чтеній (четверту розвідку — про право родинне, друквана в IV т. Чтеній) в перекладі уміщену недавно в Часописи Правничій — 1895, IV — автор не включив в сю серію). Автор користав переважно з друкованого матеріялу (для першої студії ужив невидані ще записи Литовської Метрики з часів в. кн. Казимира, заповів одначе на далі збірник актів з історії володіння землею на Україні); студії єго майже позбавлені апарату цитат і ноток і дають передо всім аналіз і екзегезу належних текстів, переважно з XVI в., коротко й скрупулятно переведену.

Виключно на основі друкованого матеріялу написані і праці проф. Леонтовича. Автор їх ще в 60-х рр. виступив двома розвідками в сфері р.-литовського права (про Руську Правду і Литовський Статут і про селянство р.-литовське в період статутів). Його нова праця — історія русько-литовського права — задумана в великім масштабі. Чималій том, названий в горі, має своїм предметом лише історію сформовання територій в. кн. Литовського і огляд її складових частей. Як зазначає автор в передмові (с. 6) своїй праці, мав він „звести до купи все зроблене для нашого питання в працях російських і польських істориків і по можности перевірити се питання документальними датами на основі джерел і монографій“. Тож єго „Очерки“ мають характер детального зводу дат, обтяженого екскурсами в сферу літератури предмета і широким апаратом бібліографічним. Цілком иньший характер має єго друга робота — „Словный типъ“ etc. — се щоб так сказати — побіжний *сoup d'oeil* на питання, що може служити лише резюме дальшої, детальної студії, на вірець „Очерків“, хоч автор і зве єю роботу „продовженням „Очерків“.

Перші глави „Очерків“ (друкованих в Журналі Мін. Нар. Пров. за р. 1893—4) Леонтовича з'явилися рівночасно з працею д. Любавського (в Чтеніях московського товариства історії), опертою, навпаки, переважно на матеріялі недрукованим — Литовської Метрики, особливо перших книжок її, до статутових. Праця єго задумана широко — окрім огляду територіяльного укладу в. князівства і провінціальної адміністрації багато місця дано студиям над суспільним укладом, історією станів. Друга розвідка єго є властиво рецензією праці проф. Леонтовича, викликаною поємічними замітками того.

Широка праця Юзефа Вольфа стоїть в тіснішій звязку з його звісною книгою *Ród Gedymina*. Нова книга єго не є властиво розправою,

а підручником для справок — уложена в порядку алфавету, представляє собою звод документальних дат, уложених майже без пояснень і аргументів. Тут зачіпаємо й її, бо ж предмет її також дотикаєть ся державного устрою в князівства і стоїть в ближнім звязку з розправою проф. Леонтовича.

По сіх вступних увагах перейдемо до ближшого огляду поодиноких розправ, і особливо двох більших праць дд. Любавського і Леонтовича.

II.

Територіяльний склад в. кн. Литовського є предметом двох праць „Очерків“ проф. Леонтовича і „Областного дїлення“ д. Любавського, де він займає дві перші частини, чи „очерка“; обидва попередю дають короткий огляд сформовання, себ то прилучення поодиноких земель до в. князівства, потім — складових частей кожної землі; тут одначе ріжниця — проф. Леонтович спеціально заняв ся княжими „дїльницями“, опустивши адміністраційний поділ, д. Любавський звернув увагу на останній, далеко менш даючи місця волостям князівським і панським.

Проф. Леонтович розпочинає свою працю коротким загальним оглядом сформовання в. кн. Литовського і переходить до прилучення руських земель; схарактеризовавши загально сей процес, він потім вертаєть ся ще до нього в главах, присвячених поодиноким землям. В сій справі користав він переважно з літератури сього предмета, а хоч в ній мав він добрих провідників, та метода роботи — йти за готовими виснодами, не перевіряючи їх джерелами, яку ми помічаємо тут, як і по деяких иньших частях праці проф. Леонтовича, частенько приводить його до недокладностей і помилок, тим більше що тут приходять ще часом і недогляди. Так на с. 17 напр. читаємо, що „вся політична й громадська діяльність давніх Литвинів обмежалась тісними границями незначних сільських волостей і громад“ (пор. с. 40) — такий погляд, ледви чи можна повторяти (за проф. Антоновичом) і в такій категоричній формі, уважаючи на факти, наведені проф. Дашковичом (с. 10 і далі): факти союзів литовських громад і князів, певної солідарности їх починають ся з початком наших відомостей про політичне життя литовських народів, а про попередні часи не можна казати за браком відомостей. Вже під р. 1215 Іпатської літописі знаходимо ми вказівки на істнування якоїсь гегемонії між литовськими князями, а дінастичні звязки, про які маємо звістки з самого початку XIII в., очевидно вказують на політику, що переходила за межі поодиноких волостей.

На с. 18 читаємо, що „литовські традиції надають Рингольду підбитє деяких дрібних володарів литовських, волостей а також сусідних

руських земель“ — тут стільки помилок, що така роля Рингольда є догадкою ученого (Монографії В. Антоновича с. 24), бо в традиції литовській князівство литовське існує ще до нього, а прилучення руських земель починається з Срдвила (Літопись вид. Нарбутом с. 4), а Рингольду надається лише перемога над Святославом київським і іншими (с. 67), так що нема жадної певної причини надавати Рингольду якусь спеціальну роль в утворенні литовського князівства. На с. 36 про початки сполучення за Рингольда у д. Л. говорить ся вже категорично. За те на тій же с. 18, трохи нижче факту дається колорит догадки: „Витень і Гедимин, як думають, сини Путувера“ (с. 18).

На с. 41 д. Л. категорично говорить про „збирателів Литовської землі, що робили в сім напрямі незалежно від князів рода Миндовга (Мінгайло, Скірмунт)“ і цитує проф. Антоновича (с. 23), але в того читаємо зміст літописних легенд, що закінчується словами — „Звісно, й ці відомости, навіть в такій простійшій формі, не можуть уважатись певними в деталях і варті уваги, як свідчення пізньої традиції, яка вказує, що в половині XIII в. був загальний рух багатьох литовських вождів на Русь“, а проф. Дашкевич навіть і такого значіння за тими легендами не признає (Замітки с. 21). На с. 55 д. Л. говорить: „в літописах є вказівка про існування особного Дрогичького князівства“, цитуючи д. Андрияшова (Очерк Іст. Волын. з с. 46), але д. Андрияшов покликається тут лише на Татищева і Кадлубка, бо в літописах про те нема нічого. На с. 122 читаємо: „безпосередня („прямая“) залежність Поліся від Литви почалась вже за Миндовга й закінчила ся за Гедимина переменою в головних волостях руських удільних князів литовськими“, цитовано Антоновича (с. 25), у того сказано, що „пинські князі признавали зверхність Миндовга. В Іпатській літоп. (с. 543), що є тут джерелом, сказано лише, що князі пинські під час боротьби Данила з Миндовгом „имѣяху леств“, і що Данило лише силоміць примусив їх взяти участь в поході. Та таке становище просто могло бути результатом географічного положення Пинщини між двома дужими сусідами, без всякої належності до Миндовгової держави. Та й в самого д. Л. на с. 206 вже читаємо, що о полов. XIII в. „зміцнив ся вплив волинських князів в Турово-Пинській князівстві“. Для Турово-пинської землі моментом, з якого можна напевно говорити про її належність до в. кн. Литовського, є надання її Наримунту, що невідомо коли стало ся, так що, коли д. Леонтович на с. 124, за Вольфом, кладе його на р. 1318, то се не більше як комбінація, що не має жадної міцної підвалини — лише легенду про Гедиминів похід на Волинь і Київщину.

Я не буду спинятись на дрібних недоглядах, *lapsus calami*¹⁾ які випадало б поправити в *corrigenda*, зауважу ще дещо важніше. Так на с. 76 читаємо, що Слоним стає особним князівством з к. XIII в., коли Гедимин дав Слоним з Керновом Монивиду. Тим часом виступає він, як князівство, й перед тим, бо під р. 1281 стрічаємо Василька Вослонимського: хоч може тоді був він князем титулярним, то все таке значить, що до того князівство те істнувало. Так само проминено князівство Волковийське (кн. Гліб під р. 1260). Що ж до князювання Монивида з к. XIII в., то на се нема жадних вказівок, бо не знаєм нічого за тодішні волости Гедимина. Так само без жадної підстави на с. 92 говорить ся, що Минек прилучено остаточно за Витеня, коло 1300 р.; *terminus non post quem* — та й то доволі хиткий — згадка за Гедиминового посла кн. Василя минського під р. 1326.

Про Київ д. Л. висловляєть ся так, ніби він від р. 1202 і до тарського знаходу належав до галицько-волинських князів, відділив ся від Волині „за ближших наступників Данила“ (с. 206—7), а після Батієвого знаходу Київською землею, як і давніше, правили руські князі, за ханськими ярликами (с. 183). За відповіддю й поправками відсилаю читача до IV і VI глав своєї книжки про Київ; тут тільки зауважу, що д. Л. нещасливо полемізує (с. 183) з Стадницьким, не зрозумівши добре ані его слів, ані текста літопису, де натякаєть ся, що давніше Литва платила дань князям руським, а Ольгерд підбив сю Русь собі, як то й Стадницький толкує.

На с. 349 д. Л. висловляє здогад, що разом з Болоховцями виступав галицький Звяголь, а не той що на Случи; але з текста Іпат. л. (с. 555—6) зовсім ясно, що се Звягель на Случи (в сусідстві Корця — там мало зійти ся з Данилом військо Миндовга); на с. 349 д. Л. каже: „на вільній території Понизя були теж инші колонії — Возвягляне, Сѣмоць, Потетерева.“ — се хіба лише *lapsus linguae* (Потетерева на Понизю).

Щоб не протягати своїх уваг, закінчимо ще парюю заміток про Поділя. На с. 360 д. Л. говорить, що „Казимир р. 1349 заволодів літописним Понизем“ і далі — „разом з Понизем, що було західною окраїною Подільської з. (на схід від р. Стрипи... до Серета), прилучив до Польщи Казимир також инші окраїнні волости західного Поділя — Теробовль і Стїнку“. Передо всім Понизем звано Подністрове не тільки до Серета, як то видко з Іпат. л. (с. 525), де Бакота виступає на Понизі,

¹⁾ Напр. с. 71 (поділ Дреговичів на землі — князівства Пивське і Туровське в XI в.), 84 (Товгивил), 96 (Зислав), 272 (*idem*), 317 (р. 1383, пор. с. 374), 324 (Стожок — не належить до найдавніших осад, бо відомий з кінцем XIII в.) і т. и.

і тим підтверджуєть ся звичайний погляд на нього, як на цілу південно-східню окраїну Галичини, значить до Калюса (Іпат. с. 527). Про завоювання сього всього краю Казимиром ми не маємо найменших дат; є тільки вказівка про Теревовль і Стінку в наданню Спитку з р. 1395. Стінка нам не відома (Стінка в Злочівськім, вказана в Archiwum Sanguszków і прийнята д. Л., ледви чи підійде сюди задалеко на схід; д. Л. говорить ще, що Szczepca згадуєть ся в умові з р. 1366, але се мабуть lapsus calami), зостаєть ся Теревовль — він з своїм повітом пізніше займав посередню ролю між Галичиною і Поділем і звичайно зачисляв ся до першої; з того можна вивести, що подільські аннекси Казимира не включали ся в границі пізньої Подільської землі.

На с. 377 проф. Леонтович полемізує з „недавно висловленою доволі сміливою гіпотезою“ — висловленою у д. Любовського гадкою, що Поділе дано було Спитку як земля литовська, а не польська, — звучи її „історичною фата-моргана“. Проф. Леонтович, звісно, може згожуватись з тим поглядом чи ні, але зауважу, що він не так недавній, бо висловив єго ще Каро (Geschichte Polens III р. 202—3), а прийняли окрім Смольки, про якого згадує д. Л., ще В.-Будапав (Населеніє с. 80), Барбашов (Витовть с. 147). Думка ся й не так абсурдна (див. Барское староство с. 22) і Ягайло не потрібував бути доконче ідіотом, як висловляєть ся др. Ан. Левицкий, а на його покликуєть ся проф. Леонтович, щоб дати Спитку Поділе, як землю литовську, бо певне що в руках Спитка була вона безпечнійшою, як у Витовта. Але доволі про се.

Переходячи до праці д. Лубовського, зауважимо, що історії сформування Русько-Литовської держави дано тут далеко менше місця („Очерк“ I, ст. 23—60); автор перевіряє виводи літератури джерелами і на сих будує свій огляд. тож і недокладностей тут ми не знаходимо. Можна зауважити хіба, що, оповідаючи про боротьбу за Волинь в р. 1370—82, він проминає похід Людовика 1377 р., через що й не даєть ся читачеві докладного розуміння тієї справи (с. 39), так само в оповіданню Поділе проминою боротьбу р. 1433—1443 і говорить ся лише про дипломатичні суперечки (с. 59—60). На с. 48 lapsus linguae про прилученне до Литви т. зв. верховських князівств: виходить, ніби прилучено було їх за Ольгерда, тим часом як на с. 48 і далі докладно означено часи їх прилучення.

За історію галицько-волинської спадщини (с. 39) д. Любавський дістав нотацию від проф. Леонтовича (Очерки с. 218, 226); закинути треба справді категоричний тон в справах гіпотетичних, суперечних. Ще одна увага — в новіших розправах про польсько-литовську боротьбу XIV в., де іде мова про трактат 1366 р., покликують ся, за Філевичом, на зміст її, поданий в „Скарбці“ Даниловича (N. 432), тим часом як

є й текст її in extenso, виданий д. Чучинським в Kwartalnik'у historyczn'im (1890, III) — на се було вказано вже в моїй книжці про Київщину (с. 48).

Годить ся зауважити, що обидва дослідники згоджують ся в своїх поглядах на процес сформовання в. кн. Литовського — обоє підкреслюють його добровільний характер. Се, звісно, не новина — такий погляд стрічаємо й у попередніх дослідників. Особливо на се кладе натиск проф. Леонтович: „піддавання їх власті литовських князів творило ся не підбиваннем, а „приязнею“, з усього видно — при помочи самої ж людности, що бачила в литовських вождах оборонців (принаймні в перших часах, до зближення Литви з Польщею) спокійного розвою її внутрішнього життя“ (Очерки с. 30, Областное дѣл. с. 27, Къ вопросу с. 377—8). Тут проф. Леонтович розтягає те, що ми бачимо на Поділлію на иньші землі. Нічого не можна сказати принципіально против такого погляду, безперечно — в Литві була атракційна сила для руських земель, тільки в переведенню сього погляду треба ухилитись від натягань і виставляння гіпотез в формі фактів — такий характер одначе мають виводи про добровільне прилученне Пиньщини (с. 23, пор. 123), Берестейщини (с. 123, пор. с. 23),¹⁾ по часті й Брянщини. Жалувати треба також, що ніхто не застановив ся над питанням, в чому та атракційна сила полягала, а при тім не зауважив на факти громадського руху проти князів в XIII в. Д. Любавський, правда, в недавній рецензії на працю Каманіна (Ж. М. Н. П. 1895, VII, с. 229) заявив, що він не признає такого факту, але замовчати, хоч би не згоджуючись, в студиях над утворенням Литовської держави його не годилось.

III.

Огляд формовання в. кн. Литовського — взагалі слабша сторона праці проф. Леонтовича. В своїх студиях над князівствами, з яких складали ся землі в період литовський, він перевіряє старанійше літературу джерелами, тож і недокладности стають далеко рідшими. Він властиво, як сказано, має вислідити князівства удільні в в. кн. Литовськім і в кожній землі зазначає такі князівства. При тім означає він походження кожної князівської фамілії, її маєтности й їх долю в XIV—XVI в. Генеалогічні питання заводять його часом далеко, так що являють ся

¹⁾ Спочатку д. Л-ч за Андріяшовим висловляє здогад, що Берестейщину прилучено без боротьби з людністю, на с. 123 оперуючись на се, вже ніби на факт, д. Л. припускає такі ж відносини до завовання литовського у людности польської; текст Стрийковського, на який покликуєть ся тут автор, не помагає нічого.

значні екскурси, які доволі слабо звязані з властивою задачею праці; такими екскурсами багата особливо глава про Волинь (с. 259 — Чорторійські, 274 — Корецькі, 333 — Збаражські і ин.); проф. Леонтович виправдуєтє ся з свого закиду в своїй другій праці (Сосл. тип) тим, що князівства ріжнились відповідно до генеалогії своїх князів: не однакове ставовище ї права займали Гедиминовичи і литовські князі не з Гедимінового дому, давні князі руські ї емігранти московські; се він обіцяє вияснити в дальшій, а поки зістаєтє ся непевність, щоб удалось князів на такі генеалогічно-правні категорії поділити, коли початок багатьох родів непевний або цілком не відомий.

Головними провідниками д. Л. в справах генеалогічних і династичних були праці Вольфа і Бонецкого. Ряд поправок до єго виводів в сій сфері дав д. Любавський в своїй рецензії (Къ вопросу), теж не будемо на їх спинятись. Він справедливо вказав на те, що д. Леонтович не відріжняє властивих князівств від маєтностей і навіть від держав, які князям давали ся на однаких правах з не-князями, а також на те, що, багато трактуючи про характер удільний тієї чи иньшої волости, він не означає докладно, які власне ознаки характеризують княжий уділ і відріжняють від панських і боярських „вітчин“ і „вислуг“. Проф. Леонтович відповів на се, що се не входило в задачу сього тому, що воно прийде далі, але такі вирази як: такі то князі згадують ся „власне в значінню удільних князів“ (с. 91), „удільне значінне такого то уділу відновлюєтє ся“ (с. 76), потрібують дійсно вияснення, що таке власне „удільний князь“, „удільне князівство“, і екскурси в сферу князівських прав і ознак, що не раз подибуємо (напр. с. 65—6, 90, 129, 134—5 і т. п.) вказують, що ї сам автор потребу такого вияснення відчував не раз в своїй праці, хоч може ї не досить виразно. Що до ознак, якими в вище згаданих екскурсах характеризує д. Леонтович удільних князів (титул „з ласки божої“, істнованне прибічної ради і урядників, роздаванне привилеїв, суд над місцевою людністю і т. п.), то їх взяв під розвагу д. Любавський в своїй рецензії (с. 380—6) і признає, що вони не становлять типових ознак удільного князя і не відріжняють його від иньших груп властителів в князівства. Проф. Леонтович відповів на се, що „еволуцією шляхетських *libertates et jura* більші пани — властителі підняли ся самі до „господарів“, стали на рівні з князями, що не втратили одначе тим жадного з своїх прав“ (Сословний тип с. 19). В сій розвідці він одначе не виясняє типових ознак „удільних князів“, як і взагалі не спиняєтє ся над ріжними групами властительської веретви.

Тут до речі буде згадати про один документ, що уживає проф. Леонтович в своїх характеристиках удільних князів (с. 232—3) — розумію

фундаційну грамоту Любарта 1322 р. (видачу в Архиві Ю.-Зап. Росії ч. I т. I, N 46 і VI N 1) акт, що мав би дуже важке історичне значіння, як би був певний що до автентичности. Одначе автентичним признати його неможливо: досі він вістаєть ся одиноким актом Любартового князювання на Волині до 1340 р., тим часом як иньші джерела нічим не дають про те знати; при тім самий текст його вказує на пізнійший час: мова значно пізнійша (особливо від слів: паки же snadнейшого ради отпирования хвалы божое); єпископ луцький зветь ся луцьким і острожським — титул пізнійший; означення властї і прав єпископських, що пригадують „Устав Володимира“, виразно свідчить, що грамота укладалась не в княжих, а в церковних сферах; думаю навіть, що й докладне означенне меж маєтностей вказує вже на пізнійші суперечки ґрунтови. Нарешті, дата недокладна: 6830 р. не був семим індиктом.

І ще увага. Королеву Бону д. Леонтович трактує, як одну з останніх заступниць удільного устрою. Я не буду говорити тут за її становище в в. кн. Литовськїм, бож д. Л. ще має далі вяснити становище удільного князя, а скажу про маєтности подільскї, бо д. Л. називає її „останнім відгомоном удільної системи на Поділю“ (с. 393), уважаючи на її Барську державу. Мушу зауважити, що Барська держава кор. Бони не стоїть в жаднім звязку з давною удільною системою, що Бона володіла Барщиною в записі суми (як до неї Одровонжи) і права її комбінують ся з прав державця з деякими спеціальними правами, уділеними по аналогії з старостами подільськими — розумію право роздачи земель з записею певних сум (див. Барское староство с. 287, 291); становище кор. Бони в Барщині треба об'ясняти на ґрунті польського державного права, як воно приклададо ся до Поділя.

Щоб покінчити з „Очерками“ проф. Леонтовича (по деяким спеціальним питанням ми ще до неї звернемо ся) треба звернути увагу ще на деякі технічні її недостачі (по части занотував їх вже д. Любавський в своїй рецензії). Такими з'являють ся екскурси, часом полемічного характера, що хоч і звязані з темою, але властиво мали б увійти в другі відділи праці, напр с. 188 — питання про адміністративну єдність Київської землі, с. 313 — теж про Волинську землю — що належить вже до адміністративного поділу в. кн. Литовського, якого в сій праці д. Леонтович властиво не трактує, або с. 210 — про умову Любарта з Казимиром. Далі, незручний спосіб цитовання; замість безпосередньої цитати на джерело, знаходимо вказівки на ту чи иньшу монографію, що сама по собі в тій справі нічого не дає, часом застаріла; випадкові цитати на книжку, де те чи иньше питання зачіпаєть ся лише по дорозі, замість більш спеціальних оброблень — як напр. на підтверженне того, що

Клецк був одним з головних центрів Дреговицької землі XI—XII в. цитується *Starożytna Polska* (с. 145), а в справі відділення Волинського князівства в к. XI в. — Філевич (с. 205) і т. п. Такий брак вибору в відповідних джерелах заводить часом до недокладностей, які напр. на с. 122 читаємо, що „литовські традиції кладуть на 1160 р.“ нахід Скирмунта на Полісе (цитовано Балінського), тим часом як в „литовській традиції“ (Лігонісь вид. Нарбутом) похід сей не датовано.

Бібліографічні вказівки займають багато місця в праці проф. Леонтовича, подекуди дає він і більші реєстри бібліографічні, але тим цілковитої повноти бібліографічної не доходить, хоч подає й багато зайвого (на сей закид — про зайве — з боку д. Любавського проф. Леонтович дуже образився — Сословний тип с. 14, але він правдивий). Д. Л. не скористав з деяких новітніх монографій, які безпосередно належать до трактованих у нього питань — напр. Любичский синодак уживає він в давнім обробленню замість нового (д. Зотова), не знайшли ми в нього розвідок д. Ліниченка, що вийшли ще до виходу „Очерків“ (про літературу галицької історії, про боярську власність), розвідки. Іванова про Волинь XIV в. Нерозбітне покликуння на менш відповідні праці наводять на гадку, що й література, яку д. Л. вчисляє в бібліографічних своїх реєстрах, не простудієвана ним, і то часом праці важні, а то тим більше шкода, що власне проф. Леонтович головну вагу кладе в своїй праці на студієваннє літератури й іронізує над д. Любавським (с. 218—9), не зовсім справедливо за брак такого студієваннє.

З рештою зводна робота, яку замислив д. Леонтович, була б при сучаснім становищі науки дуже корисною. Для того ж щоб стала вона такою, було б дуже пожаданим, аби автор переглянув її; особливо того вимагають часті, що належать до процесу сформованнє в князівства. Відомости про княжі волости, зібрані старанно, залагоджують незадоволену потребу такого огляда. Для княжих генеалогій дає новий матеріял нова праця І. Вольфа, що могла б бути ужита при такім переробленню, тепер же генеалогічні студії д. Л. не мають характера останнього слова науки.

IV.

Заговоривши про працю д. Вольфа, скажемо кілька слів про неї. Як сказано було вже, се є як би продовженнє його попередньої праці — *Ród Gedymina* (1888), де він оглянув генеалогії Гедимінович потомків. Нова праця розширює границі студій — обіймає всі князівські роди в. кн. Литовського. На вступі автор дає коротку замітку про титул княжий (р. XIX—XXI), де поветає проти погляда (висловленого Барто-

шевичом) про різницю між титулом княжа і князь (по польську *książe* і *książa*), та що князь означало взагалі родовиту особу, великого пана, і ставить тезу, що князями були лише потомки династій. Автор поділяє отже відповідно тому князівські роди в. кн. Литовського на кілька груп (князі литовського роду: потомки литовських колишніх, що панували там — аж до к. XIII в., і князі з роду Гедимина, князі рускі — з династії полоцької, смоленської, чернігівської, туровської; князі прихожі — в Московщини (династії її властиво належать до одного роду в руськими династіями в кн. Литовського) й татарських родів; по дорозі висловляє автор гадку, що всі князі родини Рюриковичів (ліше б їх назвати родом Володимира Св.) ледви чи можуть виходити від одного предка, а мали своїми предками також його родичів-свояків, що прийшли з ним; не ціпаючи тут самого Рюрика, треба зауважити, що ми між княжими родами руськими абсолютно не знаходимо слідів яких інших династій крім рода Ігоря — Святослава — Володимира, так що той здогад зайвий.

По тому йде огляд княжих родів в. кн. Литовського уложеній в порядку алфаветнім — часть перша праці (с. 1—632); часть друга, значно менша (с. 635—698) містить в собі огляд татарських — нехрещених родів (с. 635—646), далі замітку про князів осад на волоськім праві (с. 647—8), огляд родин, що несправедливо уважають ся княжими (псевдо-князів, як каже автор, — с. 649—688) і нарешті поправки й додатки. Короткі замітки про татарських виходців та про волоські осадні не мають цікавості — автор для першої користав в Муслінского й Ярошевича, для другої — з розправи А. Стадницького. Тим часом міг би автор докладніші відомости про осадні волоські знайти в книжці Линиченка про Галичину, а про татарську колонізацію була нераз мова в новітших працях про Витовта і про литовські події з к. XIV і початку XV в.; автор ледви чи обійшов ся б тоді такою догматичною згадкою, що „Витовт з походу на Дін, вчиненого р. 1397, сировадив багато Татар на Литву, дав їм ґрунти в воеводстві Троцькім на р. Ваці“ і т. д., бо справа колонізації татарської далеко не представляєть ся так просто (див. Барекое староство с. 28).

У вступній замітці до „псевдо-князів“, автор вертаєть ся до поставленого вже вище загального питання про початок князівських родів і висловляєть ся так: „з подробиць, поданих в II-ій частині, перекопуємось, що всі дійсні князі, принаймні до другої половини XVI в., все титуловали ся князями, ніколи не упускаючи того титулу; натуральним виводом з того буде, що всі, хто в згаданім періоді виступає без титулу князівського, князями не були.“ На думку автора лише з кінцем

XVI в. почали укладати ся фальшиві виводи від княжих родин різних генеалогій, хоч, з другого боку, він уважає Люблинську унію моментом, коли князівський титул тратить багато в своїм значінню, під впливом ідеї шляхетської рівности, а значнійші роди зміняли від сього часу свій титул на княжа.

Такий рішучий вивід автора про початок княжих родів міг бути ґрунтовним в такім разі, колиб всі роди, що уважає він за дійсно князівські, можна було б вивести напевно від династій; тим часом у автора самого лишаєть ся ґрупа князів невідомого початку — таких родів рахує він звиш тридцяти (р. XXIV—V). Але звертаючись і до тих родів, що автор згрупував в вище зазначені ґрупи, й тут знаходимо деякі непевні. Візьмем наприклад князів Чарторийських; у автора стоять вони (р. XXII) в ґрупі Гедиминовичів, як потомки Константина Ольгердовича. Звертаючись до генеалогії їх, бачимо, що автор основуєть ся на відомости московської генеалогічної статі XVI в. „Начало государей Литовских“ (Полное собр. лѣтоп. VII с. 253); автор зауважає при тім, „чи батько їх (князів Чарторийських з 1440 р.), цілком незнаний князь Василь (за якого каже те „Начало“), що міг пробувати в Чарторийську на Волині, і князь Василь, син Константина Ольгердовича, — одна особа, на то нема сучасних відомостей, але то правдоподібно“ (с. 18). Отже, як бачимо, сам автор уважає приналежність Чарторийських до Гедиминового рода лише правдоподібним, а не певним; иньші дослідники зовсім не признавали тих претензій Чарторийських справедливими (дивись про се ширше у Леонтовича Очерки с. 259 і далі). Таких родів, що за їх початок лише можна з певною правдоподібною догадуватись, знайдець ся й більше, а при істнованню цілих ґруп таких непевних і цілком не звісних, чи можна напевно сказати, що всі князі в. кн. Литовського були потомками династій, і що несправедливе уживання княжих титулів зв'язуєть ся з кінцем XVI в.?

Безперечно, праця д. Вольфа багато зробить для прояснення генеалогічних питань в. кн. Литовського, що знову мають не послідне значіння для рішення декотрих питань державного й суспільного устрою тієї держави. Автор зібрав не лише друкований матеріял, але користав також і з рукописних джерел, і праця його представляє багатий звод документальних дат. Треба одначе зауважити, що міг би він той багатий матеріял де в чім трохи ліпше, що до укладу своєї праці, ужити. Так автор звичайно не робить витягів з своїх джерел, не тільки друкованих, але й невиданих, і то позбавляє читача можливости самому оцінити важність того чи иньшого доводу. Іноді знову автор сам безпосередно на перше джерело не покликуєть ся, а вказує на посередні джерела або

ту чи іншу працю; як се утрудняє контролю, легко зрозуміти. При тім дуже лаковичний спосіб викладу робить часом неясним мотивування автора і не дає можливості більш свідомо прийняти його висновки, розрізнити певне від можливого.

Возьмім наприклад генеалогію кн. Друцьких. Читаємо, що про князів Друцьких з XIII—XIV в. маємо лише уривкові відомості, ідуть звістки за Семена Друцького й Дмитра Друцького, цитата з Стрийковського; годилось вказати, що остання звістка приходить в русько-литовській літописі, звідки її взяв Стрийковський; автор зауважає: „обидва ті факти належать до непевних. Більш певне, що 1339 р. кн. Іван Друцький брав участь в поході Татар на Смоленськ.“ Тут не вказано виразно різниці між першими — цілком легендарними звістками, й останню — певною. Далі згадується між іншою кн. Гліб Друцький або Брянський, цитата — Карамзин, а у Карамзина значить ся, що Друцьким названо того князя в доводі баламутній повісті, і се годилось би зазначити. Говорячи про рід Михайла Друцького, автор відсилає читача до генеалогій уложених Хмировим. В устуні про лінійну молодшу тотожність Митка Зубревицького з князем Дмитром Сокірою зістається доволі непевною, автор нічим її не доводить; ввагаді висловлюється так маломовно, що треба добре передумати той уступ, аби зрозуміти, на чім полягає аргументація автора.

Я спинив ся на сїм прикладі, аби вказати, як спосіб представлення утрудняє легке орієнтування для читача й користання з багатого матеріяла, зібраного автором. Правда, більш ясне і прозоре представлення річи, вигіднійше уложений науковий апарат значно побільшив би розмір сїєї праці, але тяжка робота, вложена в неї, варта того. У всякім разі книжка д. Вольфа стає неминучим і дуже користним підручником в справах, що дотикають ся княжих генеалогій в кн. Литовського. Було б дуже добре, коли б шановний автор проробив би подібну роботу тепер ще й над важнійшими, видатнійшими родами боярськими — панськими в кн. Литовського.

V.

Комплексе князівств, з якого зложилась держава русько-литовська, уклав ся з часом в схему її адміністративної системи. Адміністративному поїду в князівства присвячує другу частину своєї праці д. Любавський — „очерк“ II: Органи загально-адміністративні в провінції й їх урядові округи (с. 63—296). Особливий натиск кладе він на консерватизм державного устрою в князівстві (обясняючи його „браком у литовського уряду оригінальних творчих змагань в організації державній, що знову

залежало від певної слабости політичної, від нерозвинутого стану народа — володаря“ — с. 61); головні дільниці держави, „землі“ утворилися попередніми поділами: поділ центральних земель на землю Волинську і Троцьку виходив з двархії Ольгерда і Кейстута, з поділу на волости сих двох братів; руські землі заховали те угрупованє, яке подала їм їх історія в період русько-литовський, так само як і земля Жмудська. Так само достерегає він слідів поділу на князівства в формованню менших адміністративних округів, з яких складалися землі. Нарешті слідить за тими одиницями адміністративними — державними волостями і приватними маєностями, з яких складалися більші адміністративні округи.

Автор старанно зібрав історично-географічний матеріал з друкованих джерел і з давніших книг Литовської Метрики. Він фіксує на сучасній мапі топографічні назвиська і групує їх в адміністративні комплекси XV—XVI в., вказуючи здебільшого їх границі. Результатом сих студій є докладна історична карта в. кн. Литовського з кінця XV і початку XVI в., де означено границі земель і велике число осад. Таким чином ця частина праці представляє собою старанну працю по історичній географії в. кн. Литовського, якої досі цілковито бракувало. На мою думку вона становить найліпше оброблену й найціннішу частину праці. Вона б ще виграла, коли б автор виділив її в особну розправу, обробив би її як студию історично-географічну, а не в служебній ролі для історії адміністрації, при чім означає часом лише деякі осадки того чи иньшого округу, як би докладніше застановився над границями повітів (що він тепер не всюдї робить, і на малі своїй, на жаль, не означив границь менших округів, тільки землі), а також і надав їй иньші рами хронологічні: обмежати студію першою чвертю XV в. нема жадної причини, і виданнє першого статута, становлячи собою епоху в історії права, в історичній географії, в поділі в. князівства ніякої границі не становить; тим часом — користаннє з матеріялу пізнішого (XVI в.) вияснило б неодну неясну справу в сій сфері (як і сам автор часом звертаєть ся до пізніших жерел для поясненнє попереднього).

Брак дат для означеннє адміністративних округів дає себе часто відчувати в розправі д. Л. За браком иньших, часом доводом належности виступає порученнє воеводі чи старості в справі, що належить до території тїєї волости, посередництво воеводи в якійсь справі чи проханню і т. и. А що не доведено, щоб того не міг робити воевода чи староста в повіті, що не підлягав йому, то й на основі таких фактів можна ставляти лише гіпотези. Можна власне закинути автору, що він часом занадто категорично рїшає такі питання, для яких має матеріял хіба до гіпотез — так напр. на с. 122 читаємо, що до Виленського повіта належав „судя

по всім признакамъ“ Могилев, з иньшими волостями, уважаючи на географічне положення й деякі побутові ознаки що належали давнїше до Витебської землі; низше читаємо що аргументом належности до Витебска для Могилева є тільки збір яловщини, що існував і тут і там, щож до Виленського повіта, то показуєть ся низше (с. 125) — брак безпосередних вказівок про належність Могилева до Виленського повіта, а одинокий факт — Могилевці косили сіно в Борисові, що належав до Вильна. На с. 136 до князівства Мстиславського зачислено категорично напр. Хотимль, низше показуєть ся, що аргумент до того — тільки географічне положення між Мглином і Мстиславом, а ще низше (с. 137) — що се географічне положення не перешкодило Хотимлю на початку XVI в. уложитись осібну від Мглина і Мстислава волость, значить могло і ранїше.

Раз автор показав необережність в категоричних выводах, для читача стають вже непевними ті уступи, де він твердить про належність того чи иньшого повіта чи осадн, не наводячи текста, а лише покликуючись на той чи сей лист актової книги Литовської Метрики, що на жаль — трапляєть ся (див. напр. с. 181 цілий реєстр „найбільш характерних“ дат про Берестейський повіт: за браком текстів, при одних цитатах на Л. Метрику, ся характерність пропадає цілком).

Признаючи, що в основі адміністративного подїлу руських земель в. кн. Литовського лежали політичні організми до-литовських часів, д. Любавський доводить, що адміністративний подїл в. князівства здебільшого (виключаючи Сїверщину) не знищив політичної єдності сих давних організмів — місце великого, старшого князя зайняв урядник головного міста, що виконував певні функції на цілїм просторі землі (с. 211, 235). Сей погляд, спеціально що до Київщини й Волині, став *objectum litis* між дд. Леонтовичом і Любавським (Очерк і Сословний тип д. Леонтовича, „Къ вопросу“ д. Любавського). Проф. Леонтович пішов тут за висловленим вже ранїше поглядом проф. Антоновича, що з кінцем удільного устрою в Київщині знищено й адміністративну єдність її (Монографії с. 246); функції київського воєводи й луцького старости на всїй території землі зводить він до виконування *ad hoc* урядових розказів (Очерки с. 191, 315, Сословний тип с. 10—11, відповідь Любавського К вопросу с. 392—3); аргументація д. Любавського справді доволі слаба (на жаль ще й покликуюєть ся він в так не ясній справі на документи не друковані, не роблячи витягів — с. 236), особливо що до Волини; треба більше материялу для вияснення.

Зіставляючи одначе *in suspensio* адміністративну єдність земель на цілїм просторі їх територій, треба признати, що кожда майже земля заховувала багато такого, що вязало її в одну цілість — такими були, поза властїю центрального урядника, напр. спеціальне, монопольне право

бояр на держанне місцевих волостей, загальні правні норми, певна старина, властива спеціально кожній землі. Така особистість земель, спеціальні відміни їх політичного устрою і непорушне їх захованне, забезпечене обітницями центрального уряду („старини не рухаєм, новини не уводим“ — головний принцип литовського уряду) дає певне право звати устрій в. ки. Литовського федеративним, як се робить д. Любавський (с. 26, 61—2). Проти цього терміну виступив проф. Леонтович (Очерки с. 119), але аргументацію свою відкладає він на даї; головний довід, який тепер він виставляє — що існування спеціальних конституцій в поодиноких землях в. ки. Литовського було результатом надання („пожалованія“). Підождемо докладнішої аргументації.

VI.

Друга точка, де д. Любавський виступив против давніше висловлених поглядів — се значінне різних термінів, які прикладали ся до адміністративних округів і їх урядників в в. князівстві. Проф. Антонович і Бершадський були того погляду, що урядники різних категорій (воєводи, старости, намісники) не різнились кругом своїх компетенцій. Д. Любавський задивляється на справу інакше, він розрізняє компетенції воєвод і старост від компетенцій інших урядників (намісників, державців etc.). Виясненню історії адміністративних термінів і їх значіння присвячені перші глави другої частини, виясненне компетенцій тих урядників — подається в третій і четвертій.

Д. Любавський зібрав багатий арсенал доводів на доказ того, що термини волость, держава, повіт не мали технічного, сталого значіння; повіт так і зівстав ся при тім значінню. Що до „волости“ і „держави“, то перше з часом мало прикладатись до громад підданських, держава — до округів намісників-державців; се останнє одначе доволі неясним застається у автора. Що до назв урядників, то зібраний автором документальний матеріал показує, що термінологія міняла ся з часом, і то без перемін в функціях — давні термини намісника й тивуна з часом здебільшого заміняють назвами — державця і старости, що переважають в XVI в.; одні й тіж урядники часом називають ся державцею часом старостою, „державця“ ж окрім спеціального терміна для тих намісників, що не мали титула старости, взагалі означав всякого урядника, що держав певний округ.

„Таким чином, закінчує автор, запровадження нових назв — „староста“, „воєвода“ і „державця“ було викликано потребою — відрізнити особливими назвами різних що до компетенції влади й великості своїх

округів великокняжих урядників“ (с. 70). Але сей пункт не выяснений в его й викликає багато непевностей — як ми бачимо, що в протягу якогось часу promiscue прикладають ся до певного урядника титули намісника й державці, то коли нарешті термін державці бере перевагу — чи означає се розширення компетенцій? Так само — коли назва намісника = державці замінюєсь назвою старости або воеводи? Ледви; се не відповідає й консервативній тенденції в князівства, не погоджується й з тим ваганням в термінології, з тим що терміни сі (державці, старости) привязані до певного часу, коли витісняють попередні — та й не від разу. Очевидно, круг компетенцій зіставав ся той самий, чи сього року урядника названо в в. князівськім листі старостою, другого року державцею, а третього року старостою. Здаєть ся, що й вище наведені слова д. Любавського мають таке значінне — що певні ріжницї компетенцій існували і були з часом відріженні тільки тією термінологією, а далі ми дійсно читаємо, що „ся переміна назви (в старостів) не звязана була з перемінами в їх урядовому значінню, переміни йшли позатим і незалежно від того переіменовання“ (с. 291). Теж саме ми читаємо й про воевод (с. 292), напр.: що до головних намісників земель Київської, Полоцької й Витебської ідея польського воеводи лише зміцнила й уформовала те значінне, яке й без того перейшло до їх, спадщиною від удільних князів“. Але може нарешті сі ріжницї компетенцій визначили ся в ріжницї термінології, так що від неї виходячи, ми можемо класифікувати намісництва й держави що до компетенцій? Теж ледви, бо такої консеквенції в державній системі литовській не примітно, процес переіменовання тягнув ся сотки літ, і нові воеводства і староства з'являють ся одно по одному з першої половини XV до другої XVI в.

Справа представляєть ся так, що загальний, безхарактерний термін „намісника“ в XVI в. заміняєть ся подібним же терміном „державці“, а поруч з тим поодинокі намісництва-держави для визначности дістають назви староств і воеводств, дістають з ріжних причин і без консеквенції — бо в деяких такий титул був лише номінальним (сам автор підкреслює се що до Новгородського воеводи), в иньших землях воеводу заміняв староста (в Жмуди, як думає д. Любавський — і на Волині), ролі старост і воевод з'являлись не скрізь однаковими, хоч справді здебільшого прикладались до намісництв-держав з більшими компетенціями. Коли так, то для выяснення адміністративної організації, очевидно, треба застановитись над кождим округом, кождою землею і постаратись выяснити компетенції центральних урядників і відносини їх до місцевих (в тій же землі). Тим часом автор робить се тільки побіжно в другій часті своєї праці, а далі поділяє компетенції намісників-державців і старост-

воєвод і розглядає діяльність кожної групи, так як би вже були зсумовані ознаки цієї другої категорії і вяснене стале повторення типових ознак у всіх урядників цієї категорії. Того одначе нема.

Є ще одна вада в способі оброблення цієї теми: в часті третій („Склад громади в повітах намісників-державців і урядова діяльність їх“) автор оглядає діяльність намісників-державців в границях свого повіту, безпосередно єму підлеглого: організація й експлуатація господарства в князівського, збір податків з людности селянської й служебної, організація й контролю селянського господарства; компетенції військові й судові. А як і старости і воєводи в в. кн. Литовським (виключаючи воєводу підляського) заравом мали повіти, що безпосередно їм підлягали, то в сїм огляді зібрано материял і про діяльність старост і воєвод в районі свого повіту. Потім приходить IV частина — „урядова діяльність і значінне в областях воєвод і старост“, де знову повторяєть ся про їх діяльність в повітах, при частих відсилавнях до попереднього (с. 766—829). Далі (с. 852—878) йде мова про спеціальні компетенції воєводського й старостинського уряду, компетенції що не обмежували ся безпосередно підвладними повітами, а розтягали ся й на повіти иньших намісників-державців, що сиділи в пригородах цієї землі; такими компетенціями д. Любавський уважає: старости-воєводи мали військову власть над цілою землею, збираючи на „пописи“ вею обовязану до служби людність з повітів і більших маєтностей, що не входили в склад повітів; вони брали участь в організації служебної (шляхетської) верстви — себ то в роздачах маєтностей; вони мали юрисдикцію по за своїми повітами: до них могла звертати ся повітова людність, минаючи своїх намісників-державців, їх же юрисдикції підлягали князі й пани, на яких не розтягала ся юрисдикція намісників-державців.

На жаль, материял, зібраний для цієї справи дуже бідний, що часом лише натякає на ті функції, не даючи виразного свідощтва. Тож і компетенції воєвод-старост за границями свого повіта (виключаючи контролі „пописів“) представляють ся неясно. Я згадував вже, що проф. Леонтович вертаєть ся до старого погляда на воєвод-старост, що вони не мали ніяких компетенцій за границями своїх повітів, зводячи наведені д. Любавським факти до поручень *ad hoc* і кладучи натиск на безпосередну підвладність зарівно намісників-державців, як і воєвод-старост, в князю, на брак посередних інстанцій і на необовязковий характер юрисдикції воєвод-старост для князів і панів (Очерки с. 190, Сословный типъ с. 10).

VII.

В другу частину своєї праці д. Любавський ввів огляд тих груп і верств, з яких складалась людність повітів, і їх правного становища. На жаль се зробив він епізодично, для пояснення відповідних функцій місцевої адміністрації — з поводу їх господарської діяльності автор застановляє ся (с. 315—358) над селянством, групами з яких воно складалось і обовязки, що на їх тяжили; з поводу роздавання урядниками селянських ґрунтів іде мова про права селян на землю, про отчичів і похожих людей і про процес привязання селян до ґрунтів (с. 373—412); ще далі — про селянських урядників, форми володіння землею у селян і відбування обовязків селянських (с. 424—474); коротенько сказавши про міщанство (с. 495 - 501), автор ширше застановляє ся над шляхетством, його володінням землею і службою (с. 534—624). Сі екскурси таким чином в сумі займають значну частину книжки; занадто просторі для звичайних пояснень адміністративного устрою, вони з далеко більшою користю могли б бути виділені в осібну цілість і так оброблені. Коли сторінки, присвячені історичній географії і провінціальной адміністрації в князівства, були цілковитою новиною, бо сі предмети ні разу ще не були детально оброблені, то в справах громадського укладу Русько-литовської держави маємо вже серию праць. Заслугою автора є в усякім разі зібранне нового материялу до сих питань, але не досить його було посортovati і до підтверження своїх тез навести пару текстів: справа при своїм сучаснім становищі в науці вимагає глибшого студіювання. Тим часом автор власне, полемізуючи з попередніми дослідниками, будуючи власні висновки, робить се дешевим коштом, оперуючи невеликим числом текстів, і то не все обережно. Наведу деякі приклади, щоб се не здалось голословним — так на с. 346 знаходимо доволі неясну і недоведену фактами аргументацію в полеміці з проф. Бершадським про великість служебних ґрунтів — стрічаємо тут голословне заявленне, що сі ґрунти не були результатом надань за для служби, й доводи, які мусіли б оператись на факти, що слуги не вчислялись в загальне число вояків, виставлених з мастностей, чого ми не знаходимо. На с. 375 автор каже, що *de jure* селяне-отчичі господарські (в. князівські) не мали права кидати своїх вітчизн; више (с. 376) читаємо, що вони могли се робити, передавши заступнику службу — значить щось пнше.

На с. 406 сказано, що претенсії до селянина не дотикались єго землі, і наведено текст про поданне „землі татиної“, властитель якої з родиною відданий в неволю: що неясно, яким чином ся земля спала на государя (може ще акурат він був ушкодженою стороною), то воно властиво само нічого й не доводить. Говорячи на с. 461 про нерівність

„жеребів“ селянських, автор наводить „жереб“, де сидить 25 конюхів — приклад не щасливо вибраний, бо в конюхів могло хліборобство й другорядне значіння мати. На с. 618 читаємо, що в князь касував записи своїх бояр і землян, коли вони кому иньшому (з панів) обов'язувались з своїх маєтностей служити, а на с. 623 читаємо, що вони, вступаючи на службу панам, „не кидали своїх маєтностей під в. князем, стаючи підданими, обов'язаними військовою службою для двох володарів.“ Але особливо виразний приклад необережних виводів стрічаємо на с. 531—2, де автор виводить козаків Дніпрових (в Черкащині) з зрушеного татарського ядра, через примішку Руснів — слуг; з назвища буреників (назвища наведеного, але не об'ясненого на с. 548) виводить, що козаки служили з землі; на довід своєї гадки що до татарського роду наводить неруські імена козаків (між такими неруськими опинився і якийсь бідачесько Мандрика!) і зачисляє заєдно в Татари й князя Дмитра 1506 р. Належить додати, що ближше познаємившись з історією козацтва (в рецензії на працю Каманина, Журнал Мин. Нар. Просв. 1895, VII), д. Любавський вже не згадує за свою гіпотезу.

Складу громади присвятив і д. Леонтович, як згадано, свою розправу: „Сословный типъ“ etc. Признаючи, що з початку суспільний устрій Русько-литовської держави не знав розграничення станів і признаючи таке розграничення результатом впливу польського устрою, д. Л. головне значіння надає реценції німецького права, що виключило з загальноземського устрою громади міські; що до селянства і шляхти, то їх сформованне в дві цілком відріжені групи признає він результатом пересаженого шляхетськими привілеями польського устрою, а як на наслідки того розкладу землі на стани, звертає увагу на упадок земських загальних віч і заміну їх шляхетськими сеймами і на процес зникання удільних князів в шляхетській верстві, що своїми правами переважила з часом давні права князівські. Як я вже зазначив, стаття має загальний характер і може служити хіба вступом до властивих студій над складом громади в кн. Литовського. Поки що занотуємо кілька недокладностей. Так в літературі про волоські осаді (с. 378) автор проминає нову працю Лінніченка, головнішу для цієї справи. Як взятий з Польщі уряд, виступають воеводи подільські за Кориятовичів (с. 400), уряд, правдоподібно, ідентичний з галицькими воеводами XIV—XV в., цілком незалежний від воеводства польського, безперечно місцевого початку; про них міг проф. Леонтович де що знайти в гл. IV „Барскаго староства“ сей уряд зістає не виясненим і незрозумілим і в книзі д. Любавського — с. 192). На с. 2 читаємо, що князівські і панські двори, „списані з польських взірців, з'являють ся в Литві з к. XIV в.“ Господарські двори відомі нам з давнього періоду Руси (пригадаємо класичне оповідання про пувильський

двір Святослава під р. 1146 (Пат. с. 237), тож чи не правдоподібніше, що такі двори могли цілковито з'явитись без впливу польського.¹⁾

Як видно з коротко поданого змісту останньої розправи д. Леонтовича, він надає рішуче значінне польському впливу на р.-литовський громадський устрій. Се є погляд загально розповсюднений. Значінне его зменьшує д. Любавський; не застановляючись ширше над сією справою, він одначе в коротких замітках, де доторкуєть ся сього питання, більше значінне надає еволюції самих форм устрою р.-литовської держави; на с. 601 напр. він просто висловляєть ся, що „місцевий історичний процес в Русі литовській приготовував ті громадські („гражданскія“) і державні відносини, на які накладав свої форми польський громадський устрій („гражданственность“). Звісно, ся справа може бути рішена тільки на основі глибокого студіювання устрою земель давнього руського права (в. кн. Литовського, руських земель корони Польської і в. кн. Московського), при порівнянню з правом польським (ще так мало простудіюваним). Тепер можна робити поодинокі порівняння (так пробував і я вирізнити форми взяті з Польщі від форм тубильних в устрою України польської — гл. IV Барського староства), але всякі загальніші рішення сього питання поки що будуть мати лише більш менш суб'єктивне значінне.

VIII.

Аналогічний характер має инше питання — про литовський феодалізм. Шукаючи принципів на яких засновано устрій громадський в. кн. Литовського до польських впливів, обясняли его феодальними формами, що витекли з факта завовання руських земель Литвою. Такий погляд, висловлений Чацким і Ярошевичом, розвинений був потім проф. В. Б. Антоновичом і придбав собі широке розповсюдженне, а д. Лінниченком був приложеній в певній мірі і для обяснення деяких форм громадського устрою польської України. Новітшими часами все частійше одначе висловляєть ся инший погляд, що не приймає такої революції в суспільнім устрою руських земель. Вже небіжчик Ів. Новицький в своїй розправі про селянство українське виступив був рішучо супроти феодальної теорії

¹⁾ Мину ще поправити одно непорозумінне: говорючи про різні актові назви дрібних осад, д. Л. (с. 5) для слів: спілка, куток, хутір меж иншого покликують й на мою книжку про Барське староство, але там сі слова приходять не з документів; є се сучасні врази для обяснення фактів документів, як міг д. Л. переконатись, заглянувши в цитовані документи, та й наведені вони не як документальні, а взяті часом в „як слова характерні, з иншої мови взяті.

і вказував на певний паралелізм в еволюції форм давнього руського устрою в в. князівствах Литовським і Московським (до цього можна придати ще третю групу явищ — в руських землях коїони Польської, див. Барское староство с. 163); на недавнім археологічнім з'їзді в Вильні справа ся взята була під дебати, і п. Єфименкова боронила феодальну теорію, тим часом як д. Василевский доводив, що феодалізму в тій формі, як його розуміють в німецькій науці, в в. князівстві Литовським не було (див. справозданне в Журналі Мин. Нар. Просв, 1894, I с. 9).

В серії розвідок про громадський устрій в. кн. Литовського питання се не могло не виринути. Найбільш рішучо забрав голос в сій справі проф. Леонтович. Він виступив супроти „німецько-литовського“ феодалізму, не признаючи факта завоювання в формованню в. кн. Литовського, налягаючи на добровільний характер піддавання руських земель литовським князям (Очерки с. 5, 20). На тій же точці стоїть проф. Владимирський-Буданов в своїй першій розвідці (Чтенія III с. 64), з тою ріжницею лише, що більш здержливо виступає проти теорії завоювання: „Коли для України прийняти за певне оповідання літописей про походи Гедимина, то й тут сей факт не був поворотним моментом в історії державній і приватно-правій; литовські війська вернули ся до дому, а там і далі правили якийсь час свої князі;“ власть в. князя що до уділів княжих була часто номінальною, і в державне право земель руських сформованне в. кн. Литовського не занесло ніяких основних перемін, а „на інституті приватного права, заховані в самих глибинах народного життя, заміна Рюриковичів Гедиміновичами не повинна була мати жадного впливу“. „Обясненне феодалізма тут з факта завоювання повинно бути признаним также несправедливим, як і таке ж обясненне подібного явища в Західній Европі“ (с. 65).

П. Єфименкова в своїй розвідці про „Дворищне володінне землею на Україні (Русская Мысль 1892, IV—V), як і в згаданім своїм рефераті на виленським з'їзді, стоїть на становищі феодальної теорії, говорячи про „воєнну й феодальну Литву“, де наслідком воєнної організації „власть державна, в особі в. князя, скорше і абсолютніше оголосила себе найвищим власником землі, ніж то мало місце напр. в в. кн. Московським“ (IV с. 164). Посередне місце між сими поглядами зайняв д. Любавський (с. 306—7); він думає, що „вже до литовського володіння повинна була виробитись і запроваджатись в житте по богатях місцевостях західньої Руси ідея, що всі порожні землі й вигоди в князівстві, що нікому не належать, — то князівські. Таким чином литовські князі що до цього лише переймали права руських князів Рюриковичів і з черги передали їх великому князеві, що сполучив в своїх руках ко-

лишні удільні князівства“. Виходячи з такого погляду, він відкидає теорію завоювання для об'яснення княжих прав на землю, але з другого боку не годить ся з проф. В.-Будановим, ніби запровадження литовської зверхности в землях руських не мало значіння в історії володіння землею на Русі литовській, бо на його думку литовська окупація підняла престиж княжої влади, а з тим разом „мусіло рішучо вияснити ся й затвердити ся право князів на всі не заняті землі й вигоди в границях князівств, — право, що до тих часів ледви чи скрізь по західній Русі досить повно означило ся й знаходило собі відповідне признание.“ Далі, литовські князі повинні були більш надавати ваги землі за для оживленої колонізації її селянською людністю. На останку прилучаєть ся д. Л. до думки проф. Антоновича, що потреба організації воєнних сил викликала в широкім розмірі роздавання земель з обов'язком військової служби. „Таким чином литовська окупація західньої Русі, як що не була жерелом зазначеного права (в. князя на землі), та все таки була обставиною чи причиною, що між иньшими впливала на його зміцнення й вияснення.“

Що говорити за „завоювання“ литовськими князями руських земель трудно, що здебільшого ми можемо собі представляти перехід сих земель під зверхність литовських князів процесом повільним, опертим часом і на співчуттє людности, без значних пертурбацій, що могли би внести цілковиту перемену в організацію громади, про те нема мови. Але се ще само одно не об'ясняє нам тих відносин, які ми можемо спостерегти на основі актів про земельну власність в XV, і найбільше — XVI в.

Аналізу прав в. князя з одного боку і володарів — з другого на землі представив в двох вище названих, майстерно написаних своїх студиях проф. В.-Буданов. Він виходить в них з того принципа, що теперішніх поглядів на власність жадним чином не можна переносити в часи в. кн. Литовського, бо земельна власність була там „умовною“. „Ся ідея „умовної“ або „ограниченої“ власности, так чужа для сучасного нашого розуміння власности (як права повного й незалежного) є явище загальне у всіх європейських народів в т. зв. середні віки. З історії права земельної власности її ніяк не можна усунути або замінити иньшим назвами“ (напр. *jura in re aliena*) — Чтенія VII с. 15. В прекарнім характері земельного володіння знаходить проф. В.-Буданов компромис між практикою в. кн. Литовського, що допускала передачу в спадщину і вільне розпорядження землею, з принципом, що одиноким власником землі є в. кн., земельне володіння має своїм джерелом його ласку й всякі переми в нім мусять відбувати ся за його призволенням. Сей компромис, очевидно, має розрішити те питання, яке ста-

вить д. Б. на початку своєї першої студії: як що приватні права мешканців були так ограничені (в в. кн. Литовськім), то ми мусимо або теж саме припустити й про давнє руське право (Руської Правди) або признати, що в епоху литовську історія руського права посунулась назад до часів примітивних“ (с. 64). Сього останнього д. Буданов не вважає можливим, відкидаючи теорію завоювання; своєю студією він доводить, що володарі розпоряджались своїми землями, при тім на основі принципів правних давнього руського права, але висліджуючи, як „під невідменною і широкою сферою прав в. князя на надані землі розвивають ся і ростуть права на їх осіб приватних“ (с. 103), з того виводить, що „тіж ознаки прав маєткових, ще навіть в більшій мірі, треба припустити і в „общерусскомъ-праві епохи Руської Правди“ (с. 113); значить і там приватні особи розпоряджались своїми ґрунтами лише через компроміс між їх правами й правами якогось зверхника? Але се поки що зістаєть ся припущенням.

Іншу відповідь на питання пробує дати д. Любавський (с. 306). На його думку, щоб право князя на всі порожні землі могло витворитись, треба було, щоб князь в відповідній мірі опанував громаду, щоб означились границі державної території і щоб земля здобула вартість економічну. „Всі ці умови стали в західній Русі означатись ще до литовського володіння, подібно як означились вони тоді і в Русі північно-східній“, а з сього він і робить вище поданий вивід свій, що литовські князі в сій справі лише були наслідниками князів руських. Що однак в в. кн. Литовськім в. князь мав найвише право розпорядження не тільки порожніми, а й залюдненими землями, д. Любавський бачить тут поступ княжої влади за литовських часів; роздаючи порожні землі за службу, вони переносили потім і на залюднені землі той же погляд, як на свою власність; „що низша була в соціально політичній гієрархії певна верства, тим повнійше переводили вони сей погляд в життє“ (с. 308).

Таким чином д. Любавський переводить сю справу на ґрунт історичної еволюції — де що вважає перейнятим з давньої Русі, де що виводить з організації в. к. Литовського й історичних обставин, серед яких воно жило. Против такого переводу годі щось закинути; ми сподіваємось, що ся середня дорога між скрайностями обох поглядів найскорше може привести до справедливих результатів (пор. с. 163—4 нашого „Барського староства“), але з тим усім аргументація, якою д. Любавський обставляє сю справу, не робить користного вражіння. З того, що в давній Русі істнували ті обставини, серед яких могло витворитись право князя на порожні землі, зовсім ще не виходить, що „вже до

литовського володіння повинна була виробитись і прикладатись до життя“ ідея належності їх до князя; та й таке твердження: „певно, що й князі Рюриковичі в західній Русі, особливо де вони сіли міцно, встигли так опановати місцеву громаду, щоб всі порожні землі й вигоди взяти в своє розпорядження і шафувати ними за своєю волею і в своїх інтересах“, для того щоб стати певним, вимагає дуже основних студій наперед. Теж саме можна сказати про висловлену на с. 589 теорію, що „містами“ і „помістями“ на Русі литовській зпочатку звали ся ґрунти князівські (або панські), де осажувано селян до волі власника, а що в XIII—XIV багато селян, для інтензивної воєнної організації, переведено з селянських обовязків на військову службу, заховавши попередні умови володіння землею, — витворивсь тип володіння землею до волі в. князя з обовязком військової служби — помісте. Що таких фактів з XIII—XIV д. Любавський не міг навести, а лиш кілька текстів за уживання слова „місто“ про селянські ґрунти і оден приклад — з XVI в. — для помістя, также про селянський ґрунт, тож і вістаєть ся се все лише довільною гіпотезою. Для доказу свого здогаду про перенесення княжих прав розпорядження з земель порожніх на залюднені д. Любавський ніяких аргументів не навів зовсім; тим часом власне треба буде ще довести, що в першу добу існування в. князівства ішов все процес розширення княжої власти над маєтностями *crescendo*, аж пізнійше стан пішов на *diminuendo*, і під покровом княжої зверхности розвили ся приватні права, як то доводить д. Буданов.

Таким чином справа обяснення прав в. князя на ґрунта досі ще не виходить з сфери гіпотез на реальний ґрунт.

IX.

Як я вже сказав више, обидві розвідки д. Буданова (перша і третя), аналізою документів про володіння землею виясняють прекарний характер того володіння і права на них володарів, які при такім характері в практиці істнували. Загальний вивід його той, що з сього погляду не було ніякої кардинальної ріжницї між володінням землями селянськими і землями боярськими (виключивши лише панів з *jus ducale*) навпаки — навіть права та селян що до розпорядження були ширші, аж до половина XVI в., коли „значна частина боярства швидко пішла дорогою, що вела в польський шляхетський рай, як казали старі письменники, а друга частина їх і все селянство также швидко стало сходити в чистець кріпацького стану.“ Подібний погляд висловив був вже в своїй розвідці про селян д. Новицький, але у проф. Буданова він обставлений далеко більшим апаратом науковим і опертий на детальній аналізі.

В першій розвідці автор аналізує книги записні в. кн. Казимира на основі варшавської копії Литовської Метрики, виявляє акт і елементи надання, як джерела прав володіння, і різні його титули, і виводить з того, що при всіх формах надання власником зістаєть ся держава, чи в. князь, а володар має лише права користання, чи то до волі в. князя, чи до віку свого, чи з своїми потомками; але що держава інтересована лише в тім, аби з ґрунту відбувала ся служба пильно, і не має жадних причин шкодити інтересам своїх слуг, там де вони не сперечають ся з висше зазначеним її інтересом, з того виходить, що з захованнем прав держави і обовязка служби, ґрунти в дійсности стають обектом розпорядження приватних осіб — їх державців, а то переходять в спадщину, дають ся в посаг, продають ся, міняють ся etc. Таким чином „всі форми права власности були вже готові, та під формами бракувало ще духа, ідеї власности“ (с. 111); її приготувив перехід дочасних держав (вигослуг) в спадщинні (отчини), за давненне, особливо за кількох в. князів, на останку — праця, вложена в маєтність. Таким чином витворювалось право власности органічно, через еволюцію; але сей процес прискорив вплив польського права „прискорив, а заразом і покалічив натуральний розвій приватних прав,“ прилучивши до приватної власти власника права державні наслідком перенесення на його давніших мішаних прав в. князя на землю (с. 113).

В другій своїй розвідці (властиво — третій з ряду) проф. Владимирский-Буданов застанаєть ся над володіннем землею селян, слуг і бояр; в усіх бачить він однаково прекарний, звязаний з певними обовязками („повинностний“) характер володіння — з одного боку, з другого боку — селяне при тім мали право набуття й розпорядження ґрунтами. Між верствою селянською й боярською нема виразної границі, бо по середині стоїть верства слуг, що становить місток з тяглого селянства до обовязаного військовою службою боярства, так що трудно властиво виділити селянську верству, як осібну; вся різниця лише в відмінах обовязків. „Земля, залюднена селянами, не є державною або панською, видержавленою“ селянам на час; повинности, до яких вони зобовязані, й податки, що вони платять скарбу або панови, не є плата за держанне, а повинности, в обох випадках державно-приватні, земля є вічне й дідичне володінне селян“ (с. 37); в формулі української людности „свого нічого не маємо, лише боже та государське“, ідея власности государя также далеко стоїть від конкретних юридичних відносин, як і ідея божої землі, і сю формулу д. Буданов прикладає взагалі до селянського володіння; „як на приватних так і на державних землях селянам належали всі ті права набуття й розпорядження майном, які взагалі тоді були можливі для при-

ватних осіб (себ то з обмеженнями їх правами держави чи пана, але меншими від тих, які де инде вказані були для прав володіння осіб службених)“ — с. 41. Князь обмежує права розпорядження селянина лише там, де вони входять в суперечність з інтересами його, з інтересами служби, десперва в середині XVI в. („меж иньшого — завдяки впливу польського права“) починає виступати в правній практиці в. кн. Литовського ідея обмеження селянського права розпорядження: „дякольніи (тяглии) чоловік ніколи землі на вічність продати не може,“ „мужик простий не має мочи землі господарської обель (на вічно) продавати“ (с. 72—3), за селянами признаєть ся право заставляти землю, але вже й тут трапляють ся випадки заборони (с. 78).

Аналізу селянських прав розпорядження зроблено переважно на основі друкованого матеріяла (найбільше — на основі актів Городенського земського суду з 1-ої полов. XVI в., виданих в Актах Виленської археографічної комісії, де є багато актів селянських), і належить вона головно до селян, що сиділи на землях господарських (в. князя); лише при кінці (с. 81 і далі) автор розширює висновки попередньої аналізи й на селян, що сиділи на землях князів, духовних осіб і панів; матеріял для сього автор мав вже далеко бідніший, хоч і навів кілька характерних фактів; признає одначе сам, що у селян приватних маєностей свідомість своїх прав власности на землю могло істновати менше, ніж у селян маєностей державних, і що „проти самого пана право селян, як і права землян, бояр і міщан, не були нічим гварантовані, так само як і в державі взагалі права всіх горожан що до короля“ (в. князя) — с. 90. А що в приватних маєностях ще менші були вони, то частійше могли стикати ся розпорядження селянські з розпорядженнями пана, то й про аналогічне становище селян приватних маєностей з селянством державним можна говорити, хоч би в певній мірі, лише про великі ляти-фундії.

Такі головні пункти розправ проф. Буданова. Аналізу в них переведено по містецьку, й вони безперечно становлять дуже цінну вкладку в літературу справи. Проти першої розправи справедливо закинув д. Любавський, що не годилось будувати цілої системи на аналізі переважно одного жерела, хоч би й так важного, як записні книги в. кн. Казимира (с. 600). Проф. Буданов виправдував се тим, що зроблені ним висновки знаходять собі повну аналогію в укладі в. кн. Московського й інших держав тоїж історичної формації (с. 114), але сам він тих аналогій докладно не навів, та й мали б вони властиву вартість тоді, як би висновки що до держави Русько-литовської були зроблені не на основі одної памятки, а цілого запасу матеріялу, який маємо. Того б широ жадали від вп. знавця русько-литовського права.

І ще б ми закинули догматичність деяких висновків; аналіза фактів джерелових в першій розвідці власне вправлена в таку догматичну раму — висновки про прекарний характер володіння в давній Русі. Подекуди теж можна закинути й другій розвідці; висновок, що тягле володіння не може уважатись користанням з чужої землі (с. 25), представляється мало уаргументованим, хоч кілька карток далі повторяється вже як факт (с. 37). Деяких дрібніших питань не будемо тут дотикатись.

Д. Любавський в своїй книзі присвятив також чимало карток питанням, трактованим в згаданих розправах д. Буданова, і доволі остро з ними полемізує (властиво з першими двома його розправами, бо третя виїшла вже під час друку його праці). Не доторкуючись деяких поодиноких пунктів, де він на підставі матеріялу Литовської Метрики поправляє висновки проф. Буданова, або не згожується з його поясненнями (напр. про т. зв. хлібокормлення, про значіння терміна „вічний“ і т. п.), застановимось на деяких головніших.

Передовсім д. Любавський поєтає супроти погляда на селянське володіння як на „повне право вічного й ділчичного володіння“ і вказує на факти, що в князь признавав за собою право відібрати у селян землі, зганяти їх, передаючи їх ґрунти шляхті й т. п. (с. 309); не признає також аналогічності прав селян на землю з правами боярськими, окрім лише прекарного характеру одного й другого (с. 404). Що до фактів згону селян з їх земель, то вони були відомі і проф. Буданову (Чтенія III с. 71), однак він ухилив ся від пояснення цього явища, що дійсно значно обмежує повноту прав селян на їх землі. Що до упривилєваного характеру боярської власности, то д. Любавський, здаючись на шляхетські привилєї XIV—XV в., забуває, що їх буква не так швидко переходила в життя (що на иньшій місці признає й сам автор — див. с. 551—2), а справа йде про практику, а що в ній права селянські й шляхетські йшли иньшими дорогами, одні в гору, другі в долину, — се признає й проф. Буданов.

Друге важне питання, що порушує д. Любавський, се особиста залежність селян від своїх панів; він виступає тут проти погляда, висловленого давніше В. Антоновичом, а знову В. - Будановим в його розправі, що при наданях давало ся право на землю, а не на людей, що сиділи на її, хоч в актах се означається, як надання людей (Буданов, Чтенія III с. 70 і далі). Д. Любавський наводить дійсно кілька прикладів з кінця XV і пол. XVI в., де за панами признають ся права на самі особи. Ся важна справа чекає ще докладнішої аналізи для свого роз'яснення.

Кілька карток присвятив д. Любавський важній справі — процесу кріпацтва. Її доторкнув ся на закінченню д. Буданов, висловивши свій

погляд на стадії цього процесу — втрата права переходу, наслідком того маса людности селянської виявляє себе людьми вільними, похожими, а земля признаєть ся панською, на останку через задавнення все зменьшуєть ся й число похожих людей. Д. Любавський застановляєть ся над питанням, як з'явилась верства „непохожих, отчичів,“ позбавлених права переходу, й виводить се з заходів уряду коло реґулярного відбування обовязків (с. 382), значить — з впливу уряду, тим часом як давнійші дослідники — проф. Леонтович і Буданов виводили з причин економічних; на потвердження одначе своєї гадки фактів він ніяких не наводить. Процес переходу похожих людей в привязаних до землі отчичів д. Любавський также обясняє задавненням.

Взагалі в праці д. Любавського зібрано для питання про селянство й шляхту багато цікавого материялу, але нагромаджено його без докладнійшої аналізи, і пересипано довільними припущеннями, нічим не уарґументованими, і не всюди навіть ясно представленими; кілька таких гіпотез його я навів уже; додати можна ще теорію початку кріпацтва, висловлену на с. 381, де припускаєть ся істнованне в давній вже Русі селян, що платили своїм хазяевам податки й відбували панщину — й се все без жадних вказівок на якісь факти. До того треба додати ще й шкоду, яку робить ясности й докладности представлення сих справ в формі екскурсів, вилетених в студії над організацією місцевої адміністрації. Се не позбавляє їх користі, яку мають вони для вияснення громадського складу в кн. Литовського, справи далеко ще не виясненої, як показують суперечні і невияснені питання, що подибуємо в так великім числі в сих новійших працях.

X.

Огляд наш так протягнув ся, що хіба лише коротко зістаєть ся сказати ще про одне важне питання — форми селянського володіння землею. Д. Буданов і п. Єфименкова присвятили йому спеціальні студії, а д. Любавський зачипив теж у третім відділі своєї розправи.

Головну цікавість має тут виясненне організації дворища (в Білій Русі відповідає тому термін „земля“), сеї громадсько-економічної клітини, що тепер власне звернула на себе увагу, а студіювання її може мати незвичайне значінне, думаємо, для вияснення цілого громадського укладу Русі. Про дворище говорю я де инде ширше¹⁾, тож не буду тут

¹⁾ Економічне становище селян на Подніпровю галицькім — вступна стаття в т. I Жерел до історії України-Русі.

повторяти, зазначу лише, що д. Буданов в своїй розвідці представив докладну аналізу складу дворища на основі актів Пинщини. П. Єфименкова в своїй розвідці „Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси“, виданий рівночасно з розвідкою проф. Буданова, скористала з аналогій, які дають селянські документи про устрій „деревні“ на берегах Білого Моря, і попробувала пояснити пропес сформовання сієї клітини й її дальшу долю. Головною заслугою сієї розвідки я уважав би гіпотезу т. зв. ідеальних діляниць дворища, себ то такого порядку, де властиво спільного володіння в чистій формі в дворищі вже не існує, але не перепроважено й фактичного поділу *stricte*: кождий спільник дворища знає, яка частина веїх ґрунтів і вигід дворища йому належить, але зовсім не має тієї своєї частини в відрубнім участку: се є перехідна стадія від спільного до роздільного володіння, і в тій стадії члени жили часом дуже довго. П. Єфименкова також справедливо признала дворище загальною формою для всеї України-Руси — „з вїтмком хїба Поділя“, каже п. автор, але власне й на Поділю заховав ся термін дворища в топографічних назвах XV—XVI в., а дворищний устрій виразно дає себе знати наприклад в укладі шляхетських околиць Барщини. В другій половині своєї розвідки п. Єфименкова слїдить за переходом дворищної форми в хуторну і в т. зв. сябрину лївобічної Гетьманщини й розбирає погляди проф. Лучицького на сябринну організацію.

Тут не місце застановлятись широко над сїм останнім питанням, хоч воно й дуже цікаве, — бо хронологічно виходить уже за границі, поставлені нашому огляду. Сябринним володінням проф. Лучицький означає спілкові форми володіння, користаючи народним уживанням слова сябр в значінню спілника; в тих спілкових формах і в фактах істновання неподільних ґрунтів проф. Лучицький старав ся спостерегти слїди громадської власности в XVIII—XIX в., аналогічної в великоросійською громадою, збиваючи звичайний погляд, що на Україні цілковито панувало володінне особисте; сї погляди знайшли собі значну опозицію, хоч зробили вражінне й пайшли також прихильників; п. Єфименкова належить до першої категорії, — уважає сї форми спілкові пережитком, ремінісценцією дворищного устрою, тим часом як володінне особисте, окремими господарствами, цілковито панувало, і зовсім не признає істновання володіння громадського.

На думку п. Єфименкової, хуторна форма господарства повторяла собою форму дворищну, що до зверхніх своїх ознак; українське селянство в часах по Хмельнищині заховало форми громадського устрою з часів попередніх. Очевидно, инакше й трудно собі сї форми представити, та треба б тепер, коли починають виясняти ся форми володіння давнійшого, порівняти сї форми детально, уживши до того можливо більше документального

матеріалу; журнальна стаття до того не дасть ся, і дуже пожадані були б ширші, детальніші студії в сій справі. Але вернімось до в. кн. Литовського ще на хвильку.

Д. Буданов від огляда дворища переходить до сільської громади й волостної організації й пробує з натяків в документах XVI в. довести істнування в давнійші часи спільного володіння ґрунтами цілою громадою або цілою волостію; він вказує такі факти, як істнування неподілених ґрунтів у сільських громад, як спільні процеси громад за ґрунти і т. и.; що до волости — участь її в роздаванні ґрунтів приходням, відомости, які уділяє вона князю при наданнях земельних, на останку — той факт, що на полудневих, степових границях належностями міст уважають ся превеликі території сусідні. Справедливо зауважив д. Любавський на се (с. 465 і далі), що факти солідарної участі громад в процесах мали зовсім иньші причини, не спільне володіння; щож до істнування нероздільних ґрунтів, то воно вказує лише на ті початкові часи, коли ще лишали ся серед займанщин поодиноких учасників порожні незайняті ґрунти, що нікому не належали, але як означили ся границі володіння громади, сі землі ставали власністю громади. Тут повторяєть ся та суперечка в поглядах на характер спільного володіння що була причиною ученої спірки про такі громадські землі в лівобічній Гетьманщині (між проф. Лучицьким, Багалієм і ин. давнійше, між ним і п. Єфименковою — недавно).

Права міщан українських міст на сусідні території може мати зовсім иньше обясненне — зверхне право „города“ на цілий округ довкола, але з сього зовсім не виходить істнування спільного володіння ґрунтами; правда, проф. Буданов за спільні володіння волостей говорить дуже обережно й невиразно, а при кінці признає, що під широкою сферою цілої волости свобідно можуть розвиватись иньші роди володіння землею (територіяльних і родових громад і приватних родин). Між иньшого сі зверхні права громади на землі дуже цікаві для вияснення границь прав приватного володіння в давній Русі, де прекарний характер приватного володіння міг істнувати з начатку як раз в відносинах до громади.

Кілька розділів присвячених формам селянського володіння в книзі д. Любавського, не займають ся дворищем — він здаєть ся тут на розвідку проф. Буданова. Наводить документальний матеріал для иньших термінів, між иньшого для „сельцо“ і „селище“ — що, подібно як і „земля“, означають туж саму річ що й дворище; цікавий особливо наведений уривок акту з р. 1508, де „селище“ виступає як синонім „дворища“ (в пов. Кременецьким — с. 458).

З детальніших поправок можна занотувати замітки, присвячені термінам „слід“ і „жереб“. Д. Любавський відкидає гадку проф. Буда-

нова, що „слід“ є ґрунт завсіди одного чоловіка = одно господарство ; і уважає його просто частиною землі (-дворища), не залежною від числа господарств ; з наведених ним актових уривків видно, що один господар держав кілька слідів, але випадків супротивних він не наводить ; саме слово виводить він з слід = межа, а не з сліду людської культури, вложеної в ґрунт, як проф. Буданов ; про се ще трудно сказати щось певне. Що до назви „жереб“, то д. Любавський доводить, що се було також позбавлене певної міри означення, як і інші, і подає уривок з документу ; але й проф. Буданов хоч бачив тут вказівку на штучний виділ ґрунтів, не признавав жереб певною мірою, так що тут полемізувати властиво нема з чим.

М. Грушевський.

Нові розвідки з історії давньої Руси.

Д. Я. Самоквасов — *Исследования по истории русского права*, вып. I, Москва, 1896, ст. XVIII+107+34.

И. Филевич — *История древней Руси, томъ I: Территория и население*, Варшава, 1886, ст. X+383.

Руския юридическия древности, томъ второй — Власти, вып. II — *Совѣтники князя, В. Сергѣевича*, Спб., 1896, с. VIII+337—618.

Fr. Rawita-Gawronski — *Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. w zagrysie*. Льв., 1896, с. 224.

История Смоленской земли до начала XV ст. Монографія П. В. Голубовскаго, К., 1895, с. III+334+II+таблица й мапа.

В. Е. Данилевич — *Очеркъ истории Полоцкой земли до конца XIV ст.*, ст. К., 1896, ст. XVII+260+таблица й мапа.

I.

История давньої Руси розроблюеть ся з рідкою й неустанною енергією ученими різних національностей; кождий рік приносить серию розвідок то більш спеціальних, то загальнішого характеру, і ми, уділяючи в бібліографічнім відділі кожної книжки нашого видавництва кілька сторін новинкам сієї літератури, хочемо тут поговорити трохи ширше про кілька праць більших обсягом і загальніших змістом з історії чи то давньої Руси взагалі, чи то поодиноких земель держави Руської. Ми оглянемо їх, ідучи від загальніших до більш спеціальних.

Автор першої з названих в горі книжок — давніше варшавський, тепер московський професор історії руського права, не раз в своїх роз-

правах застановляв ся над початковими часами руської історії. Видана тепер книжка служить вступом до дальших спостережень в сій сфері.

Автор виходить з тієї гадки, що сучасна наука історії руського права, викинувши з своєї сфери перед-історичні часи Руси й обмеживши ся для початкових часів Руською Правдою й Початковою літописею, безпотрібно зменшила свою сферу і втратила ту важну поміч, яку могло дати для пізнання права давньої Руської держави знанне права часів перед-християнської Руси; самі ж джерела давнього руського права не вистарчають, і тому за браком матеріялу фактичного з'явились ріжнородні теоретичні комбінації, що самі себе відкидають і побивають. На доказ сього автор, по коротких загальних увагах про науку історії права руського (і російського — по звичайній схемі, що про неї говорили-сьмо) і про історію науки історії права взагалі, переходить ріжні теорії й доктрини про громадсько-політичний устрій і право давньої Руси часів перед-християнських, зводячи їх до двох категорій — в першій розвиваєть ся теорія Аристотеля про початковий перед-державний етап родинно-родовий, в другій — Гегелева трійця: родина — суспільність — держава. Сей перегляд закінчує автор виводом, що в науці історії руського права панує цілковитий хаос, а всі доктрини мають цілком теоретичний характер, представляють собою гіпотези, не оперті на фактичній основі. В противність ним висловляє він свої гадки, як дійсно виглядає суспільно-політичний устрій руських народів в часи перед-християнські, які джерела має наука для пізнання його окрім Початкової літописи і який метод має бути прибраний для користання фактами порівняної етнології й соціології.

Треба признати, що в докорах, зроблених автором ріжним теоріям за довільність і нефактичність, є багато правди, хоч в зробленій ним характеристиці і систематизації не з усім можна згодитись: автор напр. двох гегеліянтів — Нікітського і Чічерина заніс до двох цілком ріжних категорій; посередні теорії родинної громади не виставлені власне як щось середне між скрайними поглядами; задружну теорію автор занадто легко позбуває, виказавши лише, що задругу занадто натягають, розширюючи до обсягу верви, погоста etc. Цілком справедлива його гадка, що безпотрібно викидаєть ся з науки період перед-християнський: закиди теоріям „порожнього місця“, на якому витворяєть ся Руська держава, робились вже й давнійше, але не стратили своєї користі й доси. Але тут власне починаєть ся ряд питань позитивних: які джерела і який метод мають послужити до пізнання устрою перед-християнських часів, і тут повстають деякі труднощі.

Автор вичисляє такі джерела до сього (с. 94 - 5): окрім метаполітики і традицій Початкової Літописи до сього мають послужити —

1) матеріял археологічний, що має показати стан економічний і культурний руських народів в часи передхристиянські; 2) оповідання чужесторонців про побут народів східньої Європи, „що увійшли в склад київської держави X в. під іменами Руси і Славян, але відомих в європейській історії здавна під иньшими іменами, а визначення їх становить одну з задач науки; 3) пережитки перед-християнські в пізнійших часах; 4) студії мов иньших Славян вияснять прославянську термінологію правнополітичну; 5) порівняна соціологія й етнологія дає аналогії з устроєм народів, що живуть в культурнім стані таким як перед-християнська Русь.

Сих всіх джерел треба уживати одначе дуже обережно, щоб не напустити в науку туману і не привести її ще в гірше становище. Автор робить остереження, цілком справедливі, лише що до уживання матеріялу соціологічного, доводячи, що можуть мати значіння лише порівняння з народами того самого степеня культурного, але того рода остереження треба зробити й про иньше.

І так нім притягати археологічні дати до вияснення відносин громадсько-правних, треба аналізою того матеріяла виділити напевне те, що дійсно належить до руських Славян. Тепер лише роблять ся перші проби того рода класифікації, і поки ми тут будем зоставатись в сфері проб і гіпотез, сей матеріял і до иньшої науки — історично-правної може притягатись лише в формі гіпотетичній.

Такий сам брак певности панує і в звістках чужосторонніх письменників про східню Європу. Знайдець ся дуже не велике число звісток, що можна з цілою певністю прикласти до Руси-Славян; візьмем же напр. звістки Арабів про Русь: нераз заходить питання, чи говорить ся про Русь-Славян, чи про якийсь — як думають норманісти — нарід германський, а знову в деяких звістках під іменем Руси описано, правдоподібно, якихось Тюрків (як в оповіданню Ібн-Фадлана про короля руського). Так в Русню, щож доперва як взяти до науки історично-правної гурму звісток про всякі иньші народи? Сам автор вправді на наведеному місці заявляє, що наука має визначити, котрі з сих народів мають уважатись за Славян, але на иньших місцях говорить він менш обережно: так в передмові, зводячи до купи головні свої висновки, він між джерелами до пізнання перед-християнського руського права ставить „простору літературу переказів давніх грецьких, римських, византийських, німецьких і арабських письменників про побут і звичаї Скитів, Сарматів, Гетів, Даків, Венетів, Антів, Склавінів, Славянів і Русів, що повинні служити засобами до пізнання історії політично-правного побуту руських Славянів поганської епохи, з такоїж причини, як перекази Юлія Цезара і Тацита про давніх Германців признають ся джере-

лами до пізнання поганського побуту пізнійших Німців, Шведів, Французів і Англіїців“ (с. IX, пор. додаток с. 24). З цього б виходило, що автор вважає можливим звістки про Скитів, Сарматів, Гетів, Даків уживати для реконструкції поганського права руського; тим часом, кажучи словами автора ж, доперва наука повинна ще ствердити, що то були предки Славянів-Руси; а від себе скажемо, наука каже і доведе, певно, цілком противне — що відомостей про ті народи (розумію Скитів, Сарматів, Гетів і Даків) не можна до Славянів-Руси прикладати і заведення їх до науки історично-правної наробило б великого лиха.

Що до лінгвістичного матеріалу славянського, то тут можна приложити лише в більшій мірі, ті слова Љорана, які автор прикладає до інтерпретації пам'яток руського права християнських часів: „Слова більш живучі, ніж річі, ними заступлені, вони задержують ся, але для означення ідей нових, нових інституцій, породжених новою суспільністю“. Коли сі слова (і справедливо) можна приложити до пам'яток християнських часів, що ж сказати про термінологію праславянських часів? З сучасної термінології славянської можна робити про неї хіба більш-менш правдоподібні догадки (і тут теж ще є поле для наукової роботи), а знову праславянська термінологія мусіла пережити певні переміни в життю Славян руських по їх відділенню з тієї аморфної праславянської маси (як що можемо ми її собі уявити), і тут знову ще раз треба приложити слова Љорана. По такій процедурі не багато що вістанеть ся такого, що цілком певно можна буде прикласти до історії руського права.

Таким чином, згоджуючись принципіально з автором, признаючи потребу студій у вказаній ним сфері і притягання до того вказаних ним матеріалів, ми мусимо значно обмежити границі їх приложення і міру їх позитивної вартости та признати потребу попередніх наукових робіт коло їх приготування; а поруч з ними, як і дальше, займати муть першорядне місце руські пам'ятки часів християнських — по часті безпосередніми вказівками, по часті як матеріал для студій ретроспективних, а при них і пам'ятки правні інших народів славянських.

Ще коло одного пункта в розправі проф. Самоквасова повинні ми спинитись — се коротка схема громадсько-політичного устрою Руси, подана на основі літописи на с. 86—8; автор тут приймає *en toutes lettres* слова літописи, а поодинокі факти або сказане про поодинокі народи бере в значінню загальних явищ. Се трудно.

З одного боку, звістки літописи про правно-політичний стан руських народів перед X в., писані значно пізніше, підлягають історичній критиці, так само як і всякі інші (автор — археолог з фаху нехай пригадає собі літописне оповідання про культурний стан сусідів Полян).

З другого боку, не можна говорити про всі народи того самого, бо ріжниця в громадсько-політичній устрою поодиноких народів безперечно істнували. Сучасний напрям в історіографії — обробляти спеціально поодинокі землі мусить прикладатись і в загальних студиях історичних, історично-правних і культурних: не класти всього на купу, а збирати ріжнородні відомости для вияснення побуту й життя поодиноких земель і доперва виходячи з них, робити загальні виводи.

Тим кінчимо свої замітки з поводу інтересної й корисної в усякім разі праці московського професора.

II.

Книжка варшавського професора Філевича теж ставить загальні методичні питання, і тому від праці проф. Самоквасова найліпше буде до неї перейти. Автор теж незадоволений сучасним станом історіографії давньої Русі, не жалує саркастичних висловів на адресу її, поодиноких її заступників, і головно їх „прогресивного“ метода, натомість рекомендує метод регресивний.

Книжка за тим всім дає досить чудне вражіння. На титулі читаємо: „Історія давньої Русі — Територія і людність“, і сподіваємось мати докладне представлення справи про територію давньої Русі й її залюднення. В передмові одначе (с. VIII—IX) заявляє автор, що його праця, яку має він вести до кінця XIV в., буде мати характер монографічний, що „під давньою Русією“ розуміє він ту часть славянської цілости, з якою імя руське звязане було найміцнійше від самого початку історичної епохи, а перед тим заявляє він, що задача його Історії — заповнити прогалину в науці, бо „історії цілої території особливо близької і памятної давнім руським переказам, в письмі закріпленім в початковій „Повісті про руську землю“, досі не заведено до історичного представлення давнього руського життя (с. VIII). Не знати, що властиво мав задачею автор: бо в самої книжки можна бачити, що автор ту Русь κατ' ἐξοχήν бачить в землях українсько руських, тим часом як останні слова можуть належати лише до України-Русі угорської, що одна лише, дійсно, не була заведена до загальних курсів історії давньої Русі.

По передмові бачимо вступ просторий (с. 1—68) під титулом: „Задача і метод дослідю“. Тут автор говорить про занедбанне карпатської Русі в науці і в звязку з сим про російського ученого Надеждіна, що вказав на особливе значіння прикарпатської Русі в історії руської колонізації і про рекомендований ним регресивний метод до-

слід, починаючи від студій над термінологією хорографічною і диялектологією. Розумієть ся, і важність прикарпатської Руси в загальнім крузі руської науки і користність регресивного методу — се річи, в якими згодить ся кожний, тим більш, що автор констатує вже ряд праць, де звертала ся увага на сю Русь, і значне число учених, що сим методом послуговують ся, тож може не було потреби так дуже над тим розводити ся, так ентузіазмовати ся думками Надеждіна (пам'яті його присвячена й книга), тим більше, що, як сам автор констатує, вони були висловлені і перед ним і по нім від нього незалежно, — і взагалі впадати в якийсь тон новатора, що має сокрушити „прогресивний метод“ і повідати світу правду, укриту досі тими недоріками — заступниками прогресивного методу, що виступає тут жертвеним козлом і відповідає за всі виводи і помилки історіографії, автори неприємні. Сей тон, запозичений автором, здаєть ся, у славістів гіршого сорту, де патос і „обличенія“ не право мислящих взагалі і Німців спеціяльно заступають місце докладної й позитивної аргументації і заповнюють натомісь сторінки загальними фразами і натяками, проходить далі через цілу книгу і робить дуже неприємне вражіння на читача, ослаблюючи значіння і справедливих гадок, в ній висловлених.

По сім вступі іде розділ: „Територія і людність“ (с. 69—275). Автор дає з початку огляд фізичної географії Карпат і сусідніх країв, далі застановляєть ся над повтореннями назв хорографічних на північ від Карпатів, де етнографічна стихія славянська найбільш чисто заховала ся. Явище се пезаперечне, констатоване не раз; автор, ще раз сконстатовавши його, робить при тім ряд виводів більш менш гіпотетичних, не уаргументованих відповідно і невідомо — для чого автори потрібних (с. 111—123). Зо сказаного тут у нього виходило б, що низини на північ і північний схід від Карпат — то територія на скрізь славянська; але слідом (с. 125 і далі) автор вичисляє на теригорії між Вислою, Березиною і Прип'ятю „ряд імен, яких славизм або може мати непевність, або визначаєть ся тим архаїзмом, що кидаєть ся нам у вічі напр. в топографії Вел. Польщі“, і сі імена у нього переходять і на правий бік Прип'яти, в глибину Волини і Київщини. Автор ще перед тим дає до пізнання, що він фільологічного об'яснення справи на себе не бере, і припускає помилки в картографії, отже лишає читача з сією загаданою йому загадкою в цілковитій непевности — яка ж в сих краях етнографічна основа, і деж славянська основа буде на певно чистою, початковою? По методу Надеждіна треба б перевірити назви географічні на ґрунті, уставити їх початкові форми, щоб робити якісь виводи. Але автор сього не робить, лише загадавши загадку, твердить потім, що на правім боці Прип'яти „все звучить по славянськи“ (с. 142). Він переходить до Карпатів

(с. 142 і далі), знову застановляєть ся над хорографією, вказуючи на повторенне деяких і тотожність з хорографічними назвами північних країв; наводить дещо з сучасної хорографії й топографії, при чім одначе при теперішнім стані матеріялу не має можливости вдатися в деталі (с. 185), і через те часом робить лише „натяки“, будучи „не в стані уаргументовати“ їх (с. 194). Автор, дійсно, користуєть ся для сучасної хоро- і топографії мапами й шематизмами, і обмежуєть ся нечисленними вказівками, зіставляючи „славянському фільольогу, ознайомленому з угорською мовою“ (с. 208) помножати їх число; ані перевірити термінологію на ґрунті, ані розслідувати докладно її історію він не міг. Екскурси його в документальні відомости мають якийсь уривковий характер, і в результаті просторій (с. 142—213) екскурсе про Карпатську Русь розмірно дуже мало посовує наші відомости наперед: автор обмежив ся констатованнем фактів вже відомих, не уаргументованими ріжними натяками і не вияснив докладно ані границь колишнього розпросторення Русі географічно, ані довів його існування докладно в часи перед-угорські; ми й по його розираві зістаємось при ріжних правдоподібностях, які напр. ще в 70-х рр. ставив Реслер.

По сій автор переходить до означення границь колонізації руської з осадами сусідніх славянських народів — Білорусинів, Поляків, Словаків; тут він вже признає, що хорографія і топографія, або як автор каже — „язик землі“ не може придатись для означення етнографічних границь, а находячи в диялектології теж дуже слабу опору, звертаєть ся то до історичних вказівок, то до більш менш апріорних виводів; при тім він заравом заперечує існування менших етнографічних ґруп в границях самої Русі, вказаних літописею (с. 221—3), то знову признає етнографічні відміни для дуже давніх часів (с. 227); взагалі автор сам, здаєть ся, зрозумів, в які вертели неясностей і непевностей вивів цілу справу, і на кінці сього розділу (с. 275) вже скромно висловляє надію, що наука признає важність прикарпатських країв для давних часів Славянщини і Русі і значінне регресивного методу. Але і те і се — річи прийняті наукою, і автор не багато поміг їй в сій справі. Що до резюме, поданого на с. 272, то тут маємо здебільшого загальні вискази, які нічого нового теж не дають, лише точка 3 має більш конкретний характер: „В язикау землі всього сього центра (країв прикарпатських) звязок з Руським морем зазначений цілим рядом назв, одноіменних з назвою сього моря, а давність сих назв потверджуєть ся безперечно документами“. Та, як сказано, ся теза не нова і, на жаль — автор не взяв на себе туду її докладнійше перевести.

До сього додано розділ: „До етнографії давньої Русі“. Тут автор застановляєть ся над слідами славянської людности в степових просто-

рах чорноморських, при чім, давши спокій Надєждінському методу, звертаєть ся до історичних відомостей, якими оперували попередні дослідники зього питання. На жаль, тут що добре, то не нове, а самостійні виводи автора мають стільки довільного і уложені ще в таку претенсійну і недокладну форму, що мабуть мало що справа на його дослідах позискає. Напр. Улучей він не може припустити ніде инде як на „луці“ Дніпра між Дністром і лиманом Дніпровим (с. 298); Тиверців він вимазав, як термін книжний, що не мав реального значіння, а найшовши топографічні назви подібні до Дулібів в Галичині, розтягає їх територію на ціле карпатське підгір'є; для початкових часів уважає версію Ніконовського кодекса важнішою від кодексів Іпатського і Лаврентевського, приймаючи останні за поцсовані редакторами. І се все майже голословно, без докладного уаргументовання. І напустивши одним стрілом такого туману в нашу давню історію, автор не перестає поучати про надзвичайне значінне зазначених ним явищ і ганьбити всіх заступників нещасливого „прогресивного методу“. Над дрібнішими довільностями годі застановляти ся, бо для того треба було б за багато місяця.

Се все тим більш шкодить, що автор не в однім має справедливі погляди і гадки. Ніхто не буде заперечувати важности регресивного методу ані потреби докладніших студій Руси прикарпатської і її важности в загальнім крузі руської науки. Автор признає неможливість норманської теорії і підносить приналежність руського імени Руси українській, київській; ще раз застановляєть ся над колишньою руською людністю чорноморською; є і в подробицях не одна думка оригінальна і интересна. Але се все уложено в таку неможливу форму, закутано в такий туман проковань, натяків, неконсеквенцій і довільностей, що хіба може дискредитувати гадки, положені в основу праці.

III.

Новий том „Юридических древностей“ проф. Сергієвича під загальним титулом: „Дорадники княжі“ містить в собі дві цілком осібні студії: про княжу думу і про духовенство. Чудним, певно, здаєть ся не одному уміщенне духовенства під категорією княжих дорадників, наче б се було його головне призначенне, але се залежить від того, що в сій главі автор застановляєть ся властиво над вищою єрархією церковною і спеціально — над її участію в княжій управі і впливом на неї. Низше духовенство не було згадано поміж ріжними верствами вільної людности; чи де небудь ще автор прийде до нього, не знати.

Обидві студії мають в значній мірі характер полемічний; автор виступає проти поглядів широко розповсюджених в історіографії, і се

примусило автора окрім розділів, присвячених виясненню тих двох інституцій — думи і єрархії, дати ще два розділи для полеміки з противними поглядами, висловленими в історичній літературі; розумієть ся, ся полеміка значно помагає виясненню аргументації автора і улекшує розумінне його теорії.

Схема автора звісна вже нашим читачам (див. Записки т. X): він розуміє під давнім періодом Руську державу давню (або по російській термінології — період київський і володимирський) і державу Московську й оглядає сі часи разом, без ріжниць; при тім головна увага його звернена на часи московські, і для нас ся його книжка не багато дає.

В першій студії автор виступає проти погляду, ніби княжа дума була інституцією повсечасною, сталою, з більш менш докладно означеним складом і компетенцією; натомість в думі бачить він лише „акт думання, наради князя з людьми, яким він вірить“ (с. 337). Є в сім погляді багато і справедливого і несправедливого, як на нашу думку.

Передо всім треба розграничити думу давньої Руси і думу московську; автор часом сам признає ріжницю між ними, але не розділяє їх докладно — то вже загальний брак його історичної схеми, сполучення давньої Руси з державою Московською в одно.

Ми будем говорити лише за першу.

Розумієть ся, сю давню думу не можна прирівняти до форми сучасних інституцій урядових, з докладною регламентацією, з певно означеними членами і кругом завідання, як взагалі не можна прикладати до тодішніх початкових форм організації сучасної мірки. Далі, не можна представляти думу якоюсь самостійною інституцією, ставити її поруч князя як щось самодовольне, бачити в ній такуж основну форму громадсько-політичного устрою, як князь і віче, як се роблять декотрі. Але з другого боку не можна звести її до такого розуміння, яке подає д. Сергієвич.

Княже думанне з боярами є явище регулярне, звичайний атрибут княжої управи; коли Мономах признає інтегральною частиною княжої щоденної діяльності „сѣдше думати с дружиною“ (Лавр. с. 238), коли проти князя висловляєть ся, як докір, що він „думи не любяшеть с мужми своїми“ (Іпат. с. 444) або радить ся з якимись заушниками, а не з „ліпшими мужами“ (Іпат. с. 416), то ясно, що ми маємо тут роботу не з спорадичними, випадковими актами наради, а з явищем санкціонованим звичаєм, практикою, опінією громадською.

Так само не можна згодитись цілковито з другою половиною фрази: що князь радить ся з тими, кому він вірить. Сього ще мало, сим власно відріжняєть ся дума з „мужми“ від наради з своїми „милостыниками“. Покликанне до думи боярина не є лише актом ласки і довіря

княжого, але й потреби — опиратись на солідарність дружини. Князь мусить брати до нарад впливових бояр, що звичайно займали перші місця в адміністрації і в дружині. Князь потребує дружини, значить в відносинах до неї повинен поводитись в певній мірі не своїми симпатіями, а її поглядами, інакше буде розрив, як то бачимо в оповіданню про Володимира Мстиславича (Іпат. с. 367). Бояре княжі, що перебували в княжій резиденції і не були спинені якоюсь перешкодою, властиво не могли бути поминені при княжій раді, інакше була б неласка спеціальна, близька до зірвання відносин.

Розумієть ся, князь міг робити що хотів без княжої думи, але се вже була аномалія, потоптаннє звичаю, аналогічне з всяким противленнєм вимогам звичаю й опінії; вона могла не привести часом до конфлікта — коли становище князя що до дружини було занадто вигідне, коли він був напом ситуації, але лише для сього. Інакше князь міг почути відповідь: „о собѣ еси, княже, замыслилъ, а не ѣдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали“.

Відносини князя до дружини що до думання з нею можна прирівняти до відносин князя до віча, *mutatis mutandis*: коли князь сидить дуже міцно на столі і громади не потребує, він може не кликати її до наради, не питатись, але се не значить, щоб участь громади в справах залежала лише від ласки й довіря князя: се було доконечною умовою солідарности князя з громадою. А що солідарність з дружиною для князя була доконечною, то й відсовувати її від участі в своїх плянах він звичайно міг далеко рідше, ніж громаду.

Тільки та ріжниця, що дума без князя не існує (як віче) і виступити самостійним фактором не може.

Взагалі огляд давньої думи у проф. Сергієвича здав ся нам трохи побіжним, зробив вражіннє добору цитатів для переведення своєї думки, а не всестороннього досліду; автор дає забагато ваги мовчанню документів про участь думи (що само ще нічого не доводить), не розріжняє звичаю від незвичайного; та й місяця присвячено давній думі дуже мало.

Одностороннім здав ся нам і погляд автора, переведений в розділі про духовенство. Автор виходить з погляду про теократичний характер византийської держави; на Руси, на його думку, духовна власть мала далеко більший авторитет перед неофитами князями, далеко менш була залежна від них, залежучи від патріарха константинопольського, і мала широку можливість мішання в справи громадські (с. 498). Автор слідить при тім власне за громадсько-політичною ролею духовенства; він вказує на його високий погляд на себе, як на щось више від власті політичної, на його вимагання, щоб власть сьвітська показувала до неї „послушаніє и благопокореніє“ взагалі, не лише в справах церковних,

і що воно дійсно мішалося в справі праводавства, політики внутрішньої й заграничної, і з того всього виводить, що перед сими претенсіями духовенства становище княжої влади „було дуже непорadne і дуже мало подібне до становища византийського імператора“... „князі — ученики духовенства, і то не лише в духовних справах, але і в багатьох світських. Учителів своїх вони повинні слухатись, инакше загрожує їм кара Божа. В випадку суперечности з ним вони підлягають суду патріарха... Як ми візьмем на увагу переважне значіння релігії в історії тих часів, значіння сих неминучих і своєвольних дорадників стає перед нами в цілій своїй гнетучій силі. Кождий съвященник був уже дорадником. Дорадники сі приступали до князів то по одному, то кількох разом, на останку — в формі цілого собору“ (с. 523).

Він слідить далі за практикою відносин духовенства до княжої влади і окрім проявів чутя поважання до духовенства вказує на те, що князі звертають ся по науку до духовенства, а те ще й з власної ініціативи давало їм свої поучення в ріжнородних справах, брало участь само чи на зазив князів в усяких справах політичних; автор застановляє ся над конфліктами тих двох властей і приходить до виводу, що лише за часів Петра I закінчилось конкурювання влади духовної з світською, до тих часів — в давній Русі й Московщині перевага, очевидно з представлення автора, зіставала ся по стороні духовенства.

З сим поглядом трудно згодитись; автор оглядає й узагальнює лише одну категорію фактів, бере *en toutes lettres* деякі фрази більш етикетального характеру, і занадто легко збуває собі явища супротивлені (с. 539—541); додамо, що перегляд справи знов утрудняєть ся тим, що автор „свиває оба поли сего времени“ — даває руське з московським, розділене значними відмінами.

Почати з того, що князі і в духовних справах не все зіставались в ролі учеників; адже знаємо, яку діяльну участь брали вони в суперечках про піст, накидаючи часом і єпископу свій погляд, а часом скидаючи єпископів з противними поглядами, — про се згадує й сам автор (с. 540—1). Коли князі не брали участі в важнійших, догматичних питаннях, то лише для того, судячи по сим фактам, що їх не було, бо бачимо, що само духовенство зверталось до них часом в чисто духовних справах: напр. така справа, як канонізація св. Теодосія не обійшлась без князя: печерський архимандрит звертаєть ся з сим до Святополка, „и нача Святополк увѣщати жительство Федосьево, и велѣ и вписати в сѣнавиць, еже створи митрополитъ“ (Іпат. с. 187). І хоч не можна рівняти що до авреолі власти князя до византийського імператора, але можна сказати на певно, що духовенство переносило на своїх князів дуже багато з ідеї імператорської власти і її відносин до церкви.

Але окрім теорії мала вплив і практика. Митрополит хоч іменовався в Константинополі, мусів дуже оглядатись на князя: від князя залежала дотація катедри, князь мав тисячні способи доволити йому, і навіть — не прийняти або скинути, маємо приклади в історії з Климом Смолятичем: патріархат нічим не поміг скиненому Костянтину, а посилавши Івана, удобрухав Ростислава подарунками. Ще в більшій залежності стояв єпископ, бо й іменування його залежало від князя київського й місцевого; маємо численні випадки вигнання єпископів князями і навіть суду княжого над ними. Отже не можна признати становища князів що до духовенства непорадним, навпаки — і на Русі, як і в Візантії, не вважаючи на всі теорії про висіість духовного стану, сей останній стояв в значній залежності від сьв'ятської влади.

Так само і з мішанням духовенства в справи княжі: воно головню могло стільки туди мішатись, скільки то йому дозволяла княжа власть, инакше міг наступити конфлікт, а тут уже скорше положення духовенства, ніж князя можна назвати непорадним, і ті колізії, певно, не були пожадані для духовенства; пригадаймо прославлену Нестором сьмільність Теодосія що до Сьвятослава: Теодосій мусів покоритись. Взагалі не треба перецінювати значіння релігійних питань в тодішніх кругах політичних і вражливости князів до голосу духовенства: вражливі князі становили меншість.

З деталів зазначимо, що історію поставлення руських митрополитів автор представляє в старім сьвітлі — змагань до автономії духовної, не вважаючи на зроблені в сій справі вказівки проф. Голубінського.

Критичний відділ книжки містить в собі багато цікавих заміток, але головню для часів московських.

IV.

Польський белетрист д. Гавронський (писав звичайно під псевдонімом Равіти) виступив з ширшою розвідкою про устрій державний і громадський Русі в XI—XII в., що друковала ся в львівськім *Przewodnik'u naukow'im i literack'im* і тепер вийшла осібною книжкою. Автор в примітці (с. 8) дає знати, що забрав ся до студій устрою громадського „na kresach wschodnich“ з огляду на інтерес, який вона може мати для історії польської й спеціально — для попертя гіпотези наїзду в історії Польщі. З того вже самого видно, що автор що до історії Русі мусів виступити завзятим норманістом. На жаль одначе автор не дав собі труду познаємитись з повійшими перипетіями норманської прі і черпає свої відомости про неї, здаєть ся лише з праці Рудіковського і Радзімінського, а altera pars заступалась для нього мою

історією Київщини, що, розумієть ся, мусіла авторови сильно не неподати ся. Але не лише що до норманської гіпотези, але й взагалі — автор виказує дуже слабу знайомість з науковою літературою; се він маскує вправді заявою, що пише на підставі джерел першої руки (власливо — літописей і Руської Правди), але зраджує се на кождім кроці. Досить сказати, що автор про монетну систему черпає відомости з Чацького і мит. Євгенія, уважаючи гривню сребренники київського музея, а про софійські фрески — з Закревського, находячи в них костюми і обстанову руських княжих дворів. Коли до сього придати ще помилки, які показують, що автор не дуже уважно читав і ті джерела, які читав (напр. на с. 24 помилка про Святослава замість Олега, на с. 27 Все-слав замість Всеволода, родовичі зам. рядовичі, виведені для того від рід с. 80 etc.)¹⁾, етимологічні елюкубрації (напр. у сря щет від сра-чица — значить: приодягне — с. 84, гумно — від мати, а хлів в звязку з хліб і gleba), то се одно вже звільнить від потреби докладнійше застановляти ся над гадками і выводами автора.

Розвідка поділена на чотири частини; в першій автор оглядає елементи державного устрою, при чім одначе устрій вічевий увійшов у другу частину, до огляду устрою громадського, де говорить ся про власність земельну і верстви людности; в третій частині говорить автор про господарство, а на закінченню — на кількох сторонах (с. 112—122) — про побут; уваги про господарство випали ще розмірно інтереснійше, автора, очевидно, вони більш цікавили, і він бодаї задав собі труду хоч трохи познаємитись з організацією великоросійської сільської громади і її господарством, а до того притягнув деякі уваги, безпосередню зібрані, про господарство українське, але й тут методичні скоки і слаба знайомість з літературою дають себе відчувати. Взагалі робота робить вражіння недбало і претенсіозно зробленої ділетанської роботи, справжнього „наїзду“ на руську історіографію, що не приносить особливої чести ані імені автора, ані польській історіографії, що якось дуже тяжко здобуваєть ся на соліднійшу знайомість з історією Руси.

V.

Наш огляд закінчуємо двома монографіями краєвими, що з'явились на сторонах київських „Університетских Извѣстий“ одна по одній і присвячені історії кривницьких князівств до к. XIV в. Вони заповнюють певну прогалину в нашій історичній літературі, бо недавня праця д. Довнара-

¹⁾ Зауважу ще, що він подекуди хибно розуміє наше слово: громадський в значінню gmíny, замість społeczny.

Запольского (Історія земель Кривицької п Дреговицької до к. XII в., 1891), присвячена між иншим і Смоленській та Полоцькій землям, обіймає значно менший період, при тім не вирізняє їх з групи політичних тіл, що утворились на етнографічним кривицько-дреговицьким ґрунті, а инші видання, давні й нові, присвячені спеціально Полоччині й Смоленщині, не відповідають сучасним науковим вимогам. Для нашої науки обидві монографії цікаві, розуміється, лише посередньо, в такій мірі, в якій ті дві землі давньої держави Руської ілюструють історію її взагалі і дають аналогії для инших земель, українсько-руських спеціально.

Автор першої монографії д. Петро Голубовський, теперішній професор київського університету (наступник на кафедрі проф. В. Антоновича) положив значні заслуги коло студійовання поодиноких земель давньої держави Руської, присвятивши їм всі більші свої праці. Історії Сіверської землі присвятив він свою першу студенську працю (Історія Сіверської землі до пол. XIV в., К., 1881), магістерська дисертація його присвячена історії кочовничих орд, що займали українські степи (Печеніги, Торки, Половцы до нашествія Татар, історія южнорусскихъ степей, К., 1884); нарешті для дисертації докторської вибрав він історію Смоленської землі, присвятивши її вгорі названу книжку (друковалась в Київських Университетских Извѣстіях в р. 1894—5).

Серед істориків, що обробляли історію поодиноких земель давньої Руси усталила ся певна схема для того рода монографій — огляд географічний, історичний, внутрішній устрій; д. Голубовський в своїм часі виступив (в рецензії на мою книжку про Київщину — К. Старина 1892, IX) проти такої схеми, і свою книжку уложив инакше: за просторим оглядом фізичних обставин, колонізації й політичних границь землі (с. 1—86) подає він огляд промислу і торгівлі (с. 87—170), далі наступає каталог смоленських князів (с. 171—206), огляд громадсько-політичного життя землі (с. 207—258) і на останку — політична історія (с. 259—334).

Вже з цього виказу видно, що автор переважно зайняв ся т. зв. внутрішньою історією, віддавши зверхній, політичній лише третину книжки; розуміється, така перевага першої над другою цілком раціональна і відповідає зовсім сучасним вимогам науковим, лише при тім не повинна тратити що до глибини і докладности аналізу історія зверхня, бо й при сучаснім напрямі науки, що порвала з традиціями описування подій, героїв і династій, ся остання має свою важність за для першорядного впливу свого на історію культурну і громадсько-політичну. Про огляд зверхньої історії будемо говорити низше, а тепер що до загального укладу праці зауважу, що як природним з'являється полученне до купи огляду фізично-географічного з оглядом промислу, торгівлі й побуту, так

неприродне відірвання від цього огляду освіти й письменства й прилучення до огляду громадсько-політичного устрою; причиною такого плану у д. Г. був, мабуть, звязок цієї просвітної справи з духовенством, але тут власно показується, що стара схема, хоч проти неї виступав автор, мала також свої внутрішні причини. Тай уклад верств громадських тісно сполучений з побутом економічним, так що й тут знову — задля прилучення їх до огляду громадсько-політичного устрою, бачимо певне механічне розділення. Може відповіднійше було б умістити по огляді промислу і взагалі економічного побуту огляд громадського складу, далі — організацію управи (принаймні в період до-історичний), і потім — зверху політичну історію. В усякім разі катальог князів вставлено не на місце, і поставити його треба було б по огляді зверхньої історії, як його доповнення.

Що до свого історіографічного методу автор вже в передмові до попередньої своєї дисертації (про людність степову) заявив, що виключає всякі вказівки на погляди, які існують в історичній літературі на ту чи иншу справу і взагалі на становище в ній поодиноких питань, уважаючи се цілком безпотрібним баластом: „раз ми будемо на основі перших джерел, тим самим виступаємо проти тих поглядів, з якими не згоджуємося. Ми не пишемо історії студійовання питання, а студіюємо саме питання“. Того самого погляду й методу тримається автор і в новій своїй розправі. Одне мені він здається не конче оправданим. Праці автора сей метод не полекшує: всякий дослідник попри джерелах повинний ознайомитись докладно з літературою свого питання, се річ загально прийнята, бо навіть перестаріла книжка часом може його чомусь навчити, і хибна в основі теорія може мати здорові гадки в подробицях, і навпаки. Що до читача, то погляди неможливі, відкинуті наукою, дійсно, нема чого йому переказувати, се справді належить до історії студійовання питання, але є маса випадків, де можна на певну справу ріжним способом задивлятися, і де сам автор, коли він хоч трохи здатний до об'єктивности в поглядах, сам відчуває, що його спосіб рішення того чи иньшого питання не єдино можливий, і що иньші погляди також мають певне право на ієтнованне; в такім разі читачу дуже цікаво й користно знати не тільки, як задивляється сам автор на справу, але й те, яке місце займають його погляди в становищі цього питання в науці; се помагає йому самостійнійше, свідомійше приймати виводи автора, не йдучи за ним на сліпо, а з тим і сама праця стає для нього користнійшою. З того погляду розвідки, написані методом проф. Голубовського, властиво надають ся скорше для ближших спеціалістів, не для ширшої громади, бо для неї совістно зроблений звід результатів сучасних дослідів користнійший ніж суб'єктивна, хоч би й дотепна оригінальна праця. Певна страта

авторської праці на такі літературні вказівки (не так і велика, бо такі вказівки можуть обмежатись лише важнішим і бути короткими) врівнює ся її користю, а що сей метод не виключає і не в'яже самостійних поглядів автора, нема чого й казати.

Як трудно консеквентно перевести той метод і задержатись при выводах на основі самих джерел, показує і сам автор, від часу до часу роблячи уваги (дуже невеликі вправді) що до поглядів інших учених (напр. на с. 17 ув. 3, 46 ув. 2, 49 і т. и.).

По сих загальних увагах перейдемо до поодиноких глав. В 1-ій главі автор починає з гідрографії, застановляючись на ній докладно з огляду на значінне, яке вона мала при кольонізації; автор слідить тут річні дорogi, як звичайно се робить ся; признаючи важність їх, думаємо лише, що того рода означення річних дорog, зроблені при статистику на мапі, мають досить проблематичне значінне без перевірки їх в дійсности. Сей огляд гідрографії приводить автора до виводу, що вона улекшала рух і мішання людности, і сей же вивід, на його думку, потвержує материял археологічний; зауважимо, що деякі виводи автора занадто категоричні при сучаснім дуже ще початковім стані місцевої археології (напр. на с. 20 — про материял славянських могил), інші знов оперто на материялі ще дуже не багатім (напр. про етнографічну границю Кривичів — див. с. 17, 43, пор. с. 51); взагалі виводи, які автор робить тут на основі материялу археологічного і лінгвістичного не завжди добре оперті на фактах і не відповідають часом сьому фактичному материялу. Так напр. на с. 31 читаємо припущенне, що колись угро-фінська людність йшла далеко на південь, стикаючись з скитско-іранською, бо сим поясняють ся сліди іранського впливу на фінську мову; далі (с. 33) автор досить обережно говорить про істнованне в полудневій частині сучасної Росії назв „созвучних“ з північними, про деякі топографічні назви, що можна об'яснити з мови фінської, а низше (на с. 34) вже читаємо, що з огляду на се не можна припустити, аби на території Смоленщини не було Фінів колись (категоричний вивід з припущень?), а ще низше вже довідуємось, що „Фінський нарід“ протягав, як ми бачили, свої осади до Карпатської правітчини Славян (с. 50).

Дуже проблематичний характер має дальша аргументація автора: з звістних Merens, Mordens, Tiudas Іорланда виводить ся догадка, що сї народи жили тоді більш на полудень (об'яснити можна се цілком инакше — див. мої Віймки с. 11); з істновання на кривичській території людности з білоруською і великоруською мовою, виводить ся, що та двоїстість залежала від вплива литовської мови, і на території сучасної

білоруської мови в доісторичні часи розпросторений був нарід литовський (с. 43); з однаковим правом хто не будь міг би припустити дві початкові етнографічні основи у сучасних поліських і центральних діалектів українсько-руської мови.

Цілком проблематичний характер має і теорія славянської кольонізації, що наступає по тому у автора: виходячи з думки (дуже непевної, хоч у автора вона не підлягає сумніву — с. 42) про правітчину славянську коло Карпатів і опираючись на гіпотези археологічні і лінгвістичні (с. 41, 43), пізнійші перекази (с. 52) і баламутні звістки Якимівської літописи (с. 46)¹⁾, він виводить схему славянської й спеціально кривецької кольонізації, і ця схема представляєть ся вже чимсь певним (с. 50, 86).

Я застановив ся над сею частиною, бо необережне орудування матеріалом і роблення не досить уарґументованих виводів в ній вирізняєть ся від загального характеру праці, солідного й основного²⁾.

Друга половина глави присвячена осадам і границям Смоленської землі. Головним і дорогоцінним джерелом з'являєть ся тут грамота Ростислава, і відшукованнем згаданих в ній осад головно займаєть ся тут автор, догадуючись, що вони в грамоті виступають ґрупами, звязані або географічним своїм положенням або звязком торговельним (с. 62, 68); сей останній звязок одначе мусить довільно досить уставлятись, і тому не має великої певности. Другий закид можна зробити, що автор часом слабо трохи опирає означінне тієї чи иньшої осади: зближає назви цілком иньших пнів (напр. с. 59 Лодейницї і Лодижичі), бере припадкові ознаки (с. 80, церква в Крупці). Додамо ще, що належність місцевости до двох сусідних держав не заведї означала „страшенну плутанину граничних відносин (с. 85), а могла бути цілком натуральним становищем для граничних, неутральних осад (пор. В.-Буданова і Леонтовича — Очерки Истории литовско-русского права с. 177 — про такі волости на границях в. кн. Литовського).

В главі другій автор оглядає попередю промисли, стан культурний людности, торговельні зносини і дає просторий екскурс про редакції

¹⁾ Не дуже більше варта і звістка Архангелогородського літописця, дуже пізнього.

²⁾ Дрібні уваги: автор означає сторони ріки навпаки (с. 14, 28): замість правого боку виходить лівий; на с. 47 (і 105) автор говорить про згадку Полоцька в умові Олега з Греками, тим часом як се місто стоїть не в тексті умови, а в оповіданню літописця, що міг його взяти і з умови Ігоря; на с. 49 до авторів, що виводять імя Кривичів від криве, треба додати Тебенькова; Еймундова сага заховалась в пізнійшій редакції, тож і не може служити важним доводом на с. 48; ледви чи про верхній Дніпро (на території Радимичів) можна сказати, що він не мав важного торговельного значіння (с. 52).

умови торговельної Смоленська з Німцями, де уставляє хронологію, історичні обставини й обопільні відносини їх (с. 110—132), і потім — головню на основі її — описує торгівлю Смоленська з Німцями; в кінці глави додано *en regard* текст умови з двох редакцій (с. 156—170). Автор — цілком справедливо — для сього представлення ужив звістки спеціально смоленські, не користаючись загальними відомостями про давню Русь (с. 137); але при тім користав — за браком давніших — зі звісток пізніших, XVII—XVIII в. (с. 89—90, пор. с. 95, 98): думаємо, що з тих самих причин, з яких автор обмеживсь звістками місцевими, треба було обмежитись і що до часу. І тут подекуди автор говорить категорично про те, що властиво є лиш догадкою (с. 91 — старини), подекуди з одиничних вказівок роблять ся раптом дуже загальні виводи (с. 102). Зв'язок, що автор уставляє між скарбами монетними і напрямом доріг торговельних, трохи натягнений (не зауважено випадковости анї самих скарбів, анї їх находок) — с. 101, 104. Цілий екскурс про редакції умови належало б виділити і дати в кінці книжки, як додаток.

За усіми тими хибами, що головню можна звести до невідповідности між представленням і фактами, на яких воно оперте, — сі дві глави, становлячи майже половину книжки, представляють заразом найбільш цікаву, найліпш оброблену частину розправи; автор використав дуже ріжнородний материял, перейшов велику літературу і многосторонню оглянув справу, як рідко в якій иньшій монографії про давні руські землі.

Гл. III містить в собі каталоґ смоленських князів; він призначений для всякого рода справок: князі йдуть в порядку азбучнім, при кождім зведені літописні відомости про нього; до сього додано генеалогічний реєстр і таблицю. Що сей каталоґ треба б було умістити де инде, я вже казав; зауважу ще, що автор ліпше б зробив, як би все, що може мати цікавість для загальної історії землі виніс би звідси в свій огляд зверхньої історії, бо тут часом при княжих біографіях застановляеть ся і над справами загальнішого характеру (див. напр. екскурс на с. 197), тим часом сей каталоґ ледви чи хто буде перечитувати по ряду.

В гл. IV автор насамперед зберає сліди (як звичайно — дуже бідні) політичної діяльности громади, функцій віча, характеризує жите громадське (с. 217), переходить до князівської власти, адміністративної організації, по тому наступає громадський склад — верства боярська, духовенство (для селянства в Смоленщині майже нема ніяких звісток); про дружину автор говорить при князівській власти і адміністрації, про освіту — при духовенстві; оглядом літературних утворів Смоленщини і лінійстичних відомостей Смольяни кінчить ся глава; в кінці доданий текст грамоти Ростислава.

Що до організації влади автор стоїть на становищі діархії: „до останніх днів самостійного існування Смоленська віче є головою землі зарівно з князем і як мусіло уступатись, то лиш по енергічним противленню, під натиском сторонньої сили“ (с. 222); автор одначе не пробує вяснити, яким компромисом мирили ся суверенні права віча з компетенціями князя, і з його слів можна виводити, ніби певні компетенції були причиною боротьби віча з князем; се наближало б смоленський устрій до новгородського, тим часом як в українсько-руських землях віче претендує не на компетенції, а на право контролювати діяльність князя і його агентів; треба було б по можности вяснити сю точку.

Що до характеристики громадського життя, то автор користує з слів життя Аврама Смоленського (с. 217—8), що дуже тхнуть риторикою і тому ледви чи можуть уважатись за історичний документ.

Що до боярства то на с. 226 автор відрізняє його („місцеве смоленське боярство“) від дружини, кажучи, що з поміж нього князь іменував тисяцького; доводів на таке іменованне тисяцького з поміж бояр не-дружинних автор не наводить, та їх і нема; а низше (с. 229) автор зауважає, що дуже рано в Смоленщині дружина злила ся з місцевим боярством; коли так, то повстає питанне, чи можна говорити за боярство не дружинне, як особливу верству громадську? (в дійсности цілковите злученне боярства дружинного з земською аристократією припустити трудно — див. Очеркъ ист. Кіев. з. с. 351).

В своїм огляді просвіти автор для ілюстрації смоленської осьвіти притягнув деякі джерела не зовсім справедливо: осьвіта Клима Смолятича зовсім не може свідчити про се (с. 242), бо Клим хоч би й був Смольнянином з роду (автор не застановив ся над тим, чи дійсно Смолятич — Смольнянин), осьвіту свою міг завдячувати зовсім иньшим культурним центрам; в своїм листі до смоленського священника Хоми він зовсім не свідчить про знате Хоми або його учителя Григорія в грецькій мові, або що для них не чужими були твори письменників грецьких (с. 243), навпаки протиставляє їх ученим книжникам кїївським, кажучи метафорично, що сі Смольняне вмють лише елементи, азбуку. Оповіданне Татїщева про просвітну діяльність Романа Мстиславича (с. 222—3, 254) після уваг Голубінського треба приймати що найменше *cum grano salis*, а євангеліє не звісно де писане і лише переховане в Орші (с. 245), розумієть ся, не може бути доводом про списуванне рукописей в Смоленщині.

Остання глава містить в собі коротенький огляд зверхньої історії землі. Подекуди автор одначе трохи поверховно трактує справу, не заглиблюючись в причини та звязок подій; можна б дарувати часом деякі подробиці, подані з джерел автором, аби натомість була вяснена ся

прагматична сторона подій. З подробиць, не спиняючись на менш важнім, зауважу, що ледви чи можна згодитись з автором, ніби в землі смоленській не було уділів в значінню політичних одиниць, як по інших землях, що князь смоленський все зіставав ся цілковитим хазяїном для усієї землі, а уділи його свояків були іню волостями, з яких ишли доходи на їх удержанне (с. 277). Автор кидає сю увагу лише по дорозі, не заглиблюючись в справу, тим часом вона дуже важна, і думка автора дуже була б цікава, як би можна її довести (в науковій літературі є такий погляд що до уділів княгинь). Автор опирає її лише на тім, що до середини XIII в. в Смоленщині ми не знаходимо боротьби за уділи; але се зовсім не доводить того: боротьби не могло бути за для нечисленности родини, родинного почуття, яким визначають ся часом певні родини, далі — задля уставленого порядку в переході кожного члена родини з меньшого уділа на більший і т. и., але при всім тім кождей князь міг бути володарем цілковитим в своїм уділі.

На сім кінчаю уваги; я застановив ся досить широко над книгою і перейшов її подекуди детально не для того, аби зменьшити її вагу наукову, а власне — з поважання до наукових заслуг автора в давній руській історії і в надії, що мої замітки можуть шан. авторови де в чім придатись. За всім вказаним книга його представляє одну з ліпших історій поодиноких земель давньої Руси і становить цінну вкладку в історичну літературу.

VI.

Коротші далеко будуть мої уваги на історію Полоччини д. Данилевича. Се студентська робота, написана на предложену факультетом тему і представляє першу більшу наукову працю автора; відбило ся се і на техніці роботи, з її подекуди слабо обробленим стилем і важким, непрозорим способом викладу, де не завсїди автор уміє відрізнити важніше від другорядного, від деталів, відповідно розложити оповідання, щоб виразно виступали факти більш характерні, що служать вказівниками еволюції історичної і т. и.; за всім тим праця автора, як на початкову, випала дуже добре, а і без огляду на се становить користну і пожадану роботу, бо для Полоцької землі за часів політичної відрубности її не було досі спеціяльної монографії.

Автор прийняв звичайну схему монографій про краї давньої Руси і в трох розділах, присвячених огляду географічному (перша глава, с. 1—38), верхній політичній історії (глави I—V, с. 39—176) і внутрішньому устрою й побуту (глава VI с. 177—247), старав ся дати

можливо повну збірку відомостей про Полоцьку землю, перевірених критично, головно літописних і документальних, оминаючи надто гіпотетичний елемент. Мету сю в значній мірі досягнув автор. Він дійсно досить обережно і критично вибрав відомости з широкого круга джерел і освітив їх здебільшого відповідно. Можна зазначити подекуди критичні помилки, але вони не численні. Частійше дає себе почувати в кінці недостача ширшого освітлення фактів; подекуди се, мабуть, виникло з похвальної охоти автора — вистерегатись „гіпотез, що не були б збудовані на основі певних фактів“, але, як то кажуть Німці, не годило ся з купілею викидати й дитину й бути занадто боязьким, коли є можливість для поставлення оправданої гіпотези, підказаної самими фактами.

В першій главі автор уставляє границі Полоцької землі й оглядає осади. Якось не зумів автор здати собі справу з етнографічного підкладу землі: говорить він про „етнографічні границі Полочан“, не вияснивши етнографічного типу їх — кілька уваг про се кинув він в нотках, вертаєть ся до сієї справи не раз потім (екскурсе про ознаки полоцького діалекту знаходимо на невідповіднім місці — в кінці книги), але етнографічний підклад зістаєть ся не виясненим докладно; автор занадто легко собі збув погляд про дреговицьку основу Миньщини (в нотці на с. 3), а на основі її пробувано об'яснити політику минських князів, їх відокремлення від полоцьких і боротьбу з київськими — об'яснення дуже важне, над ним в усякім разі треба було докладнійше застановитись. Границі землі означав автор ближше на основі хорографічних назв (метод Барсова), — джерела не дуже певного, а при с'ім означенню границь не скрізь вказує джерела, на яких його операв. Історію колонізації землі скорше б сподівались ми бачити тут, ніж в дальшій розділі.

Історичний огляд розпочинає автор короткими — занадто вже — відомостями археологічними і висловивши гадку про финську колонізацію в перед-славянські часи, переходить до колонізації славянської; питання сї трактовані одначе занадто коротко і побіжно, дає себе відчувати користання фактами з других рук — правда, що трудно й жадати від автора більшого в тих важких питаннях, що стояли лише в частковім звязку з його темою. За те почавши від історичних часів автор опанував свій предмет і показує докладне ознайомлення з джерелами й літературою — головно російською; джерела і літературу цитує він детально, вправді — не запускаючись в полеміку. Зауважимо по дорозі, що автор стоїть на становищу антинорманським, і на його погляд „Олег був таким же полянським князем, як Аскольд і Дир, і початок оповідання про завойованне Києва Олегом можна об'яснити тим, що Аскольд

(або Дир) княжив в Київї, а Олег в якімсь иньшїм місті“ (с. 57). Гадка в усякім разї оригінальна.

Історію Половчини поділив автор на чотири періоди: до утворення з Половчини осїбного князівства по смерті Володимира, до повороту половецьких князїв з византійського заслання, до князювання литовських князїв, і до кінця політичної відрубности половецької землі, себ то до уступлення Скиргайла й Свидригайла з Половця й Витебська: подїї взагалї добрий, але випадало б його трохи лїпше умотивувати, вказати лїпше значінне сих граничних точок.

Можна пожалувати, що автор не застановив ся близше над причинами, чому половецька земля зайняла якесь виїмково-відрубне становище серед иньших земель: автор лише констатує, що в лїтописи нема про те вказівок (с. 61), але на тїм, розумїть ся, не кінець. Характеристика Всеслава виїшла занадто панегірично і слабо оперта (с. 63). Полїтика його, боротьба з Ярославовичами і взагалї ціла ся цікава фігура історична зісталась невьясненою. Рівнож не обьясненою виїшла діяльність другої інтересної фігури — Глїба Всеславича, і взагалї ціла боротьба половецької династїї з київськими князями. Знову закінченне сїєї — III глави може бути взірцем нещасливої стилїзації, яку подибуємо часом у автора.

В історїї нїмецького завойовання й пановання литовських князїв в Половцькій землі автору можна закинути необзнайомленне з працями нїмецькими до історїї Лївляндїї й польськими — до історїї в. кн. Литовського (напр. монографїю Лятковського про Мендовга, Смольки про відносини Кейстута і Ягайла).

Не вдаючись в подробиці оповідання автора, перейду до огляду внутрішнього устрою. Взагалї він представлений досить правильно. Автор стоїть на принципї діархїї і надає вічу головну ролю в управї. Можна пожалувати, що автор не застановив ся над впливом, який міг мати політичний розклад землі за Всеславичів на відносини віча половецького до пригородів, а також над переїнами, що виїшли в становищу віча при переходї половецького стола до князїв литовських: очевидно, відносини сих литовських князїв, з їх девїзою: старини не рушати, могли чи навіть мусїли бути иньшими в порівнянню з князями Володимерової династїї, що виховалась в свїдомости свого прирощеного, монопольного права князювати в своїх „отчинах“ і мала ще в свїжїї памятї пригнїченне вічевої діяльності елементом князївсько-дружинним в період формовання Руської держави. Не досить ясно представив автор також ролю віча в звичайній управї землі. Здасть ся, що автор не признає нїякого спеціального круга компетенцій, а лише право контролї і полагодження всякого рода справ в обставинах надзвичайних, але се треба було б ви-

разнійше представити; вічеве право суда, признане автором на с. 192, підлягає значному сумніву: коли князь боявся з'явитись в Полоцьку по нещасливій битві, то, мабуть — сподівався вигнання, ще з грабованнєм свого двору і дружини, а не суду: віче не судить князя, а зриває з ним, коли тратить довіре до нього, і для того не потребує судової розправи; рівнож згадки в торговельних умовах про суд „Полочан“ означають лише суд полоцький взагалі, в противність німецькому, а не вічевий спеціально.

До росправи додав автор реєстри і таблиці князів і малу історичну; на остатній треба б пояснень до означень граничних і більше назв річок.

Закінчу свою замітку жаданнєм, що б ся праця автора не була останньою в сфері давньої руської історії.

VII.

По виданню розправ д. Голубовського і Данилевича цикль монографій по історії поодиноких земель наближаєть ся до кінця. З земель сих тепер лише Турово-пінська і Переяславська не мають спеціальних монографій: історія першої до к. XII в. увійшла, яко частина, в монографію М. Довнара-Запольського про землі Кривичів і Дреговичів, Переяславська, як частина етнографічної сіверянської території — в історію Сіверської землі; одначе спеціальні монографії були б доконче пожадані.

Але деякі з оброблених давнійше земель вимагають зі зростом суми відомостей і з розвоєм вимагань наукових нового оброблення. Передо всім се треба сказати про історію Новгороду і Пекова: славна праця Костомарова, що мала так важне значінне в розвою історіографії давньої Русі взагалі, ані що до матеріялу, який автор мав, ані що до методу студії вже не відповідає потребам сучасної науки, а пізнійші монографічні роботи (між ними головне місце займають розвідки Нікітського, оригінальні, але часом апріорні) не можуть заступити цілостної історії. Так само дуже потрібне нове обробленне історії Галицької Русі в часи до польського завойовання по давніх поважних на свій час працях Зубрицького і Шараневича.

Нарешті — все ще зістаєть ся не заповненою прогалиною історія Русі, що дісталась поза границями Руської держави і тим особливо цікавою — Русі угорської. Вище обговорена праця Філевича, як ми бачили, хоч ближше її присвячена, не зробила властивого

поступу в сій так мало обробленій справі. Сі дві задачі останні — обробленне історії Руси Галицької (з теперішньою Буковинською) і Угорської передовсім тяжать на Українцях галицьких; заінтересованне Русию Угорською, що виявилось в Галичині останніми часами, дає надію, що раз уже ся справа вийде за межу загальних пригадувань і дезідерат і прийде до детального студійовання — на ґрунті.

М. Грушевський.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

у Львові, ул. Академічна ч. 8

має на складі меж иншими отсі книжки:

Байда П. (Ніщинський) Гомерова Одиссея 2 томи	2 20 зр.
Верхратский Ів. — Начерк соматології	1 50 "
Грушевський М. — Вибмки з жерел до історії України-Руси, ч. I, до пол. XI в.	1 00 "
— Останні романи Г. Сінкевича	— 20 "
— Вступний виклад з історії давньої Руси	— 10 "
— Розвідки й материяли до історії України-Руси ч. I і II	2 00 "
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	— 10 "
— Старі хартиї вільности	— 30 "
Етнографічний збірник т. I, II і III, по	1 50 "
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	2 00 "
— т. II Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	2 00 "
Жите і Слово, вістник літератури, історії і фольклору, рік 1 і 2 по б, р. 3	2 50 "
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	— 20 "
Заневич — Знесене панцини в Галичині	— 50 "
Записки наукового товариства імени Шевченка т. I—XX по	1 00 "
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I і II по	1 50 "
„Зоря“ письмо літературно-наукове р. III, V, VI без Бібліотеки по	3 00 "
„ „ „ „ „ р. VIII, IX, X і XI по	5 00 "
„ „ „ „ „ літературно-наукове ілюстроване р. XII, XIII, XIV, XV, XVI і XVII по	6 00 "
Руська історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка істория Руси	1 20 "
т. II М. Костомарова — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	2 00 "
т. III і IV Д. Гловайський — Княжий период України-Руси	3 40 "
т. V М. Смирнов — М. Дашкевич — І. Шараневич Монографії до історії України-Руси	1 50 "
т. VI Антонович Вол. і Гловайський Д. — Істория великого князівства литовського	1 60 "
IX—XII М. Костомарова — Богдан Хмельницький	6 40 "
XIII — Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького	1 60 "
XIV—XVI — Руїна	4 20 "
XVII—XVIII М. Костомарова Мазеца і Мазепициї, В. Антоновича Останні часи козачини на Правобережі	3 30 "
XIX Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVІІІ в.	1 80 "
Калитовський Ом. Др. — Материяли до літератури апокрифічної	— 35 "
Кельнер Л. Др. — Істория педагогії	— 60 "
Колесеа Ол. Др. — Шевченко і Міцкевич, порівнююча студия	1 00 "
— Юрий Косован-Федькович	— 30 "
Костомарів М. — Руська істория в житєписях ч. II і III по	— 30 "

3,50
ПРОВЕРЕНО
С/Ф. 198

B-1029

2

B 1.029

2

Левицький Нечуй І. — Сьвітогляд українців	
Левицький К. Др. — Німецько-руський пра	
— Руска Правда	
Метлиньского А. — Думки і пісні	
Миколаевич Я. — Опис каменецького повіт	
Огоновський Ом. Др. — Історія руської л	
т. III. 4 зр. т. IV	
— Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	1:50 "
Онишкевич Г. — Руска бібліотека т. III	1:50 "
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	2:00 "
Павлик М. — Про читальні	—50 "
— М. П. Драгоманов, его ювілей і похорон	2:00 "
Партицький О. — Старинна історія Галичини	3:00 "
— Словянська держава перед двома тисячами літ	—10 "
— Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	—35 "
— Скандинавщина в давній Русі	—20 "
— Слово о полку Ігоревім	—80 "
— Темні місця в Слові о полку Ігоревім	1:40 "
Правнича часопись, річник IV—V по 3 зл., VI і VII по	1:00 "
„Правда“ письмо літературно наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	2:00 "
— з р. 1878 1 зр., річн. XIII з доповненням	1:50 "
Руданський С. — Твори т. I—IV	1:80 "
Студинський К. Др. — Лірники, студия	—20 "
— Пересторога, історично-літературна студия	1:00 "
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I, II і III по	2:50 "
Учитель, орган Руского товариства педагогічного з р. 1890, 91, 92, 93, 94, 95 і 96 по	2:00 "
Франко І. Др. — Жіноча неволя в народних піснях	—35 "
— Нарис історії філософії	—30 "
— Наші коляди	—20 "
— Іван Вишенський	1:00 "
Целевич Ю. Др. — Історія скиту малявського	1:20 "
Шевченко Тарас — Кобзар, 3 томи з пересилкою	7:00 "
Шекспір — Драматичні твори, пер. Куліша т. I	1:00 "
Щурат В. Др. — Пісня про Роланда	—50 "
— Чернеча республіка на Афоні	—10 "
— „Чернець“ Т. Шевченка, студия	—10 "

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

РОЗВІДКИ й МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ.

II.

Відбитки з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“
т. IX—XX.

У ЛЬВОВІ 1897.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.